

AKADEEMIA

12. AASTAKÄIK

2000

NUMBER 3

Keel ja inimõigused	Lauri Mälksoo
Sillamäe uraanitehas 1946–1952	Ello Maremäe
ERSP aastail 1988–1991	Viktor Niitsoo
Jõllsilm	August Alle
<i>Techné</i> mõiste Platonil	Marju Lepajõe
Mäe vari: ringi ümber riuli	Vilja Kiisler
Tõde ja tõestamine	Alfred Tarski
Tarski, Gödel ja kes neist ei järeldu	Tarmo Uustalu
Was ist des Esten Philosophie	Madis Kõiv

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Madis Kõiv, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Uno Mereste, Peeter Olesk, Juhan Peegel, Rein Raud, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Peeter Tulviste, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja Ain Kaalep
tegevtoimetaja Indrek Ude
peatoimetaja asetäitja Agu Tani
universalia Jaan Kangilaski
humaniora Mart Orav
socialia Jaan Isotamm
naturalia Toomas Kiho
keeletoimetaja Triin Kaalep
korrektor Kristin Sarv
sekretär Tiiu Jõgi

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid: 43 13 73, 43 11 17, 44 19 75

Fax: 43 13 73

E-post: akademia@online.ee

Arveldusarve nr 221011384196 Hansapangas

© AKADEEMIA 2000

Tartu Ülikooli kirjastus, Tiigi 78

Trükiarv 2200

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

12. AASTAKÄIK 2000 NUMBER 3 (132)

Keel ja inimõigused: Eesti keelepoliitika rahvusvahelise õiguse normide paistel	
	<i>Lauri Mälksoo</i> 451
Sillamäe uraanitehaste asutamine ja töö aastatel 1946–1952 (1973): Eesti diktüoneemakilda kasutamine	
	<i>Ello Maremäe</i> 476
Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei tegevus aastail 1988–1991. II	
	<i>Viktor Niitsoo</i> 514
Jõllsilm	
	<i>August Alle</i> 545
<i>Techne</i> mõiste Platonil	
	<i>Marju Lepajõe</i> 552
Mäe vari: ringi ümber riuli	
	<i>Vilja Kiisler</i> 563
Tõde ja tõestamine	
	<i>Alfred Tarski</i> 579
	<i>Tõlkinud Tarmo Uustalu</i>
Tarski, Gödel ja kes neist ei järeldu	
	<i>Tarmo Uustalu</i> 607

<i>Arvustus: Fosforiidiuurimine Eestis — kas pidu või ohust ajendatud tegevus?</i> Juhan Aare. <i>Fosforiidisõda 1971–1989</i> . Tallinn: OÜ Creare Kirilille Kirjastuse AS, 1999. 302 lk <i>Mihkel Veiderma</i>	626
Editorial note. Summaries	634
<i>Was ist des Esten Philosophie: Metafilosoofiline mõtisklus</i> . V <i>Madis Kõiv</i>	639

Akadeemia honorarifondi toetab Eesti Kultuurkapital.

Lk 475, 513, 551, 562, 578, 625: Silver Vahtre illustratsioonid.

KEEL JA INIMÕIGUSED:

Eesti keelepoliitika rahvusvahelise õiguse normide paistel

Lauri Mälksoo

1. SISSEJUHATUS

1818. aastal küsis eesti luuletaja Kristjan Jaak Peterson: "Kas siis selle maa keel/laulutuuks ei või/taevani tõustes üles/igavust omale otsida?" Aastal 2000 on eesti keel Eesti Vabariigi riigikeeleks, ent ometi pole mure emakeele tuleviku pärast praegu vähem aktuaalne kui lauliku päevil. Ühinev Euroopa peibutab õppima Vana Maailma suurkeeli, kuid sunnib ka küsima, kas ja kuidas kaitsta "keelte vaba konkurentsi" tingimustes väikesi rahvuskeeli (Witte 1992: 297). Globaliseerumisega kaasnevad väljakutsed tõstatavad ikka ja jälle küsimuse, kuidas täita Eesti Vabariigi põhiseaduse preambulas Eesti riigi ette seatud ülesannet "tagada eesti rahvuse ja kultuuri säilimine läbi aegade".

Selle eesmärgi püüdlisel tuleb silmas pidada nende inimeste suurt osakaalu Eesti rahvastikus, kellele eesti keel pole emakeeleks — keelepoliitikat kujundades tuleb arvestada ka selle, peamiselt vene keelt rääkiva ühiskonnaosa legitiimseid huvisid ja va-

Autor soovib avaldada siirast tänu Avatud Ühiskonna Instituudile ja Georgetowni Ülikooli inimõiguste professorile David P. Stewartile, kelle jõud ja nõu on olnud hindamatud käesoleva artikli valmimisel. Artiklis on loetavuse huvides jäetud viitamata arvukatele rahvusvahelistele lepingutele, deklaratsioonidele ja siseriiklikele õigusaktidele.

jadusi. Euroopa Julgeoleku- ja Koostööorganisatsiooni vähemusrhuvuste ülemkomissari aktiivsus Eesti venekeelse elanikkonna huvide kaitsel näitab, et ka Euroopa ühisstruktuurid pole Eesti keelepoliitika suundumuste suhtes kaugeltki ükskõiksed. Kas Eesti jaoks tuleneb rahvusvahelisest survest ka juriidilisi kohustusi? Kas venekeelse elanikkonna keelelised huvid ja vajadused küü-nivad ka rahvusvaheliselt kaitstud õigusteni? Kas suveräänsel riigi keelepoliitika kujundamisel piisab tänapäeval enamuse poliitilise tahte avaldusest või esineb rahvusvahelises õiguses miinimum-standard, mida tuleb arvestada? Käesoleva artikli eesmärgiks on vastuste leidmine neile küsimustele.

2. KEELEÕIGUSED — KAS UUS LIIK INIMÕIGUSI?

Teise maailmasõja järgse rahvusvahelise õiguse olulisimaks muranguks on varem tundmatu rahvusvahelise reguleerimise valdkonna, inimõiguste esiletõus. Seni üksnes riikide õigusi ja kohustusi piiritletud rahvusvahelises õiguses muutus indiviidide ja rahvaste õiguste tunnustamisega riikide seni absoluutseks peetud suveräänsus suhteliseks (Sohn 1982).

Levinud liigituse järgi jagatakse inimõigused kolme nn põlvkonda: inimvabadused ja poliitilised õigused (näiteks õigus elule), sotsiaalsed, kultuurilised ja majanduslikud õigused (näiteks õigus tööle) ja nn kolmanda põlvkonna inimõigused (näiteks õigus arengule). Kuigi inimõiguste kontseptsioon pole muutumatu, on inimõiguste tõsiseltvõetavust mõnikord kahjustanud liigne tormakus millegi inimõiguseks tituleerimisel. Üldtunnustatud inimõiguste kõrval (näiteks piinamise lubamatus) on inimõigusteks peetud niihästi õigusi, mille olemasolu on vaieldav, (tegelikult enamik kolmanda põlvkonna inimõigustest) kui ka vajadusi, mille nimetamine inimõigusteks mõjub vähemalt inimkonna antud arengutaseme juures pigem ekstravagantselt (õigus unele, õigus turismile) (Alston 1984: 610, 611).

Uemas kirjanduses on inimõigustena käsitatud ka nn keeleõigusi (*language rights, droits des langues, Sprachenrechte*) (Tabor 1980: 211–213; Skutnabb-Kangas, Phillipson 1989: 3). Keeleõiguste kui inimõiguste kontseptsioon on siiski alles lapsekingades. Puudub keeleõiguste üldiselt aktsepteeritud defi-

nitsioon. Samuti ei sisalda ükski universaalne inimõigustealane leping otsest viidet mõistele "keeleõigused", kuigi keelega seotud küsimusi on inimõigusalastes lepingutes reguleeritud juba Rahvasteliidu algusaegadest saadik. Näiteks 1994. a *Euroopa Nõukogu konventsioonis vähemuste ja regionaalkeelte kohta* on teadlikult välditud terminit "keeleõigus". Lingvistide üleskutse UNESCO keeleõigustele pühendatud seminaril 1987. a Brasiilias luua *Universaalne keeleõiguste deklaratsioon* pole riikides oodatud initsiatiivi tekitanud (Skutnabb-Kangas 1990: 29).

Sellel, et keeleõiguste mõiste rahvusvaheliste inimõiguste osana pole veel tõelise läbimurdeni jõudnud, on nii kontseptuaalseid kui poliitilisi põhjusi. Kontseptuaalseks probleemiks on näiteks keeleõiguste seos vähemuste õigustega. Kas keeleõigused on (praktikas) eelkõige vähemusrahvuste õigused või on mõistel "keeleõigused" vähemuste probleemidest laiem tähendus? (Näiteks, kas pidada keeleõiguseks ka õigust võõrkeelte õppimisele, nagu kirjanduses soovitatud?) Kui tunnistada, et reaalselt on keeleõiguste tagamine suuresti vähemusi puudutav mure, võib vähemusrahvuste õiguste keelelise aspekti kõlvalt "keeleõigusteks" nimetamine mõjuda ülepakkumisena. Sellisel juhul pole keel mitte eraldiseisev fenomen, vaid lihtsalt osa (vähemus)rahvuse identiteedist. Keeleline vähemus on nendel juhtudel eelkõige vähemusrahvus ja otstarbekam on kasutada juurdunud mõistet "vähemuste õigused". Erandiks on siin aga näiteks Kanada, kus prantsuskeelsed kanadalased pole vähemusrahvus, vaid samavõrra kanadalased kui ingliskeelsed kaasmaalased. Identiteet pole niivõrd rahvuslik kui keeleline ja seetõttu on "keeleõiguste" mõiste kasutamine analoogsetes situatsioonides kindlasti õigustatud.

Üksnes vähemusrahvuste õiguse osana puudub sisuline vajadus eraldi "keeleõiguste" mõiste järele. Kui aga aktsepteerida, et keeleõiguste kui inimõiguste kontseptsioonil on praktiline tähendus ka riigikeelt kõneleva põhirahvuse jaoks, takistab mõiste "keeleõigused" kasutuselevõttu nende õiguste täpse määratluse puudumine. Poliitiliselt on idee eriti vähemusrahvustele kuuluvatest rahvusvaheliselt tagatud keeleõigustest paljudele riikidele olnud vastumeelt. Vaatamata inimõiguste üldisele võidukäigule on vähemusrahvustele eriõiguste andmisesse pärast Rahvasteliidu vähemuste kaitse süsteemi kokkuvarisemist suhtunud ettevaatli-

kult. ÜRO harta koostamisel 1945. a leidis üks juhtiv poliitik, et vähemuste kaitset pole selles mõtet eraldi rõhutada, sest "maailm ei vaja nüüd mitte vähemuste kaitset, vaid kaitset vähemuste eest" (*Linguistic...* 1994: 36). Sellise tõrksa suhtumise näiteks võib tuua Prantsusmaa, kus aastakümneid on ignoreeritud bretooni jt vähemuste olemasolu ning ÜRO tsiviil- ja kodanikuõiguste paktiga ühinemisel esitas pretsedenditu deklaratsiooni (sisuliselt reservatsiooni), mis välistas lepingu tagasihoidliku sisuga vähemusi puudutava sätte kohaldumise Prantsusmaal.

Riikidel on nappinud poliitilist tahet keelepoliitikale ulatuslike rahvusvahelisi piiranguid seada ning seetõttu on ilmselt ausam inimõigusalasest lepingutes seni olemasolevaid mõõdukaid keelesätteid esialgu lihtsalt "keeleõigusteks" nimetada.

See aga ei pruugi tähendada, et keeleõigustel universaalsete inimõigustena tulevikku poleks. Praegused tendentsid, eriti Euroopa tasandil, töötavad vastupidist. Terves reas riikides on vähemuste keeleõigused tuliste poliitiliste ning akadeemiliste debattide objektiks. Mõnedel puhkudel räägitakse koguni "keelesõdadest". Quebeci keeletüli Kanadas, *English only*-liikumine ning hispaania keele õigused USAs, lapi (saami) keele olukord Põhja-Ameerikas, indiaani keelte kasutusõigus Põhja-Ameerikas, vene keele staatus kommunismist vabanenud Ida-Euroopa riikides (näiteks nn *ukrainizatsija*-poliitika Ukrainas) ja saksa keele positsioon Euroopa Liidus on tekitanud vaidlusi, mis äratavad laialdast rahvusvahelist huvi. Teatud kaasuste puhul — näiteks siis, kui Türgi keelas kurdi keele kõnelemise avalikes kohtades — on siseriiklik poliitika läinud ühemõtteliselt vastuollu rahvusvahelise õiguse nõuetega (Skutnabb-Kangas, Bucak 1994: 34).

"Keeleõiguste" mõiste juurutamisel rahvusvahelises diskussuses tuleb aga vältida mõnes riigis tunnustatud keelelise vähemuse õiguste automaatset esitamist universaalsete inimõigustena. Näiteks sellest, et Soomes on rootsi keelel, mida kõneleb emakeelena 6% rahvastikust, riigikeele staatus, ei tulene veel, et rootsi keelevähemusele kuuluva õiguse näol on tegemist universaalse inimõigusega. Selleks on vähemused ja nende vahekorrad enamusega ajaloolistel ning sotsiaalsetel põhjustel üksteisest liiga erinevad.

Üheks põhiliseks takistuseks universaalsete keeleõiguste loomisel ongi keelesituatsioonide mitmekesisus. Mõnes riigis (India, Nigeeria) räägitakse emakeelena sadu keeli ja vähemuskeelte kaugleulatuvate õiguste tunnustamine riigiaparaadis oleks objektiivselt ülikeeruline ning halvemal juhul maa poliitilisele ühtsusele hukatuslik. Seetõttu jõuab rahvusvaheline õigus lähiaegadel vaevalt selleni, et hakkaks riikidele tegema karme ettekirjutusi selle suhtes, kuidas riiklik keelepoliitika vähemuskeeli peaks arvestama. Küll aga näeb rahvusvahelise õiguse standard juba praegu ette seda, mida riik ei tohi teha. Keeleõigused jäävad edaspidigi siseriikliku poliitilise võitluse tallermaaks, kuid rahvusvahelises õiguses on üha enam kinnistumas miinimumstandard, mis seab sellele võitlusele raamid.

3. KEELEALANE RAHVUSVAHELINE MIINIMUMSTANDARD

Kaasaegsete universaalsete keelenormide loomisel on lähtunud kontseptuaalsest arusaamast, et vähemuste õigusi tuleb kaitsta eelkõige individuaalsete inimõiguste raames. Seega ei kuulu miinimumõigused mitte niivõrd keelerühmale tervikuna, vaid pigem igale indiviidile, kes antud keelt räägib. Näiteks lükkas ÜRO süsteemi osaks olev Inimõiguste Komitee 1990. a tagasi Vaikses ookeanis asuvate ja Kolumbiale kuuluvate San Andrési saarte inglise keelt kõnelevate elanike kaebuse Kolumbia vastu. Kaebuses nõuti riigi poolt saarte suhtes alustatud "kolumbianiseerimise" poliitika tunnustamist *ÜRO tsiviil- ja kodanikuõiguste paktiga* vastuolus olevaks. Inimõiguste Komitee lükkas kaebuse tagasi põhjendusega, et pakti sätete rikkumise üle saavad kaevata ainult rikkumise otsesed ohvrid konkreetse kaasuse pinnalt (Åkermark 1997: 169). Samas ei suuda ka üksnes individuaalsetele õigustele tuginemine alati adekvaatselt kaitsta ohustatud keelekogukondade vajadusi, mistõttu tuleb hakata enam tähelepanu pöörama keeleõiguste kollektiivsele aspektile.

Põhiliseks üldtunnustatud rahvusvaheliseks normiks on keelelise diskrimineerimise keeld. Vastavalt 1966. a *Tsiviil- ja kodanikuõiguste paktile* (art. 2(1) ja art. 26) tuleb eri keeli kõnelevaid elanikke seaduse ees võrdselt kohelda. Praktikas pole muidugi

alati lihtne öelda, missugune riigi käitumine on diskrimineeriva loomuga. Tuntuimaks kaasuseks selles küsimuses oli Kreeka ja Albaania vaidlus Alalises Rahvusvahelises Kohtus 1936. a ("Vähemuse koolid Albaanias"). Kohus leidis, et Albaania otsus sulgeda kreeka vähemuse ülalpeetud emakeelsed koolid on vähemuse suhtes diskrimineeriv.

Teiseks universaalseks normiks on kriminaalasjas süüdistatava õigus tõlkele ja eneseväljendusele temale mõistetavas (eelkõige ema-) keeles, kui tema keeleoskus ei võimalda protsessi keelest (riigikeelest) vajalikul tasemel aru saada. Vastavad vahendid peab tagama ja kulutused kandma riik (Nowak 1993: 501–502). ÜRO Inimõiguste Komitee on seda õigust lahti mõtestanud bretoonide kaebustes Prantsusmaa vastu. Nende vaidluste tehiohud olid järgmised: bretoonidest Prantsusmaa kodanikud nõudsid Prantsusmaal kriminaalprotsessi oma emakeeles. Prantsusmaa keeldus seda võimaldamast, viidates bretoonide korralikule prantsuse keele oskusele. Inimõiguste Komitee ei näinud selles Prantsuse kohtu otsuses bretoonide inimõiguste rikkumist. Riik peab tagama tõlke üksnes siis, kui kriminaalprotsessi osaline tõesti ei saa riigikeelest aru ja/või ei suuda end selles väljendada. Ametliku kohtukeele olemasolu iseenesest on rahvusvahelise õiguse nõuetega igati kooskõlas. Pealegi kehtib riigi kohustus tagada tõlge arusaadavasse keelde üksnes kriminaalasjade, mitte aga tsiviil- või administratiivprotsessi puhul.

Kolmandaks ei tohi riigi keelepoliitika hakata ahistama indiviidi õigust vabale eneseväljendusele (Varenes 1994: 185). Eneseväljendusõiguse rikkumise tuvastas Inimõiguste Komitee Quebeci ingliskeelsete kaupmeeste Ballantyne'i, Davidsoni ja McInture'i kaebuses Kanada vastu. Oma kaebuses kritiseerisid kaupmehed *Quebeci prantsuse keele hartat*, mille järgi kõik nende ettevõtete sildid, kuulutused ja reklaamid pidid olema prantsuse keeles. Inimõiguste Komitee hinnangul oli tegu 1966. a *Tsiviil- ja kodanikuõiguste pakti* artiklis 19 tagatud eneseväljendusvabaduse rikkumisega. Komitee leidis, et riigis võib küll olla üks riigikeel, kuid väljaspool riigikeeles toimivat avalikku sfääri ei saa keelata eneseväljendamist vabalt valitud keeles. Kuigi Quebeci poliitika rikkus kaebuse esitanud ingliskeelsete kaupmeeste eneseväljendusvabadust, ei pidanud Inimõiguste Komitee prantsuse keelt

kaitsvat sätet diskrimineerivaks, sest ingliskeelsete reklaamsiltide kasutamise keeld kehtis ühtviisi nii inglise- kui prantsuskeelsete kaupmeeste suhtes. Vastava rahvusvahelise kohtupraktika vähesuse tõttu jäävad katsed tõmmata täpset piiri väljendusvabadust rikkuva seadusandluse eristamiseks hetkel küll pelgalt spekulatsioonideks.

Kõige enam vaidlusi tekitanud universaalseks keelesätteks on 1966. a *Tsiviil- ja kodanikuõiguste pakti* artikkel 27, mille sõnastus on järgmine:

Riikides, kus eksisteerivad etnilised, religioossed või keelelised vähemused, ei tohi nendesse vähemustesse kuuluvatele isikutele keelata õigust koos nende grupi teiste liikmetega nautida nende oma kultuuri, tunnistada ja praktiseerida nende oma religiooni ega kasutada nende oma keelt.

Juba esimene pilk sellele artiklile veenab, et tegu pole eriti kaugeleulatuvate õigustega. Torkab silma õiguse negatiivne iseloom, s.t sõnastuse järgi ei kohustata riike konkreetseid samme astuma, vaid keelatakse hoidumast repressiivsest tegevusest. See artikkel kohustab riike keelevähemusi sallima ning keelab vähemuste eksistentsi ohustava vägivaldse assimilatsioonipoliitika (Karagiannis 1994: 203). Vähemuskeelte rääkijatel on 27. artikli kohaselt õigus vabalt kasutada oma keelt nii avalikkuses kui era- viisiliselt. Seega võivad nad kasutada oma emakeelt suhtlemiseks tööl, koosolekutel, meedias, samuti kaubandusalaste kuulutuste ja siltide keelena (Varenes 1996a: 44). Valitseva seisukoha järgi ei piisa vähemuskeele kõnelejate miinimumõiguste tagamiseks alati sellest, et riik vähemuse liikmetel eravahenditega tegutseda lubab, näiteks ei keela vähemusrahvuse erakoole. Riik peab tagama (vähemalt suuremate) vähemusrahvuste liikmetele võimaluse emakeele õppimiseks ka riiklikus haridussüsteemis. Tasub aga rõhutada, et kindlasti ei tulene 27. artiklist riigi jaoks kohustust võimaldada vähemusrahvuse liikmetel omandada kogu haridust emakeeles. Miinimumnõudena tuleb tagada suurema vähemuse emakeele õpetus kooliprogrammis (Tomuschat 1994: 972–973). See nõue leidis teistkordse kinnituse 1989. a *ÜRO Lapse Õiguste Konventsioonis*, mille kohaselt lapsele hariduse andmisel peaks olema eesmärgiks “austuse kasvatamine tema kultuurilise identiteedi, keele ja väärtuste suhtes”. (Artikkel 29 (c).) Nii nagu

1966. a *Tsiviil- ja kodanikuõiguste pakt*, ei luba ka ÜRO lapse õiguste konventsioon lapselt võtta ära õigust kasutada oma emakeelt (artikkel 30).

Kuigi *Tsiviil- ja kodanikuõiguste pakt* ei garanteeri vähemustele eriti ulatuslikke õigusi, on kirjanduses palju vaieldud selle üle, millistel isikutel ikkagi on õigus 27. artikli kaitsele. Probleemiks on siin mõiste "vähemus" üldtunnustatud juriidilise definitsiooni puudumine. Enim tunnustust on leidnud ÜRO vähemuste eriraportööri Francesco Capotorti definitsioon (1979: 96), mida tuleb aga pidada vananenuks selles osas, kus vähemuste eriõigused on väidetavalt tagatud üksnes riigi kodanikele. ÜRO Inimõiguste Komitee oma 1994. a avaldatud kommentaaris 27. artiklile on asunud seisukohale, et see artikkel kaitseb ka mittekodanikke ning mittealalisi elanikke (Åkermark 1997: 176–177).

Kokkuvõttes üllatab ÜRO *tsiviil- ja kodanikuõiguste pakti* üldkehtiv keelealane miinimumstandard oma tagasihoidlikusega. Eriti torkab silma riigipoolsete positiivsete kohustuste puudumine või nappus. Pakti sätete täienduseks võttis ÜRO peaassamblee 18. XII 1992 vastu *Deklaratsiooni rahvuslike, etniliste, usuliste või keeleliste vähemuste hulka kuuluvate isikute õiguste kohta*. Nagu kõik teisedki ÜRO peaassamblee resolutsioonid, pole see dokument riikide jaoks formaaljuriidiliselt siduv, kuid peegeldab adekvaatselt riikide ühist õigusteadvust. 1992. a deklaratsiooni kohaselt ei pea riigid mitte üksnes sallima vähemuste keelelist identiteeti, vaid ka võimaluse korral looma tingimusi selle identiteedi edendamiseks (Lerner 1993: 117). Deklaratsiooni ettevaatlik sõnastus ("garanteerida, **kui võimalik**" jne) annab aga igale riigile poliitilise tahte puududes võimaluse hoiduda positiivsetest aktsioonidest vähemuskeelte edendamisel (Hofmann 1995: 28).

4. KEELEALASED STANDARDID EUROOPAS

Keelestandardid on valdkond, mis võib edukalt illustreerida vana vaidlust inimõiguste teoorias — nimelt, kas inimõigused kehivad kõikjal ühtmoodi (universaalne lähenemine) või sõltuvad kultuurikontekstist (kultuurilise relativismi teooria). Ehkki sellele küsimusele puudub ühene vastus, on mitmes maailmajaos eesotsas Euroopaga inimõiguste tagamisel suurimaid edusamme

tehtud regionaalse lähenemise raames. Ülemaailmsete normide väljatöötamise aeglus ning poliitilise ühtekuuluvuse kõrgendatud tajumine on aidanud kaasa Euroopa Nõukogu efektiivse inimõiguste kaitse süsteemi loomisele. Ka vähemuste kaitse küsimustes on Euroopas kujunemas oma praktika ning eristandardid.

Tähtsaim Euroopa inimõigustealane leping, Euroopa Nõukogu raames vastu võetud *Euroopa inimõiguste konventsioon*, ei sisalda eraldi viiteid keele- või vähemuste õigustele. Lepinguga kaitstakse esimese põlvkonna inimõigusi ja -vabadusi. Erinevalt mitmest teisest inimõiguslepingust on *Euroopa inimõiguste konventsiooni* järgimine tagatud tõhusa riikidele kohustusliku kontrollimehhanismiga, mille keskmeks on Strasbourg'is paiknev Euroopa Inimõiguste Kohus (EIK).

EIK-l on keelevaidlustega tulnud kokku puutuda eelkõige *Euroopa inimõiguste konventsiooni* diskrimineerimist keelava 14. artikli pinnal. 1968. a Belgia keeletüli puudutanud kaasuses kaebasid Belgia hollandikeelses osas Flandrias elanud valloolid Belgia seaduse peale, mis jaotas maa prantsuse ja hollandi keele ringkonnaks ning ei taganud õigust emakeelsele haridusele ega asjaajamisele riigiametis maa teisekeelses osas. Kaebuse järgi rikkus selline keelerežiim *Euroopa inimõiguste konventsiooniga* kaitstud õigust väljendusvabadusele ja haridusele ning oli diskrimineeriva loomuga. Samuti leidsid kaebajad, et üksnes hollandi keele kasutamine haldusaparaadis rikub nende õigust oma keele kasutamisele (konventsiooni 10. artikkel). Euroopa Inimõiguste Komisjon (omalaadne, nüüdseks kohtu reformiga kaotatud filter õigusvaidluse EIKni jõudmisel) lükkas selle argumenti tagasi ning kohtuni antud väide seega ei jõudnudki. Oma lõppotsuses eitas kohus, et eksisteerib õigus emakeelsele kooliharidusele. Sellist õigust ei saa kohtu kinnitusele tuletada *Euroopa inimõiguste konventsiooni* esimese lisaprotokolli 2. artiklist, mille järgi "ühegi isiku jaoks ei tohi keelata õigust haridusele". Samuti leidis kohus, et Belgia seadusandlus, mis kohati käsitles hollandi- ja prantsuskeelseid administratiivüksusi erinevalt, pole rikkunud *Euroopa inimõiguste konventsiooni* keelelise diskrimineerimise keeldu (14. artikkel).

Belgia keeleõiguste kaasus näitas selgelt Euroopa Inimõiguste Kohtu vastumeelsust keeleõiguste ulatuslikuks tõlgendamiseks

Euroopa inimõiguste konventsiooni raames. Kaugeleulatuvat keeleõiguste tunnustamist pooldavad teadlased on isegi kritiseerinud kohtu argumentatsiooni kui liiga konservatiivset. Eelkõige on kohtule ette heidetud, et otsus eitab õigust emakeelsele asjaajamisele riigiametis või emakeelsele õppele riiklikus haridussüsteemis, kuid jätab seejuures eristamata õiguse keele kasutamisele eraelus ja suhtlemises riigiasutustega (Varenes 1994: 179). Kriitikud leiavad, et kui kohus ka eitas õigust nõuda oma keele kasutamist riigielu sfääris, oleks ta samas pidanud rõhutama, et igal juhul eksisteerib õigus emakeele kasutamisele erasfääris, näiteks kaubanduses. Samas võib sellele kriitikale vastu väita, et kohtul on otsese vajaduse puududes otstarbekam mitte üldsõnaliselt kinnitada õiguste olemasolu, mis võiksid uute komplitseeritud kaasuste tekkimisel kohtu keerulisse olukorda seada.

Ka teine keelevaidlus EIKs — “Mathieu-Mohin ja Clerfayt” (1987) — puudutas Belgiat. Prantsuskeelseid Flandria elanikke tohtis regionaalnõukogudesse valida üksnes juhul, kui nad olid andnud hollandikeelse vande, mille andmisel omakorda aga kaotasid nad prantsuse keele kõnelejate staatuse parlamendis. EIK leidis häälteenamusega 15 : 3, et Belgia polnud rikkunud õigust vabadele valimistele ega käitunud oma kodanike suhtes diskrimineerivalt. Huvitaval kombel oli Euroopa Inimõiguste Komisjon enne asunud täpselt vastupidisel seisukohal, s.t pidanud Flandria vanderegulatsiooni diskrimineerivaks. Lisaks kahele eelnimetatud kaasusele on Euroopa inimõiguste kaitse süsteemi tähelepanu köitnud ka mitu muud keeleprobleeme puudutanud vaidlust, mille teekond Strasbourg’is on aga lõppenud väljapraakimisega Euroopa Inimõiguste Komisjoni poolt. Kõige omanäolisem neist oli Friisi Rahvuspartei kaebus, et Hollandi valimisõigus kohustab parteisid registreerima end hollandi keeles ja seega on friislastest kandidaatide aktiivne valimisõigus piiratud (*Fryske Nasjonale Partij v. Holland*, 1985). Komisjon polnud selle väitega nõus ning lükkas kaebuse tagasi.

Seega pole EIK senises praktikas ühtegi kaasust, kus riigi keelealased seadusesätted oleks tunnistanud *Euroopa inimõiguste konventsiooni* rikkuvaks. Kohtu senine hoiak keeleõiguste ja vähemuste õiguste suhtes on olnud äärmiselt ettevaatlik. *Euroopa inimõiguste konventsiooni* tekst ei võimaldakski vähemuste (kee-

le)õiguste eraldi rõhutamist. Siiski on tulevikus täiesti mõeldav, et mõne Euroopa Nõukogu liikmesriigi keeleseaduse sätted võidakse kohtu poolt diskrimineerivaks tunnistada.

Külma sõja lõppedes juurdus Euroopa poliitilistes ringkondades arusaam, et *Euroopa inimõiguste konventsiooniga* tagatud vähemustekaitse pole piisav. Tõuke uueks lähenemiseks andis Nõukogude Liidu lagunemine ja rahvusluse esiletõus kommunisti kammitsaist vabanenud Kesk- ja Ida-Euroopa riikides. Vähemuste õiguste võimalikust piiramisest kardeti — mitte alati põhjendamatult — ohtu regiooni stabiilsusele ja julgeolekule. Vastuseks uutele väljakutsetele sõlmiti Euroopa Nõukogu egiidi all kaks lepingut vähemuste kaitseks — *Euroopa piirkondlike või vähemuskeelte harta* 2. oktoobril 1992 ja *Euroopa Nõukogu vähemusrahvuste raamkonventsioon* 1. veebruaril 1995. Mõlemad lepingud jõustusid 1998. aastal; Eesti parlament on seni ratifitseerinud raamkonventsiooni.

Euroopa piirkondlike või vähemuskeelte harta on esimene spetsiaalselt keeleliste vähemuste kaitsele pühendatud rahvusvaheline leping. Harta põhineb nn *à la carte*-süsteemil, sest lepinguosalistel riikidel on teatud ulatuses võimalik valida, milliseid keeleõigusi vähemuskeelte rääkijatele tagada. Harta kohustused puudutavad ühiskondliku elu eri aspekte: haridussüsteemi, justiitsasutusi, avalikku teenistust, meediat, kultuuri-, majandus- ja sotsiaalelu. Näiteks hariduselus peab riik miinimumina tagama emakeele algõpetuse vähemuse algkooliealistele lastele. Järgmine aste on juba keeleõpetus keskastmes; “maksimumpunktid” teenitakse vähemuskeelse riigi finatseeritava kõrghariduse kindlustamisega. Iga lepingu ratifitseerinud riik kohustab *summa summarum* tagama vähemalt 35 lepingus sätestatud keele kasutamise õigust 98 võimalikust. Harta ratifitseerinud riigid on iga kolme aasta järel kohustatud esitama raporti oma keeleseaduste ja -poliitika kohta. Kontroll hartast kinnipidamise üle on usaldatud spetsiaalselt selleks otstarbeks moodustatud Ekspertide Komiteele. Harta ratifitseerinud riigid on iga kolme aasta järel kohustatud esitama raporti oma keeleseaduste ja -poliitika kohta.

Nagu ülal viidatud, pole Eesti 2000. a veebruari seisuga *Euroopa piirkondlike või vähemuskeelte harta* liikmeks saanud. Harta on seni ratifitseerinud üsna väike hulk Euroopa Nõukogu liikmes-

maid (Horvaatia, Soome, Saksamaa, Ungari, Liechtenstein, Holland, Norra ja Šveits). Arvesse võttes eriti vene vähemuskeele rääkijatele tagatud õigusi Eesti hariduselus, meedias jm, ei peaks Eestile üle jõu käima lepingu järgimiseks vajalikust 35 keelesättest kinnipidamise tagamine. Pigem võib Eesti senise mitteühinemise taga aimata soovi hoiduda teravdamast niigi poliitiliselt tundliku debatti keelepoliitika üle rahvusvaheliselt tagatud õiguste ja kohustuste kategooriate lisamisega.

Võrreldes *Euroopa piirkondlike või vähemuskeelte harta* võimalustega on *Euroopa Nõukogu vähemusrahvuste raamkonventsiooniga* tagatud vähemuste keeleõigused üldsõnalisemad ja piiratumad. Liikmesriigid kohustuvad hoiduma assimilatsioonipoliitikast, kuid meetmed vähemuste integreerimiseks on selge sõnaga lubatud. Raamkonventsiooni 10. artikkel kinnitab igale vähemusrahvuse liikmele kuuluvat õigust kasutada oma emakeelt kõnes ja kirjas nii eraviisiliselt kui avalikkuses. Erinevalt *ÜRO tsiviil- ja kodanikuõiguste paktist* leidub *Euroopa Nõukogu vähemusrahvuste raamkonventsioonis* otsene viide vajadusele tagada vähemustele emakeelne kooliõpetus ja õigus suhelda riigi haldusametkondadega oma emakeeles. Siiski on vastavad kohustused sedavõrd ettevaatlikult sõnastatud, et tegemist on pigem lepingus sisalduva eesmärgiga kui rangelt spetsifitseeritud juriidilise kohustusega. Näiteks sätestab raamkonventsiooni artikkel 14 (2):

Piirkondades, mis on kas traditsiooniliselt või suurearvuliselt asustatud vähemusrahvustesse kuuluvate isikutega, püüavad osapooled piisava nõudmise esinedes tagada, niivõrd kui see on võimalik ja nende haridussüsteemi raames, et nendesse vähemustesse kuuluvatel isikutel oleks adekvaatsed võimalused kas emakeele õppimiseks või hariduse saamiseks emakeeles.

Lisaks on see vähemuskeele rääkijatele tagatud õigus tasakaalustatud sättega, mille kohaselt need õigused tuleb tagada, kahjustamata riigikeele õppimist või õpetust riigikeeles (artikkel 15 (3)).

Vähemuste õiguste ja huvide kaitsel Kesk- ja Ida-Euroopa riikides on juhtivat rolli etendanud Euroopa Julgeoleku- ja Koostööorganisatsioon (OSCE). Selle poliitilise organisatsiooni eestvedamisel võeti 1990. a vastu nn *Kopenhaageni dokument*, millele järgnes *Viini deklaratsioon* 1993. a. Mõlemad sõnastavad vähemusrahvuste kaitse põhimõtted, sealhulgas vajaduse tagada vähe-

musrahvustele võimalus emakeele õppimiseks ja oma keele kasutamiseks riigiametitega suhtlemisel. Nende kahe dokumendi eripära seisneb selles, et tegemist on poliitiliste aktidega, mis pole riikidele juriidiliselt kohustavad. Siiski on nende tegelik mõju eriti Kesk- ja Ida-Euroopa riikide vähemuste poliitikale — ja seda kindlasti ka OSCE vähemusrahvuste ülemkomissarile antud mandaadi tõttu — olnud suuremgi kui Euroopa Nõukogu lepingutel. OSCE vähemusrahvuste ülemkomissar on mitme Kesk- ja Ida-Euroopa riigi, sh Eesti, valitsustele andnud oma missioonide järel soovitusi keeleseaduste muutmiseks.

OSCE puhul tuleb silmas pidada tõsiasja, et organisatsioon lähtub inimõiguste kaitsel oma esmaülesandest, konfliktide ennetamisest. Seega pole OSCE aktiivse sekkumise esilekutsujaks niivõrd rahvusvaheliste inimõigusstandardite rikkumine *per se*, vaid pigem oletatav etnilise konflikti potentsiaal. OSCE puhul on vaikimisi aktsepteeritud, et rahvusvaheline huvi ja surve keeleküsimustes sõltub konkreetsest situatsioonist, ning situatsioonide hindamisel ei lähtuta üksnes kõigile võrdselt kohustuslikest abstraktsetest standarditest. Samas tunnistatakse avalikult, et kuigi OSCE “parandusettepanekud” ei puuduta tingimata alati inimõiguste rikkumisi, on siiski tungivalt soovitav neid arvesse võtta. Selline lähenemine viib paratamatult spekulatsioonini, kas mitte rahvusvaheliste keelestandardite OSCE versiooni näol pole tegemist rahvusvahelise võimupoliitika avaldusvormiga, mitte niivõrd rahvusvaheliselt tagatud õigusnormi kaitsega.

On kahetsusväärne, kui OSCE praktikas inimõiguste kaitsel ja konfliktide ennetamisel tekivad topeltstandardid. Sellise praktika eest hoiatab Teisele maailmasõjale eelnenud Rahvasteliidu vähemuste kaitse süsteemi kogemus. Rahvasteliidu süsteemi eripäraks oli diferentseeritud kohtlemine, sest Lääne-Euroopa riigid sundisid küll noori Kesk- ja Ida-Euroopa riike vähemustele (keelelisi) õigusi tagama, kuid keeldusid võtmast analoogilisi kohustusi enda vähemuste suhtes. Nii lükati 1925. a Rahvasteliidus peaaegu üksmeelselt tagasi Leedu delegaadi Galvanauskase ettepanek laiendada vähemuste kaitset üldsiduva lepinguga kõikidele riikidele (Pircher 1979: 64). Mõistagi põhjustas selline vahe-tegemine pahameelt. Õiglaste materiaalnõuetega peab kaasnema ka protsessuaalne õigus, mille üheks komponendiks on kõigi

ühesuguste situatsioonide kohtlemine ühtviisi. Nii leidsid iseenesest õiglasemad ja tarvilikumad Rahvasteliidu vähemustekaitse nõuded adressaatriikides tõreda vastuvõtu, sest jäi mulje, et nõuded on kohustavad üksnes nõrgematele, "teisejärgulistele" riikidele.

Vaatamata viidatud probleemidele OSCE praktikas on Euroopas välja kujunemas kõrgendatud eristandardid vähemuste kohtlemisel. Oluliseks murranguks vähemuste keeleõiguste kaitsel tuleb pidada *Euroopa piirkondlike või vähemuskeelte harta* vastuvõtmist, kuigi see jääb ootama laialdasemat ratifitseerimist Euroopa Nõukogu liikmesmaade poolt. Siiski peegeldub kaasaegses Euroopa ühisinstitutsioonide praktikas ka suutmatus otsustada, kas keelepoliitikat peaks mõõtma eelkõige poliitiliste või juriidiliste standarditega. Euroopa Inimõiguste Kohtu vaoshoitus vähemuste keeleõiguste kaitsel ning OSCE suhteline aktiivsus vastavas sfääris näitavad, et seni on domineerinud poliitiline surve ning juriidilised standardid on sõnastatud pigem eesmärkide kui rangete mõõdupuudena. Ka Euroopa Liidus on vastu võetud poliitilisi otsuseid ja juhtnööre vähemuskeelte kaitseks (Woehrling 1992: 512).

Kasvavast poliitilisest tähelepanust rahvusriikide keelepoliitikale võib aga järeldada muutust rahvusvahelise õiguse subjektide õigusteadvuses. Kui kristalliseerub veendumus, et teatud standardid pole üksnes tungivalt soovitatavad, vaid kohustuslikud, on tekkinud tavaõigusliku reegli kehtimiseks vajalik *opinio iuris* ning poliitiline standard on muutunud juriidiliseks.

5. EESTI SEADUSTE KEELESÄTETE VASTAVUS RAHVUSVAHELISE ÕIGUSE NÕUETELE

Eesti keelesituatsioon ja -seadused on inimõiguste uurijate hulgas äratanud erilist tähelepanu. Pärast keeleseaduse vastuvõtmist 1989. a on hulk eksperte ja komisjone analüüsinud Eesti keeleseadusandlust vähemuste õiguste seisukohast. Venemaa naabruse ja teravnenud huvi tõttu oma kaasmaalaste suhtes Baltikumis on vene vähemuse õigused ka poliitiliselt üliaktuaalseks probleemiks. Poliitilises kõnepruugis on Eestit süüdistatud ka vene vähemuse inimõiguste rikkumises. Mõned autorid on võrrelnud

Eestis ja Lätis kohalike rahvuskeelte kaitseks kehtestatud nõudeid Indoneesia ja Türgi diskrimineeriva ja sõnavabadust ahistava keelepoliitikaga (Varenes 1996b: 224). Eriti kontrastselt mõjuvad need diskrimineerimissüüdistused Eestis enne Nõukogude okupatsiooni tagatud ja rahvusvaheliselt eeskujulikuks peetud vähemusteõiguste taustal. Eesti esitas Rahvasteliidu liikmeks saamiseks 1923. a spetsiaalse deklaratsiooni, millega võttis endale kohustuse tagada vähemusrahvustele nõutavad õigused ja vabadused (Kloss 1969: 344–345). Nii nautisid vähemusrahvuste liikmed sõjaeelses Eestis kultuurautonoomia raames õigust emakeelsele haridusele, parlamendiliikmed võisid esinduskogus sõna võtta oma emakeeles jne (Loeber 1993: 226, 237).

Praegust Eesti keeleseadust kandev peamine eesmärk — kaitsa ja tugevdada eesti keele positsiooni — on rahvusvahelise õiguse nõuetega siiski täielikus kooskõlas ja on sellisena hoolimata kogu kriitikast ka rahvusvaheliselt aktsepteeritud. Nii näiteks on ÜRO peasekretäri Eesti inimõiguste olukorda käsitlevas raportis 1991. a tõdetud: “Et eestlaste rahvuslik identiteet on otseselt seotud nende keelega, mida ei räägita kuskil mujal maailmas, on eestlaste jaoks tähtis ja põhjendatud pidada Eestis prioriteetseks eesti keele aktiivset kasutamist kõigil tegevusaladel.” (*Situation...* 1991: par. 46.)

Ent öeldavasti pidavat kurat varjama end just pisiasjades — nii on ka eesti keele kaitsel vastuväiteid tekitanud pigem konkreetsed probleemid kui põhimõte ise. Näiteks Euroopa Nõukogu raportöörid Raimo Pekkanen ja Hans Danelius leidsid 1993. a, et Eesti keeleseaduse sätted, mis nõuavad üksnes eestikeelseid silte kaubanduses, võivad rikkuda õigust vabale eneseväljendusele (*Human Rights...* 1992: par. 51). OSCE vähemusrahvuste ülemkomissar Max van der Stoel ja ÜRO Inimõiguste Komitee omakorda on soovitanud muuta kodakondsuseksami keeletingimusi lihtsamaks (*Recommendations...* 1993: 217; *Report...* 1995: par. 110). Samas on selle nõude esitajad ka ise vaikimisi tunnistanud, et keelenõue kui selline kodakondsuse taotlemisel on rahvusvahelise õiguse nõuetega kooskõlas. Kodakondsuse andmisega seotavad tingimused on rahvusvahelises õiguses klassikaliselt jäetud riikide endi reguleerida. Seega on kriitika allikaks

eelkõige mittekodanike ebaoproportsionaalselt suur arv Eestis, mitte rahvusvahelise õigusnormi rikkumine Eesti poolt.

Eesti keelepoliitilisi valikuid on võimatu adekvaatselt hinnata, kui jäetakse tähele panemata praeguste vaidluste taustaks olev uni-kaalne ajalooline ja õigussituatsioon. Kahjuks on mõned Lääne kriitikud hinnangute andmisel, tõenäoliselt teadmatusest, jätnud selle arvesse võtmata.

Eesti keeleolukorra põhiline eripära inimõiguste seisukohalt on järgmine. Esiteks ei toimj Eesti olukorra hindamisel klassikaline mudel "domineeriv ja ahistav enamus" *contra* "ohustatud ja nõrk vähemus" (Rannut 1994). Eesti keele oskust ja kasutamist soodustava poliitika eesmärk pole mitte venekeelsete elanike suundeestistamine, vaid kõiki Eesti elanikke suhtlemiskeelena ühendava riigikeele selgeksõpetamine. Rahvusvaheline õigus jätab selgesõnaliselt igale riigile õiguse astuda samme, mis peavad tagama riigikeele mõistmise vähemusrhuvuste liikmete hulgas.

Puudulik riigikeele oskus venekeelse elanikkonna hulgas on Eestit okupeerinud Nõukogude okupatsioonivõimude vene keele eelistamise poliitika otsene tagajärg (Bychkow 1997). Selle tulemusena oli iseseisvuse taastamisel Eestis kujunenud niisugune olukord, et maa põlisrahva positsioonid olid väga kaugel tüüp-olukorrast, kus otsuseid dikteerib enamus ja vähemuse eripära säilimine on jõulise surve tõttu ohus. Ohus oli hoopis elanikkonna enamuse keele, eesti keele säilimine ja läbilöögivõime. Suhtlemine eesti põlisrahvuse ja venekeelsete Eesti elanike vahel sai toimida ainult mõlemale poolele mõistetavas vene, niisiis vähemuse keeles!

Seetõttu tuleb poliitikat eesti keele kõnelejate õiguste ning võimaluste taastamisel pidada katseks likvideerida ebaõigusega loodud keelelise tasakaalutuse olukorda ja taastada normaalsituatsiooni. Põhja-Ameerika praktikast võib analoogiana esitada nn *affirmative action*-praktikat, millega peetakse täiesti legitiimseks toetada aastakümneid piiratud konkurentsivõimaluste ja diskrimineerimise all kannatanud etniliste või rassiliste gruppide õigusi. Eesmärgiks on kõigepealt jõuda loomuliku olukorrani, normaalsituatsioonini — et riigil oleks hiljem võimalik järgida liberaalset ja neutraalset keelepoliitikat *laissez faire*'i, *laissez*

passer' vaimus (Kymlicka 1995: 34-36). Just sellist *affirmative action*'it vajab praegu eesti keel oma ajaloolises keeleroumis.

Teiseks Eesti vähemuspoliitika kriitikutel kahe silma vahele jäänud asjaoluks on tõsiasi, et formaalselt võttes kvalifitseerub enamik Eesti venekeelsest elanikkonnast "vähemusena" selle sõna rahvusvahelistes lepingutes vermitud tähenduses üksnes reservatsioonidega. Rahvusvahelises õiguses tehakse selget vahet ajalooliselt antud territooriumil paiksel elanud rahvusgruppidel ja immigrantidel. Eestisse Teise maailmasõja järel elama asunud venelased on seetõttu õiguslikult pigem immigrantide staatuses — kuigi vene vähemusrahvuse asustus teatud osas ulatub Eestis saajandite taha (Druviete 1997: 174).

Mitte kuskil maailmas ei eeldata, et immigrantid peaksid saama kehtestada oma keele võrdväärse ametikeelena oma uuel kodumaal. (Kymlicka 1995: 46). USA ja Kanada ametlikuks poliitikaks on immigrantide võimalikult kiire sulandamine uude ja vabalt valitud ühiskonda ning kultuuri. Kuigi vene keelt kõnelevate eestimaalaste enamiku sisserändelugu ei tohi mingil juhul kasutada ettekäändena tagakiusamiseks ega sundümberrahvastamiseks, ei tohi seda teistpidi ka maha vaikida, kui hakatakse esitama kaugeleulatuvaid nõudmisi vene keelele eesti keele kõrval ametliku staatuse andmise kohta. Niisamuti on lugu venekeelse gümnaasiumihariduse säilitamisega. Ühestki rahvusvahelisest lepingust ei tulene kohustust tagada vähemusrahvuse esindajatele või immigrantidele emakeelset gümnaasiumiharidust. Kas seda Eesti venelastele võimaldada või mitte, on poliitilise valiku küsimus — inimõigustest vastavat kohustust ei nähtu. Hiljutiste sisserändajatena naudib Eestisse Teise maailmasõja järel elama asunud venelaskond rahvusvahelise õigusega oma identiteedi ja inimväärikuse kaitset, kuid ekstensiivsete poliitiliste nõudmiste toetuseks rahvusvahelistest inimõigustest toetust ei leia.

Samas leidub Eestis siiski ka selliseid seadusesätteid, mis tõenäoliselt ei vasta rahvusvahelise õiguse seatud standarditele. Need on eelkõige 1999. a kehtima hakanud ja Max van der Stoeli kritiseeritud keeleseaduse muudatused. Esimene van der Stoeli poolt kritiseeritud seadusesäte nõuab Riigikokku kandideerivatelt kodanikelt eesti keele oskust. Keeleoskuse nõue on küll täiesti legitiimne välismaalaste kodakondsustaotluste puhul, kuid eral-

di keelekännise seadmist parlamenti pürgivatele kodanikele võib õigustatult pidada kodaniku keeleliseks diskrimineerimiseks. Kui otsida mõistele "keeleline diskrimineerimine" tänapäeval reaalselt sisu, tuleb tunnistada antud sätte ebakõla rahvusvahelise normiga. Mõistlik oleks keeleoskuse nõudest parlamenti pürgijatele loobuda.

Teiseks OSCE vähemusrahvuste ülemkomissari kritiseeritud keelesätteks on nõue, et kaubandus- ja teenindustöötajad peavad suutma suhelda eesti keeles. On ilmne, et Euroopas pole tavaks erasfäärile keelelisi ettekirjutusi teha. Poemüüjate ja teenindustöötajate keeleoskust reguleerib turusituatsioon ja soov võita kliente muudab riigikeele valdamise inimestega suhtlemisel enesestmõistetavaks. Küsimus on eelkõige selles, kas Euroopas levinud riigivõimu sekkumatusespraktika on Eesti jaoks õiguslikult siduv või mitte. Reegli õiguslik iseloom on vaieldav. Kirjapandud rahvusvahelisest õigusest otsest keeldu erasfäärile keelelisi ettekirjutusi teha ei tulene. Seega võib püstitada argumendi, et Eesti oludes peaks selline keelenõue olema aktsepteeritav ülalviidatud *affirmative action*'i raames.

Kui mõni venekeelne kaubandus- või teenindustöötaja eesti keele mitteoskamise pärast senisel erialal töötamise lõpetama peaks ja seejärel väidetava inimõiguste rikkumise pärast Eesti Vabariigi poolt Euroopa Inimõiguste Kohtu poole pöörduks, võiksid vaidlustatavad Eesti keeleseaduse sätted viia vajalikku selgust toova pretsedendini rahvusvahelises kohtupraktikas.

Teoreetilises plaanis oleks sellise keelevaidluse puhul tegemist individuaalsete ja kollektiivsete (keele)õiguste kollisiooniga. Üldiselt tavatseb inimõigustealane kirjandus käsitleda keeleõigusi üksnes individuaalsete õiguste vaatevinklist. Samas on rahvusvahelises õiguses hakatud tunnistama ka kollektiivseid ehk gruppidele kuuluvaid inimõigusi (Riedel 1994: 59). Selliseks õiguseks on näiteks igale rahvusrühmale kuuluv õigus eksistentsile, oma keelelise ja kultuurilise identiteedi säilitamisele (Hailbronner 1990: 153). Rahvusrühma õiguste kaitseks kehtestatud nõuded või piirangud võivad aga põrkuda ohustatud rahvusrühma mittekuuluva indiviidi õigustega. Kuigi üldiselt kuulub rahvusvahelise kohtupraktika ja teadlaste sümpaatiat individuaalsetele inimõigustele, jääb tuleviku täpsustada, kui kaugemale võib

indiviidile ettekirjutuste tegemisega minna, et kaitsta ohustatud rahvusrühma kollektiivseid õigusi. Vaidlustes keeleõiguste üle saab Eesti aga kindlasti toetuda eesti keele rääkijate kollektiivsete õiguste kaitse argumendile (vrd Réaume 1994: 138). Kollektiivsete (keele)õiguste idee kritiseerijatele võib vastu väita, et kaitstes rahvusrühma õigusi, kaitstakse ka sellesse kuuluvate indiviidide õigusi. Mis mõtet oleks rääkida väikerahva liikmete individuaalsete keeleõiguste kaitsest, näiteks diskrimineerimise lubamatusest, kui selle rahva liikmetelt võetakse võimalus tulla emakeeles toime oma ajaloolisel ja piiratud keelealal?

Eesti välissuhtlemise oluliseks ülesandeks jääb maa keelepoliitika unikaalsete põhjuste arukas tutvustamine, poliitiline selgitustöö situatsiooni eripära mõistmise tagamiseks. Seega põimuvad keelevaidlustes ka edaspidi juura ja poliitika. Oluline ongi mõista, et debatt vähemuste õiguste üle tänases Eestis pole üksnes juriidiline, vaid ka poliitiline vaidlus. Eesti seaduste kritiseerijad võivad nõuda vähemustele eriõigusi mitte üksnes rahvusvaheliselt tagatud inimõigustest kinnipidamiseks, vaid ka poliitilistel põhjustel, näiteks julgeolekukaalutlustest lähtudes. Vähemuste tagatud õigusi võidakse poliitilistest tõekspidamistest lähtudes pidada ebapiisavaks ka siis, kui rahvusvahelise miinimumstandardi seisukohast midagi ette heita pole. Siiski tuleneb suveräänsel riigi jaoks siit äärmiselt tähendusrikas erinevus. Kohustada riiki seadusi muutma saab üksnes rahvusvahelisest õigusest tulenevale miinimumstandardile viidates — muudel juhtudel on tegemist pelga poliitilise surve avaldamisega või mittesiduvate soovitusetega. Nii on tegelikult juhtunud, et inimõiguste kontseptsioon kui osa kehtivast õigusest on mõnikord poliitilistel eesmärkidel langenud liig- ja väärtarvituste ohvriks. Sellise teguviisi põhjusi pole raske tuvastada: õiguste retoorika on kõige võimsam raskekahur meie moraalses arsenalis (Tesón 1998: 136). Näiteks väide, et vähemusrahvusele tuleks võimaldada emakeelne keskharidus, mõjub võrreldamatult nõrgemana kui kinnitus, et vähemusrahvuse liikmetel on õigus emakeelsele keskharidusele. Juristide ülesanne sellistel puhkudel on eristada õiguse tegelikke ettekirjutusi ja soovmõtlemist.

Samuti on õigusteadlaste kohuseks vähemalt informeerida poliitikuid sellest, kust läheb piir juriidiliste ja poliitiliste keelealaste

standardite vahel. Näiteks Euroopa Liidu Komisjoni 1999. a oktoobris Eesti keeleseaduse kohta esitatud kriitika aluseks on pigem Euroopa Liidus poliitiliselt aktsepteeritud, mitte aga inimõigusteni küündivad standardid. On võimalik, et Euroopa Liitu pürgiv Eesti peab sellest kriitikast lähtudes muutma mõned oma keeleseaduse sätted liberaalsemaks. Kuid ka siis ei ole vaja endale sugereerida väärarusaama, nagu tuleks Eesti keeleseadus viia kooskõlla üldkohustuslike inimõigusvalaste juriidiliste normidega. Tegemist on eelkõige poliitiliste standarditega, mille omaksvõtt on poliitilise valiku küsimus. See, et poliitilised standardid võivad vahel osutada mõjukamaks juriidilistest — nagu see Euroopa Liidu puhul näib olevat —, on hoopis teine teema.

6. KOKKUVÕTTEKS

Eesti keel on eestlaste identiteedi tähtsaim tugisammas. Eesti keele positsioonist ning kasutusalaast sõltub eestluse tulevik ning aruka, eesti keele seisundit kindlustava keelepoliitika tähtsust on võimatu üle hinnata. Keelepoliitika eesmärkide sõnastamisel ja optimaalsete meetodite valikul tuleb lähtuda paljudest faktoritest. Poliitiliste kaalutluste kõrval tuleb arvesse võtta rahvusvahelises õiguses kujunenud miinimumstandardit, mis seab teatud piirid keelelisele survele ja keelab otsese vähemuste assimileerimise poliitika.

Eesti keelesituatsiooni tekkeloo unikaalsus võimaldab inimõigustele apelleerides püstitada täiesti vastandlikke argumente. Eesti keeleolustik ja paljud teised maailma keeletülid sunnivad hoiatama inimõiguste kategooria liig kergekäelise kasutamise eest keelediskussioonis. Pigem ilmestab debatt keele ja inimõiguste vahekorra üle saksa õigusteaduse ühe kõige väljapaistvama esindaja, Rudolf von Iheringi (1818–1892) mõtet, mille kohaselt õiguse tõeliseks sisuks on võitlus. (Ihering 1926: 19). Ka keeleõigused ei teki iseenesest, vaid saavad muutuda reaalselt tagatud õigusteks üksnes siis, kui nende eest võideldakse. Keeli ei saa elus hoida üksnes õiguste retoorika abil; keele püsimise eeltingimuseks on tema rääkijate valmisolek oma keelt kaitsta ning kehtestada. Kui tunnistada, et keelevõitlus on üks võimuvõitluse vorme, tuleb mõõnda, et rahvusvahelise õiguse võimalused

ja eesmärgid järelevalve teostamisel rahvuslike keelepoliitikate üle ja indiviidi keeleõiguste tagamisel on *per naturam* piiratud (Oxenknecht 1988: 141). Õigus, eriti aga tsentraalse sunnimehanismiga rahvusvaheline õigus, ei saa astuda loodusele omase konkurentsi asemele. Küll aga on õiguse võimuses seda konkurentsi reguleerida nii, et õigluse huvid oleksid kaitstud. Ka rahvusvahelise keelekaitse tuumaks on indiviididele ning etnilistele gruppidele õiglase keelekeskkonna tagamine. Eelkõige tähendab see kohustust garanteerida igapäevasele õigus kasutada piiranguteta tema poolt vabalt valitud keelt.

Riigi keelepoliitika jaoks tuleneb rahvusvahelise õiguse standardist vajadus eristada rahvuskeeli mõistlikult toetavaid meetmeid piirangutest, mille tegelik eesmärk on vähemuskeele kõnelejate tagakiusamine või assimilatsioon. Kuigi võib skeptiliselt väita, et sellist vahet legitiimse keelesurve ja tagakiusamise vahel pole objektiivselt võimalik teha, on siiski juurdunud arusaam, et konfliktiosaliste emotsionaalse eelhäälestuse tõttu läheb just keelevaidluste lahendamisel tarvis erapooletut rahvusvahelist mõõdupuud. Rahvusvahelise õiguse ülesandeks siin on etendada tasakaalustavat rolli. Nii püüab rahvusvaheline õigus oma keelealase miinimumstandardiga vastata rooma juristi Ulpianuse formuleeritud õiguseideaalile: olla headuse ja õigluse kunst (*ars boni et aequi*).

Kirjandus

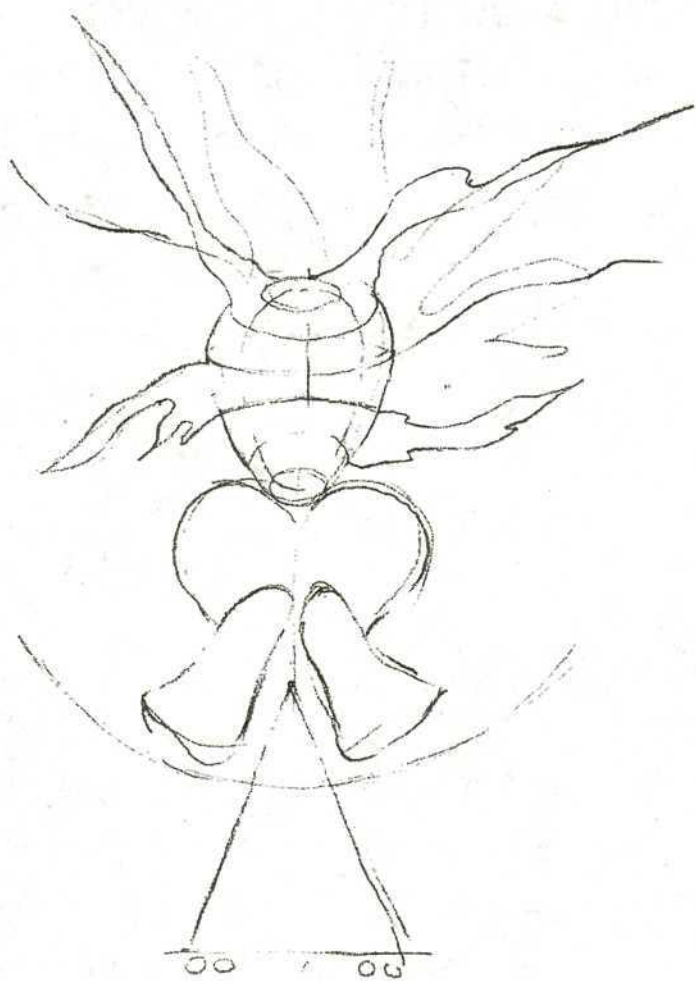
- Åkermark, Athanasia Spiliopoulou 1997. *Justifications of Minority Protection in International Law*. London: Kluwer
- Alston, Philip 1984. Conjuring Up New Human Rights: A Proposal for Quality Control. — *American Journal of International Law*, 78 (607)
- Bychkow Green, Sonia 1997. Language of Lullabies: The Russification and De-Russification of the Baltic States. — *Michigan Journal of International Law*, 19 (219)
- Capotorti, Francesco 1979. *Study on the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities*. UN Doc. E/CN.4/Sub.2/384/Rev.1.

- Druviete, Ina 1997. Linguistic Human Rights in the Baltic States — Linguistic Human Rights from a Sociolinguistic Perspective. — *International Journal of the Sociology of Language*, 127
- Hailbronner, Kay 1990. The Legal Status of Population Groups in a Multinational State Under Public International Law. — *Israel Yearbook on Human Rights*, 20 (127)
- Hofmann, Rainer 1995. *Minderheitenschutz in Europa: Völker- und staatsrechtliche Lage im Überblick*. Berlin: Gebrüder Mann Verlag
- Human Rights in the Republic of Estonia*. 1992. Report by Raimo Pekkanen and Hans Danelius. Parliamentary Assembly of the Council of Europe. 17 December 1991. Reprinted in *Human Rights Law Journal*, vol. 13, no. 5–6, p. 236
- Hering, Rudolf von 1926. *Der Kampf ums Recht*. 18. Auflage. Leipzig: Verlag von Philipp Reclam jun.
- Karagiannis, Syméon 1994. La protection des langues minoritaires au titre de l'article 27 du Pacte International Relatif aux Droits Civils et Politiques. — *Revue Trimestrielle des Droits de l'Homme*, 195
- Kloss, Heinz 1969. *Grundfragen der Ethnopolitik im 20. Jahrhundert: Die Sprachgemeinschaften zwischen Recht und Gewalt*. Bad Godesberg: Verlag Wissenschaftliches Archiv
- Kymlicka, Will 1995. *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford: Clarendon Press
- Lerner, Natan 1993. The 1992 UN Declaration on Minorities. — *Israel Yearbook on Human Rights*, 23 (111)
- Linguistic Rights of Minorities*. 1994. Ed. Frank Horn. Rovaniemi: Northern Institute for Environmental and Minority Law at the University of Lapland
- Loeber, Dietrich André 1993. Language Rights in Independent Estonia, Latvia and Lithuania, 1918–1940 — *Ethnic Groups and Language Rights*. Vol. III. Ed. Sergij Vilfand. Dartmouth: European Science Foundation — New York University Press
- Nowak, Manfred 1993. *U.N. Convention on Civil and Political Rights: CCPR Commentary*. Kehl am Rhein: Engel
- Oxenkecht, Renate 1988. *Der Schutz ethnischer, religiöser und sprachlicher Minderheiten in Art. 27 des internationalen Paktes über bürgerliche und politische Rechte vom 16. Dezember 1966*. Frankfurt a. M.: Verlag Peter Lang
- Pircher, Erich H. 1979. *Der vertragliche Schutz ethnischer, sprachlicher und religiöser Minderheiten*. Bern: Verlag Stämpfli & CIE AG

- R a n n u t , Mart 1994. Beyond Linguistic Policy: The Soviet Union versus Estonia. — *Linguistic Human Rights: Overcoming Linguistic Discrimination*. Eds. Tove Skutnabb-Kangas and Robert Phillipson. Berlin: Mouton de Gruyter
- R é a u m e , Denise G. 1994. The Group Right to Linguistic Security: Whose Right, What Duties? — *Group Rights*. Ed. Judith Baker. Toronto: University of Toronto Press
- R e c o m m e n d a t i o n s by the CSCE High Commissioner on National Minorities, Mr Max van der Stoep, upon his visits to Estonia, Latvia and Lithuania. 1993. Reprinted in *Human Rights Law Journal*, Vol. 14, No. 5
- R e p o r t of the Human Rights Committee. 1995. Vol. I. General Assembly of the United Nations. Official Records. Fifty-first Session. Supplement No. 40 (A/51/40)
- R i e d e l , Eibe 1994. Gruppenrechte und kollektive Aspekte individueller Menschenrechte. — *Aktuelle Probleme des Menschenrechtsschutzes. Berichte der Deutschen Gesellschaft für Völkerrecht*. Referate und Thesen von Walter Kälin, Eibe Riedel, Wolfram Karl, Brun-Otto Bryde, Christian von Bar, Reinhold Geimer. Band 33. Heidelberg: C. F. Müller
- S i t u a t i o n of Human Rights in Estonia and Latvia. 1991. Report of the Secretary-General of the United Nations. 26 October 1991. UN Doc. A/48/511
- S k u t n a b b - K a n g a s , Tove 1990. *Language, Literacy and Minorities: A Minority Rights Group Report*.
- S k u t n a b b - K a n g a s , Tove, Sertaç B u c a k 1994. How the Kurds are Deprived of Linguistic Human Rights. — *Linguistic Human Rights: Overcoming Linguistic Discrimination*. Eds. T. Skutnabb-Kangas and R. Phillipson. Berlin: Mouton de Gruyter
- S k u t n a b b - K a n g a s , Tove, Robert P h i l l i p s o n 1989. *Wanted!: Linguistic Human Rights*. Roskilde: Roskilde Universitets Center, Linvistgruppen
- S o h n , Louis B. 1982. The New International Law: Protection of the Rights of Individuals Rather Than States. — *American University Law Review*, 1 (32)
- T a b o r y , Mala 1980. Language Rights as Human Rights. — *Israel Yearbook of Human Rights*, 10 (167)
- T e s ó n , Fernando N. 1998. *A Philosophy of International Law*. Boulder: Westview Press
- T o m u s c h a t , Christian 1994. Protection of Minorities under Article 27 of the International Covenant on Civil and Political Rights. — *Völkerrecht als Rechtsordnung. Internationale Gerichts-*

- barkeit. *Menschenrechte. Festschrift für Hermann Mosler*. Herausgegeben von Rudolf Bernhardt, Wilhelm Karl Geck, Günther Jaenicke, Helmut Steinberger. Berlin: Springer Verlag
- Varenes, Fernand de 1994. Language and Freedom of Expression in International Law. — *Human Rights Quarterly*, 16 (163)
- Varenes, Fernand de 1996a. *Language, Minorities and Human Rights*. London: Kluwer
- Varenes, Fernand de 1996b. Autonomy, Human Rights and Protection of Minorities in Central and Eastern Europe. — *Local Self-Government, Territorial Integrity and Protection of Minorities*. Proceedings of the UniDem Seminar organised in Lausanne on 25–27 April 1996 in co-operation with the Swiss Institute of Comparative Law. Council of Europe Publishing
- Witte, Bruno de 1992. Surviving in Babel?: Language Rights and European Integration. — *The Protection of Minorities and Human Rights*. Eds. Yoram Dinstejn and Mala Tabory. Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers
- Woehrling, Jean-Marie 1992. Institutions européens et droits linguistiques des minorités. — *Les minorités en Europe: droits linguistiques et droits de l'homme*. Ed. Henri Giordan. Paris: Kimé

LAURI MÄLKSOO (sünd. 1975) on Berliini Humboldt-Ülikooli õigusteaduse doktorant. Ta on lõpetanud kiiitusega Georgetowni Ülikooli õigusteaduskonna magistriprogrammi ja Tartu Ülikooli õigusteaduskonna ning õppinud õigusteadust Göttingeni Ülikoolis. *Akadeemias* avaldanud artikli "Humanitaarne interventsioon: Õigusfilosoofiline vaidlus rahvusvahelise õiguse normide üle" (1998, nr 10, lk 2123–2139).

Stenroos

SILVER VAHTRE. Skulptuur

SILLAMÄE URAANITEHASTE
ASUTAMINE JA TÖÖ
AASTATEL 1946–1952 (1973)
Eesti diktüoneemakilda kasutamine

Ello Maremäe

*Ei hõbedat, kulda
ei leidu me maal.
Kuid diktüoneemakilta
võib leida igal pool...*

SISSEJUHATUS

Eesti musta diktüoneemakilda varu on tohutu — üle 60 miljardi tonni, s.o 6–7 korda rohkem kui kõigile tuntud ja teatud pruuni põlevkivi. Diktüoneemakilta leidub Põhja-Eestis Hiiumaast kuni Narvani paikneval territooriumil pikkusega 250 km ja laiusega 15–80 km, üldpindalaga 11 000 km², s.o ligi veerand kogu Eesti pindalast. Et diktüoneemakilt on tekkinud umbes 500 miljonit aastat tagasi, põlevkivi aga tunduvalt hiljem — 400–450 miljonit aastat tagasi, siis on viimane geoloogiliselt noorem ja aladel, kus need kaks maavara kattuvad, paikneb diktüoneemakilt alumistes, põlevkivi aga pealmistes kihtides (vt joonis). Erinevalt põlevkivist on diktüoneemakilt tähelepanuväärne selle poolest, et peale suhteliselt vähese põleva orgaanika (keskmiselt 15%) sisaldab ta suures kontsentratsioonis mitmeid haruldasi ja radioaktiivseid metalle, sh uraani. Oma võõrapärase, aga rahva seas tuntud nime on diktüoneemakilt saanud kildas leiduvate kivististe järgi, mis on tekkinud sinna kauges minevikus eksisteerinud planktonilise eluviisiga pooleelikloomade — *Dictyonema* — jäänukitest.

Nii põlevkivi kui diktüoneemakilda tööstuslik kasutamine sai alguse 20. sajandi esimesel poolel Virumaal Sillamäel. Teatavasti algas Sillamäe tööstuslik areng 1928.–1929. aastail, kui Rootsi töösturid rajasid sinna põlevkiviutmise tehase. Alates 1935. aastast töötas tehas peamiselt Saksamaa varustamiseks põlevkiviõliga. Tehast varustas põlevkiviga Viivikonna kaevandus, õli eksporditi Tallinna sadama kaudu otse Saksamaale.

Nõukogude võimu aastail ehitati Sillamäe tüüpiliseks sotsialistlikuks linnaks, millele anti 1957. aastal vabariikliku alluvusega linna õigused. Linna arendamise põhjuseks oli kohaliku diktüoneemakilda baasil töötava võimsa uraanitehase asutamine 1946. aastal. See oli tehas, mille olemasolust ei tohtinud Eestimaal ega kogu Nõukogude Liidus keegi midagi teada ega teadnudki, kõik oli rangelt salastatud. Ja salastamine oli NSV Liidus üks vähestest töödest, mida hästi tunti ja mis ladusalt käis.

N. Liidus kehtestatud salastamisrežiimi tõhusust kinnitab kukukalt üks Vene uraanitööstuse rajajaid, geoloogiaprofessor Mihhail Althausen, kes 1944. aastal saadeti Moskvast Eestisse ülisalajase ülesandega: otsida üles ja kaardistada siinsed uraani sisaldavad diktüoneemakilda leiukohad ja aidata kaasa uraani kildast eraldamise tehnoloogia väljatöötamisele. Auväärne Moskva professor annab ligi 50 aastat hiljem, 1992. aastal oma mälestustes huvipakkuvat ja ainulaadset teavet nende paari aasta kohta, mis eelnesid Sillamäe tehaste ametlikule asutamisele 1946. aastal. 86-aastane professor meenutab:

“Suure Isamaasõja lõppedes, 1944. aastal pidin sõitma autoga läbi Leningradi Eestisse marsruudil Narva—Sillamäe—Tallinn. Kõikjal olid suured purustused. Eriti on jäänud meelde esindusliku väljanägemisega, sõjas tugevasti kannatada saanud hoone Sillamäel, mida hakati taastama 1940. aastate teisel poolel. Alul, pärast hoone esialgset taastamist paigutati sinna haigla, hiljem aga loodi just sellesse hoonesse keemiatehnoloogiatehas.

Suured purustused olid samuti Narvas ja selle ümbruses. Ka väike tehnoloogiatehas Narva äärelinnas oli tugevasti kahjustatud, igatahes küttesüsteem puudus täiesti. 1944./1945. aasta talvel tuli Üleliidulise Mineraaltoorme Instituudil selles tehases kontrollida eelnevalt Moskvast väljatöötatud tehnoloogiat uraani eraldamiseks Eestis rohkesti leiduvast diktüoneemakildast. Talv oli külm, teh-

noloogid töötasid kasukates. Võttes arvesse Nõukogude Liidu suurt vajadust uraani järele, tehti geoloogidele ülesandeks uurida kaldaäärseid diktüoneemakilda leiukohti. Kuid sel ajal oli kogu Eesti põhjarannik mineeritud ja seda sai teha ainult koostöös eesliikuvate demineerijatega. Nägime kümneid avastatud miine, mida polnud jõutud veel kahjutuks teha. Ausalt öeldes tundsi meid veidi hirmu, kuid meie õnneks polnud kaldaäärne järsak mineeritud ja see võimaldas meil diktüoneemakilda leiukohad kaardistada ja kildast vajalikud proovid võtta. Selles töös aitasid meid väga palju sõjaväest vabanenutest moodustatud puurijatebrigaadid ning Eesti teadlased eesotsas tollaegse Eesti valitsuse juhi Arnold Veimeriga. Just Veimer oli see, kes aitas luua ülalmainitud puurijatebrigaadid, organiseeris transpordi toidukaupade muretsemiseks ja lahendas korteriprobleemid. Meenub ka see, et sageli pidi Veimer ööbima valitsushoones, et olla kättesaadav ainult öötundidel töötavale Stalinile Moskvas” (Althausen 1992).

Selle üleskirjutusega haakuvad hästi ka Mihhail Althauseni mälestused kõige kõrgemal tasemel toimunud nõupidamisest Kremliis 1945. aasta kevadel, kus tehti teatavaks Eestis leiduvad suured uraanivarud kohaliku diktüoneemakilda näol ja asjaolu, et uraani eraldamiseks sellest kildast on olemas Moskvas väljatöötatud ja Narva katsetehases kontrollitud tehnoloogia. Kuuldu kinnituseks nihutas Kliment Vorosilov kell kuus hommikul, terve öö kestnud nõupidamise lõppedes, lauale pandud kolmeliitrilise nõu uraanikontsentraadiga ja tüki kildaga endale lähemale ja sõnas, et vajaduse korral hakatakse N. Liidus tootma uraani aatomitööstuse tarbeks ka sellest savist.

See “savi” — Eestimaa keerulise nimetusega maavara diktüoneemakilt, mille keskmine uraanisisaldus Sillamäel on 0,028% (s.o 280 g/t) — sai magnetiks, mis tõmbas Kirde-Eestisse kohe pärast Teise maailmasõja lõppu tuhandeid inimesi kõikjalt N. Liidust, et rajada siia kiiremas korras võimas uraanitehaste kompleks, kust saadud uraani võidi suure tõenäosusega planeerida toormeks esimesele Vene aatomipommile 1949. aastal.¹

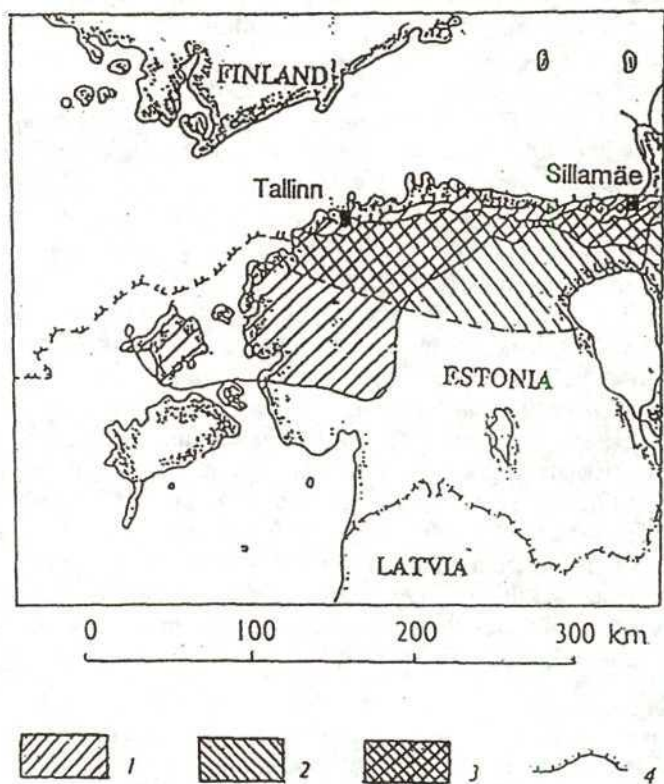
¹Kesk-Aasias asuv Kombinaat nr 6 (Leninabadi mäekeemiakombinaat) rajati juba enne Sillamäed ja toodangut hakkas ta andma alates 1945. aastast (Mihhailov, Petrosjants 1995). Mihhailovi ja Petrosjantsi

Milleks säärane paaniline kiirustamine? USAs oli aatomi-pomm 1945. aastal juba olemas, samal aastal toimusid ju ka kogu maailma vapustanud aatomirünnakud Hiroshimale ja Nagasakile, Venemaa aga alles hakkas otsima pommi valmistamiseks vajalikku toorainet ning võimalusi oma aatomitööstuse rajamiseks. Lähimaks kohaks, kus geoloogide andmeil pidi leiduma suurtes kogustes uraanimaaki, oli Kirde-Eesti, ja kohe seatigi samm siia. Ja nii juhtuski, et uraani tootmiseks kohalikust diktüoneemakildast püstitati Tallinnast vaid 172 km ida poole tollaegsele Nõukogude Liidule strateegiliselt väga tähtsad tehased, mis töötasid tervelt 45 aastat (1946–1991) nii, et nende olemasolust teadsid vaid vähesed, sest kõik, nagu öeldud, oli rangelt salastatud.

Kuidas need tehased asutati ja tööle pandi, missugune oli nende ülisalajaste tehaste sisemine elu, kui palju siis seda uraani meie diktüoneemakildast ikkagi toodeti ja millega see kõik lõppes, seda saame teada Sillamäe tehaste arhiividokumentidest, mis mingi ime läbi on säilinud ja mis anti 1995. aastal osaliselt hoiule akadeemik Endel Lippmaa kätte. Tänu Endel Lippmaa energilisele ja operatiivsele tegutsemisele on meil nüüd olemas põhjalikud toimikud nende tehaste kogu tegevuse kohta kuni 1991. aastani.² Käesolev artikkel hõlmab vaid tehaste asutamist ja tööd aastatel 1946–1952 (vähemal määral 1958–1973), kui töö oli seotud Eesti diktüoneemakildaga. Ülejäänud aastad, mil tehasest kujunes N. Liidu võimas metallurgiakombinaat importmaakide baasil, on omaette teema, mida siin ei käsitleta.

raamatus pole Sillamäest ega uraanitehasest Eestis sõnagi. Vaid paaris kohas on viidatud, et geoloogilisi ekspeditsioone uraani leidmiseks saadeti ka Eesti NSVsse ning ühes tabelis on andmed, kus Kombinaat nr 7 toodanguks on märgitud 14,5 ja 21,8 tonni metalli toormes (vastavalt 1949. ja 1950. aastal), samal ajal on Kombinaat nr 6 andnud toodangut tunduvalt rohkem: 1945. a 14,6 tonni, 1946 — 36,6, 1947 — 86,5, 1948 — 135,7, 1949 — 200,3 ja 1950. aastal 264,5 tonni. Miks on Sillamäe maha vaikitud? Võib-olla ei juleta või ei taheta tunnistada, et meie kildal põhinev uraanitehas oli suur "ämbrisseastumine", või polnud Eesti NSV *отечество*?

²Toimikud, mis kujutavad endast 40 paksu kausta (à 7 cm) ja sisaldavad Sillamäe arhiividokumentidest tehtud koopiaid, on Endel Lippmaa käsutuses ja asuvad KBFI ruumides.

1 – põlevkivi, 2 – diktüoneemakilt, 3 – kattuv ala, 4 – klint

Joonis.

TEHASTE ASUTAMINE

Sillamäe uraanitehased loodi NSVL Ministrite Nõukogu juures asuva NSVL Siseministeeriumi Esimese Peavalitsuse ülema B. Vannikovi ülisalajase käskkirjaga nr 0282, mis anti välja Moskvast 6. augustil 1946:

“Täites NSVL Ministrite Nõukogu määrust nr 1626-718 27. juulist 1946. a, KÄSIN:

Organiseerida NSVL Ministrite Nõukogu juures asuva Esimese Peavalitsuse 1-se Valitsuse koosseisus mäekeemia kombinat nimetusega “Kombinaat nr 7”, mis on ette nähtud Baltimaade diktioneerimakilda tööstuslikuks omandamiseks. Kombinaat nr 7 valitsuse ajutiseks asukohaks määrata Eesti NSV linn Tallinn.”

Selle käskkirjaga tehti Esimese Peavalitsuse ülema asetäitjale Pjotr Antropovile ja Kombinaat nr 7 ülemale, insener-tehnilise teenistuse kindralmajorile Mihhail Tsarevskile ülesandeks töötada kiiremas korras välja tööstuslik tehnoloogia uraani eraldamiseks diktioneerimakildast ja organiseerida kõikvõimalikud geoloogilised luuretööd Eesti NSVs ja Leningradi oblastis asuvatele diktioneerimakilda leiukohtadele, mis anti otsekohe Kombinaat nr 7-le ekspluateerimiseks. Käskkirja alguses formuleeritud ülesanded näitavad, et Eestisse tuldi kui maale, mille kohta polnud rohkem andmeid kui geoloogidelt pärinev teave siin leiduva keerulise nimemaa kohta, mis sisaldab Nõukogude Liidule pärast Teist maailmasõda nii vajalikku metalli — uraani. Ja polnud midagi lihtsamat, kui tulla siia Leningradi külje all asuvasse tsiviliseeritud ja teedega varustatud riiki, mida pärast sõda hakkasid valitsema Moskvast tulevad ja siin automaatselt allakirjutatavad ning igapäevaelus otsekohe jõustuvad käskkirjad. Ainult tollaegse N. Liidu taolises riiklikus moodustises oli see võimalik — tulla väiksesse liiduvabariiki, kaevata seal suur maa-ala üles, piirata kõrgete müüridega ja rajada müüride vahele tehased maagi töötlemiseks, mida ei tunta, millega ei osata midagi peale hakata, sest tehnoloogiat selle jaoks pole veel olemaski!

Aga nii see kõik algas.

Kõigepealt oli vaja ruume suure tehase rajamiseks. Need olid kohe käepärast. Sillamäe rajoonis oli olemas tol ajal NSVL

MN Glavgastoppromile alluv põlevkivi utmistehas, mis Moskvas 2. oktoobril 1946 välja antud käskkirjaga allutati Kombinaat nr 7-le — ja seda kahe nädala jooksul — koos kõigi tehase töötajate, sisseseadete, tootmis- ja eluruumidega, transpordivahendite jt materiaal-olmeliste väärtustega 1946. a 1. oktoobri seisuga. Selles tehases taheti organiseerida uraani katsetootmine kohalikust diktüoneemakildast tähtajaga 1. dets. 1946 (!) ja uraani tööstuslik tootmine selle utmistehase põhitsehhide võimsuste käikulaskmisega tähtajaga 1. märts 1947 (!!). Need utoopilised tähtajad olid määranud inimesed, kel polnud aimugi, millega tegemist on. Tegelikult jõuti nende tähtaegade täitmiseni mitte nädalaid ja kuid, vaid aastaid hiljem. Toimikute lähem uurimine näitas, et võib-olla ei kasutatud seda Sillamäel asuvat vana Rootsi põlevkivi-utmistehast üldse, see võis olla ka organiseerijate esialgne idee ja hiljem hea võimalus põlevkiviutmistehase sildi all hoopis uraani toota.

Tegelikult pandi katsetehas käima hoopis Narvas “Krassilnaja fabrika” nime all. See süngeline hoone, mida valvasid relvastatud sõdurid, rajati ametlikult (sest tegelikult töötas “fabrika” juba varem) Moskva Siseministeriumi korraldusel Kombinaat nr 7 juhatusel käskkirjaga 27. nov. 1946, kus on öeldud: alustada hommepäev ehitus-montaaž-remonttöödega, laduda seinad, panna tööle küttesüsteem, muretseda tehnoloogilised seadmed jne, et “Krassilnaja fabrika” saaks hakata tööle 1. märtsil 1947. Ehituse hoo-
gustamiseks karmides talvetingimustes oli välja pandud preemia 50 000 rbl ja lisaks 10 000 rbl väljaantavate tööstuskaupade näol.

Samal ajal kui “Krassilnaja fabrikas” loodi pooltööstuslike tingimusi diktüoneemakilda töötlemiseks uraani eraldamise eesmärgil, rakendati kõik põhijõud Kombinaat nr 7 asutamiseks Sillamäele, kus oli vaja rajada kaevandused ja ehitada uraanitehaste kompleks kilda peenestamiseks, põletamiseks ning järgneva keemiliseks töötamiseks.

Kust võtta otsekohe ehitusmaterjale, vajalikku aparatuuri, masinaid jms nii suurteks ettevõtmisteks? Seda sai teha ainult “ülevõtmise” teel. Eeltoodud käskkiri annabki Kombinaat nr 7-le voli võtta ehituse tarbeks NSVL Ehitusmaterjalide Tööstuse Ministeriumile 10 päeva jooksul komplekselt (koosseisus 171 ühikut) Poolas Stettini linna lähedal asuva Scholtzeihen-Bratsviki aktsio-

närde ühinguile kuuluva tsemenditehase demonteeritud sisseseade või siis "mõne teise samaväärse tsemenditehase demonteeritud sisseseade". Kõik, mida võtta andis, võeti ka Eestimaalt. Nii kohustati Eesti NSV MN esimeest Arnold Veimerit andma ühe kuu jooksul Kombinaat nr 7 ehitusele Aseri tellisetehas koos kõikide tootmishoonetega, varustusega ja inventariga seisuga 1. juuli 1946, endise "Dvigateli" tehase tootmis- ja abihooned koos vajalike seadmetega, edasi üks lubjakivide leiukoht Sillamäe ja Narva vahel Kadestiku jaama juures koos säilinud raudteega kuni Narva raudteejaamani koos lubadusega, et kombinaadi ehitust kindlustatakse alates III kvartalist 1946. a kuni ehituse lõpuni Eestist saadava lubjaga.

Arnold Veimerit kohustati ka andma ühe kuu jooksul Kombinaat nr 7 ehitusele maa-ala kaevanduse rajamiseks Kohtla-Järve rajoonis diktüoneemakilda kaevandamiseks esialgse tootlikkusega 300 t/ööp. Kombinaadi geoloogilise luure osakonna ülemaks määrati K. K. Johanson, kes pidi Leningradi Geoloogia Valitsuselt üle võtma Toila-Sillamäe jaoskonna ja hakkama juhtima kombinaadi geoloogide tööd. Siinkohal on huvitav märkida, et Johanson oli ainuke eestipärane nimi, mida võis kohata Sillamäe paksudes aruannetes aastatel 1946–1991.

Aga kust võtta töö- ja eluruume Kombinaat nr 7 ehitavate juhtivtöötajate tarbeks? Ka siin aitas Arnold Veimer, kes oli kohe nõus loovutama Tallinnas 20 korterit ja endise Scheeli panga hoone, et paigutada sinna kombinaadi juhtkond, väljaspool Tallinna aga ühe kuu jooksul "kõik vabad ja mittekasutatavad elu- ja tootmishooned alates Sillamäest kuni Narva linnani vastavalt ENSV MN poolt kinnitatud nimekirjale". Kombinaadi ehitajaid pidi aitama ka NSVL Välisministeerium, kes sai ülesandeks III kvartalis 1946 osta Soomest 14000 m² standardmaju, ja NSV Liidu Siseministeerium, kes pidi 1946.–1947. a taastama Leningradis 40 korteriga elumaja kombinaadi ja selle ehituse juhtivtöötajate tarbeks.

Samasugused kohustused jätkusid pidevalt. Paar aastat hiljem, 1949. aastal, kohustati Veimerit koos Narva Täitevkomiteega üle andma Kombinaat nr 7 ja selle ehituse bilanssi 23 maja Narva-Jõesuus ja 2 maja Narva linnas, peale selle allutama kombinaadi ehitusele Narva linnas asuv puidutöötlemiskombinaat.

Kust võeti 1946. aastal, kohe pärast Teist maailmasõda, tuhandeid töölisi ja insener-tehnilist personali, et ehitada ja anda eksploatatsiooni ebanormaalselt lühikeste tähtaegadega suur tehaste kompleks? Siin aitasid NSVL kõikvõimsad ministeeriumid, eeskätt NSVL Sise- ja Relvajõudude Ministeeriumid. Eeltoodud määrus nägi ette lubada NSVL Siseministeeriumil:

a) kasutada Kombinaat nr 7 ehitusel spetsiaalset kontingenti sõjavange ja tööparanduslaagrite kinnipeetavaid (s.t kriminaalvange), viies tööliste arvu ehitusplatsil 1. jaanuariks 1947 kuni 16 000 inimeseni;

b) formeerida Kombinaat nr 7 ehitamiseks kümme sõjaväe ehituspataljoni, igäühes 1000 meest eestlaste, lätlaste ja leedulaste hulgast, kes on kutsealuse vanuses ja teeninud Saksa sõjaväes.

Seega moodustasid Sillamäe uraanitehaste ehitajate põhijõud alates 1946. aastast sõja- ja kriminaalvangid ning ehituspataljoni mehed, keda kõiki kokku oli kuni 26 000 meest.

Samal ajal kohustati NSVL Relvajõudude Ministeeriumi:

a) komandeerima ühe kuu jooksul NSVL Siseasjade Ministeeriumi käsutusse Kombinaat nr 7 ehituse tarbeks 205 inimesest koosneva spetsialistide rea- ja ohvitserkoosseisu ning veel 25 insener-tehnilist ja administratiiv-majanduslikku töötajat eelnevalt hoolikalt koostatud ja kinnitatud nimekirjade järgi;

b) III kvartalis 1946 üle andma NSVL Siseasjade Ministeeriumile Kombinaat nr 7 ehituse jaoks 800 tööhobust koos 800 paari uute rakmetega.

Mainitud ministeeriumi ülesandeks oli ka Eesti NSVs ja Leningradi oblastis asuvate diktüoneemakilda leiukohtade demineerimine, et kindlustada geoloogidele ja kaevuritele ohutu töö, millest oli juttu ka professor Althauseni mälestustes.

1948. aastaks jõutigi niikaugele, et 1946. aasta detsembris alanud ja ilma eelarveta kulgenud Kombinaat nr 7 ehitusel lasti käiku kõik põhitootmistsehhid ja kaevanduse šaht nr 1. 1949. aastal, kui kaevanduse võimsus oli 500 tonni diktüoneemakilta ööpäevas, oli töötajate koosseis: vabakäigulisi 2%, ehituspataljoni sõdureid 19%, vange 79%. Tööjõu hulgas esines suur voolavus seoses sõdurite demobiliseerimise ja vangide vabastamise ning etappidega (vangide üleviimine ühest laagrist teise toimus etappide kaupa).

Vangide ja sõdurite kõrval, kes moodustasid Kombinaati nr 7 ehitava tööjõu põhiosa, oli vaja ka vabu inimesi. Neid värvati üle kogu Nõukogude Liidu. Nii kohustati eeltoodud käskkirjas NSVL Kõrghariduse Ministeriumi saatma ehitusele 210 noort mitmesuguse kvalifikatsiooniga spetsialisti, kes olid lõpetanud kõrgkooli 1946. aastal ja olid küllalt lojaalsed, et kuuluda eelnevalt NSVL Siseministeriumiga kooskõlastatud nimekirja. Selliste käskkirjade alusel saadeti kombinaati noori ka järgmistel aastatel, nt 1947. aasta juulis 152 noortöölist Leningradi, Ivanovo ja Novgorodi kutsekoolidest, 1948. aasta juunis 759 kutse- või raudteekooli lõpetanud noort Eesti NSVst, Gorki, Molotovi, Jaroslavli ja Kalinini oblastist jm, nii et 1948. aasta detsembriks oli tööstusgrupis kokku 1165 inimest, sh insener-tehnilist personali (ITP) 203 inimest. Sel kontingendil puudusid igasugused töökogemused. Pealegi saadi nõutud erialadele piisaval hulgal vaid lukkseppi ja seppasid, töölistest aparaatide ja põletusahjude juures oli pidevalt puudus ja neid tuli pidevalt välja õpetada. Seejuures oli töödistsipliin madal, sest "noored tööliselised lubasid endale pidevalt kõrvalekaldumisi normaalsest töötamisest tootmisettevõttes". Ka ITP ei vastanud nõuetele ei kvantiteedilt ega kvaliteedilt. Ja seetõttu pole ime, et ka ehitus- ja montaažitööde kvaliteet oli väga madal. Näiteks 1948. a aastaaruandes on kirjas, et tööde vastuvõtul oldi sunnitud välja praakima merevee juhe sadamakait ebakvaliteetse keevituse tõttu, mis põhjustas avarii; elektriijaama "Elliot" vastuvõtmisel ilmnisid aga ebarahuldav maalritöö ja oskamatult laotud müürid. Kuni 1949. aastani ei täidetud töönorme just tööjõu madala kvalifikatsiooni ja suure voolavuse tõttu, samuti seepärast, et tööliselised polnud "kehaliselt täisväärtuslikud". Näiteks 1948. aastal jagunesid tööliselised järgmiselt:

1. kategooria (normaalse töövõimega) 30% (!)
2. kategooria (kehvad) 60%
3. kategooria (väga kehvad) 10%

Kuigi N. Liidus käis tööjõu värbamine käsu korras, oli vaja eeliseid ja pealemaksmisi, et tööjõudu kinni hoida. Suur eelis oli see, et kõikidele kombinaadi ja selle ehituse töötajatele säilitati nende elamispind eelmises elukohas, olenemata selle asukohast ja ametkondlikust kuuluvusest, ja see, et 1948. aasta alguses ilmunud käskkiri vabastas kõik kombinaadi ehitusega seotud ITP

ja kvalifitseeritud töö spetsialistid sõjaväekohustusest. Erilises eeliseisundis olid aga kombinaati tööle suunatud kindralid ja ministeeriumide töötajad, kes ei tohtinud oma palgas kopikatki kaotada ja kellele vähemalt eelmine palk säilis igal juhul koos lisaprotsentidega väljateenitud aastate eest, ning analoogiliselt säilisisid ka kõikvõimalikud muud õigused ja eelised, sh varustuse ning toidunormide alal.

Tähtsaks valdkonnaks nende tuhandete kombinaati ehitavate inimeste elamis- ja töötingimuste loomisel oli toitlustamine. Tol ajal, 1946. aastal, kehtis teatavasti range kaardisüsteem ja iga inimene sai süüa vastavalt kehtivatele normidele. Need olid Sillamäel erinevad vabadele ning mittevabadele, s.o sõja- ja kriminaalvangidele ning ehituspataljoni meestele. Kogu Kombinaadi nr 7 ja selle ehituse vaba koosseisu varustas leiva, toidu- ja tööstuskaupadega NSVL Kaubandusministeerium. Tsentraalse varustamise kõrval oli kasutada ka viie abimajandi kogu toodang (v.a teravili) ja kalasaak. Vastavalt kombinaadi asutamise käskkirjale pidi ENSV Ministrite Nõukogu (Arnold Veimer) andma ühe kuu jooksul Kombinaat nr 7 ehitusele: a) 5 tugevat abimajandit vähemalt 200-pealise suursõraliste karjaga ning karjamaadega pindalaga 1000 ha ja heinamaadega vastavalt 1500 ha, b) kaks kalapüügi kohta, üks neist Peipsi järvel ja teine Soome lahes.

Võib arvata, et peamine osa abimajandite toodangust läks kombinaati ehitavate vangide toitlustamiseks, kusjuures dokumentides on kirjas, et selle kontingendi toidu- ja leivanorm oli 50% võrra kõrgem kui GULAGis ja NSVL Siseministeeriumi kontrollfiltratsiooni laagrites. Aga seejuures kanti hoolt, et keegi ei saaks suutäitki rohkem, kui norm täpselt ette näeb, ja leivanormi iga-sugune omavoliline ületamine tõi kaasa süüdlaste vastutusele võtmise. Et inimesed jaksaksid karmides elu- ja ilmastikutingimustes rohkem töötada, mõeldi välja kõrgendatud normide süsteem, mille järgi NSVL Kaubandusministeeriumi kohustati alates 1. augustist 1946 eraldama Kombinaat nr 7-le:

— toidukaardid eriliselt kõrgendatud normidega maa-alustele mäetöölisele — 2000 in.

— kaardid leivanormiga 1000 g päevas — 3000 in.

— lõunad juhtivtöötajatele — 400 in.

— tugevdatud lastetoit lastele — 50 in.

— teine kuum toit koos 100-grammise leivaportsjoniga päevas — 10 000 in. (NB! Seda lubati kõikidele kontingentidele kombinaadi ehitusel, kaasa arvatud sõjaväe ehituspataljonid).

— ja veel mitmeid soodustusi väljavalituile.

Leivaportsjonid vangidele, kes õppisid kaevuriteks kaevanduses nr 1, olid maa-aluste tööde puhul järgmised (26. märts 1947):

Normi täitmise %	Väljaantav leib, g	Väljaantavad toidu lisaportsjonid, tk
kuni 75	600	-
76 kuni 99	650	1
100 kuni 105	750	2
106 kuni 115	850	3
116 ja üle selle	1000	3

Vangid töötasid mitmesuguse suurusega brigaadides, mida juhtisid brigadirid. Erilaagris nr 4 oli seisuga 18. aprill 1951 näiteks kokku 1011 vangi, kelle hulgas oli kõige rohkem montaažitöölisi (161 in.), suurim brigaad oli 40-inimeseline.

Vange premeeriti leivaga, ent vabad töötajad, eriti eesrindlased ja ITP, said preemiaks toidupakkide kõrval ka tööstuskaupu. See-sugusteks ihaldusväärseteks kaupadeks, mida Kombinaadi ülemaal Mihhail Tsarevskil lubati välja jagada ilma kupongide väljalõikamiseta tööstuskaupade kaartidelt, olid 1946. aasta III kvartalis näiteks mitmesugused riidekangad (puuvill, vill, linane, siid), nahkjalatsid, karusnahad, käekellad, jalgrattad, raadiovastuvõtjad jms.

MAADE VÕÖRANDAMINE

Et Sillamäe hiiglaslikud uraanitehased koos kaevandustega rajati Soome lahe kaldal sellisesse kohta, kus ümberringi olid eesti põlistalupidajad, oli vaja kätte saada nende talukohtade maad. Ja algaski sunniviisiline maade võõrandamine, mille käigus sajad talupidajad tõsteti nende elukohast välja ja asustati ümber "vabariigis leiduvatesse vabadesse majapidamistesse" või siis suisa uutesse kohtadesse. Ümberasustamine toimus ENSV Ministrite Nõukogu määrustega, mis olid varustatud Veimeri jt tähtsate

isikute (Borkman, Konovalov) allkirjadega. Need polnud adresseeritud mitte Kombinaati nr 7, vaid Viktor Kingissepa nimelisse Sillamäe põlevkiviõlitehasesse või siis Ehituskombinaati nr 7.

Üks esimesi seesuguseid paljude järgnevate seas oli 23. juulil 1946 välja antud ENSV MN määrus nr 603, mis käsitles "Maade eraldamist töölisasula ehitamiseks Viktor Kingissepa nimelisele Sillamäe põlevkiviõli tehasele". Selle töölisasula ehitamiseks ja töötajate varustamiseks aiakruntidega kohustati ENSV Põllumajanduse Ministeeriumi ja Virumaa Täitevkomiteed võõrandama 230,25 ha maad koos seal asuvate ehitustega (sh ilmselt Vene aristokraatidele kuulunud villad Breveri, Braštše, Borodino, Vulf jt). Talupoegadele ja asutustele, kelle majapidamiste territooriumid läksid tehase valdusse, pidi Virumaa Täitevkomitee leidma uued samaväärsed maa-alad väljaspool tehase mõjusfääri. Tehas pidi seejuures igakülgsest abistama nii vajaliku tööjõu kui transpordiga neid maakorraldajate üksusi, kes pidid maa võõrandamist läbi viima. Tehas pidi ka — vastavalt kehtivatele normidele — korvama kogu kahju, mis maavaldajatele nende eluasemete likvideerimisega tehti.

Nendest "kehtivatest normidest" saab aimu ENSV MN 13. septembril 1946 välja antud otsusest, mis kohustas Virumaa Täitevkomiteed 1. aprilliks 1947 ümber asustama 12 talu Türsamäe—Päite rajoonis Vaivara vallas. Nendest taludest hinnati kõige odavamaks Türsamäe talu — 17 000 rbl, kõige kallimaks aga Tuuleveski talu — 171 016 rbl, kusjuures sellesse kõike muud kui suurde summasse kuulus kõigile talunikele antav ühesugune ümberkolimisraha, 5000 rbl.

ENSV MN korraldus 25. juulist 1946 määratles "Ehituskombinaadile nr 7" eraldatava maa-ala piirid Vaivara vallas Sillamäe asula juures järgmiselt:

- põhja poolt mööda Soome lahe kallast
- lõuna poolt mööda uut Tallinna maanteed
- idast mööda Petrovski valli
- läänest mööda liini, mis läheb vana ja uue Tallinna maantee lõikumise kohast 4,3 km Soome lahe poole.

Sellel maa-alal elas üle 200 põlistalupidaja Lepikult, Püraniidult, Umbojalt, Kivikünkalt jt maakohtadest, kellelt enamikul juh-

tudel võeti ära kogu põllumaa, aga võidi jätta alles väike osa karja- ja heinamaast. Umbes aasta hiljem kohustati ENSV Põllumajanduse Ministeeriumi ja Virumaa Täitevkomiteed andma kombinaadile 16,34 ha suurune maatükk Kannuka külas Vaivara vallas, kust kuulus ümberasustamisele 8 majapidamist (Kalda, Kullerimäe, Karjalava jt) 8 isikuga (A. Treiberg, V. Orgo, A. Triip jt), kellel oli tähtajata õigus maakasutusele. 1948. aasta lõpus kohustati ministeeriumi ja täitevkomiteed andma kombinaadile aga maatükk samas Vaivara vallas juba suurusega 322,02 ha, kusjuures väljatõstetavaid oli nimekirjas üle 80.

Et maade võõrandamine ei läinud väga libedalt, nähtub arvukatest protestikirjadest nii maavaldajate kui tehase poolt. On arusaadav, et tehas, mis pidi korvama "kogu talupoegadele tehtava kahju", püüdis seda teha võimalikult odavalt, ja antud juhul protestis ta kõik Virumaa Täitevkomitee komisjoni otsused, kus majapidamisi oli hinnatud liiga kõrgelt, s.o "mitte riiklikest huvidest lähtudes". Näiteks kirjutasid Kombinaadi nr 7 ülem sm Gukov ja tehase partorg sm Konovalov 1948. aasta augustis ENSV Ministrite Nõukogule kirja, kus on öeldud, et "komisjon hindas kodanik Strahhovi majapidamist 32 720 rbl-ga käändude väljajuurimise ja kivide koristamise eest, mille toimumist kinnitab Vaivara Täitevkomitee tõend. Aga topograafilised andmed 1914. aastast ja kodanike Vaino ja Niguli kirjalikud kinnitused näitavad, et see ei vasta tõele. Ja vähe sellest — sellele majapidamisele lisati kompensatsioonina sõnnikumajanduse eest, millega tegelikult pole kunagi tegeldud, veel 2250 rbl. [---]"

Mainitud kodanike Vaino ja Niguli poolt eelnevalt sm Gukovile läkitatud "kirjalik kinnitus" 29. juunist 1948 oli järgmine:

"Mina, kodanik Vaino, Daniil Matvei poeg (sünd. 1887) Uus-Sõtke külas Vaivara vallas, tunnistan alljärgnevat: Kombinaadile esitatud summa 41 669 rbl /nelikümmend üks tuhat/ kodanik Strahhov, Johannese majapidamises tehtud maade kultiveerimise eest 3,5 ha maa-alal on tugevasti liialdatud. Elades kod. Strahhovi lähedal kogu oma elu vältel, ei mäleta ma, et tema maa peal, mis nüüd kuulub kombinaadile, oleks olnud tihkeid kände ja palju suuri kive. Mäletan, et umbes hektarilisel osal tema maa-alast, raudteest lääne pool oli vaid üksikuid kände ja mitte eriti suuri kive. Kive ei leidunud ka maja ligidal, kus oli vaid üksikuid paju-

ja lepaõõsaid.” Sedasama tõendab ka kodanik Heinrich Nigul, kes on elanud Sillamäel alates 1926. aastast.³

Sm-d Gukov ja Konovalov jätkasid aga oma kirja nõnda:

“[---] Kodanike A. Puussepa, G. Pärteli, R. Nüüdi, A. Palmi, E. Liliorgi, J. Pormani jt ehitused hinnati 106 730 rbl-ga selle eest, et nad purustati taganevate sakslaste poolt. Aga selline praktika annab kõikidele kodanikele, kes kannatasid saksa okupantide käe läbi, võimaluse esitada pretensioone riigile. Pealegi kõik need kodanikud elavad teistes rajoonides ja pole esitanud väljamaksmise kohta ühtegi pretensiooni. On veel ka 20 majapidamist, kus leiduvad kuurid jt ehitised hinnati 1000 rbl-ga kompensatsioonina ümberasumise eest, samal ajal kui omanikud seal ei ela ega tegele üldse põllumajandusega. On loomulik, et ausad nõukogude kodanikud **ei taha saada** seda riigi raha, mida komisjon neile määras.

Talvistes tingimustes ei saanud komisjon näha lumekatte all olevat taimestikku või sõnnikut põldudel, seetõttu ei olnud andmed mitte erapooletud, vaid pärinesid asjasthuvitatud isikutelt ja tulemuseks oli see, et hindamisel tehti suuri vigu. Seepärast palume kohustada põllumajanduse ministrit üle vaatama Virumaa täitevkomitee otsused, lähtudes riiklikest huvidest, või kohustada seda komisjoni üle vaatama nende majapidamiste aktid, kelle vastu on pretensioone. [Allkirjad.]”

KOMBINAADI SISEELU. KAADRID JA KORD

Aga missugune oli Sillamäe uraanitehaste, toleaege Kombinaat nr 7 elu seestpoolt vaadatuna? Järgnevalt vaatlemegi lähemalt kombinaadi kaadrit ning korda, salastamisrežiimi ning eraldi veel tol ajal igapäevase tööga kaasnevaid sagedasi tööõnnetusi ja avariisid.

Sillamäe tehaste ehitamise algaastatel oli kaadri komplekteerimisel kõige olulisem, et inimese ankeet oleks korras. Nagu nähtub Narva-Jõesuus 20. veebruaril 1947 välja antud Kombinaat nr 7

³Dokumendi originaalis on nimed venekeelsel kujul: *УС-Сотке, Вайваровской волости, Вайно Даниил Матвеевич, Страхов Иоганнес, Нигуль Генрих Петрович.*

käskkirjast, alati see ei õnnestunud, sest “tööle on võetud loodreid, hulguseid, ahnitsejaid ja mis kõige hullem — inimesi, kelle vastu puudub poliitiline usaldatavus”. Näiteks oli võetud tööle:

— korrektor S., kes elas ja töötas Saksamaal 1941.–44. a,

— autojuht K., kelle naine elas sakslaste poolt hõivatud territooriumil,

— neli inimest Tehases nr 1, kes elasid ja töötasid Saksamaal 1941–44. a,

— üks inimene, kelle vend ja õde elasid välismaal.

Samas antakse teada, et käskkirja ja režiimi vastu eksinud vastutavaid töötajaid karistatakse kriminaalkorras.

On selge, et töötamisel niisuguste “loodrite, hulguste ja ahnitsejatega” oli raske hoida töödistsipliini ning puhtust ja korda. Moskvas samal ajal välja antud käskkirjades tehaksegi Kombinaat nr 7-le peapesu, et ladudes valitseb suur korralagedus ja

— osa kalleid seadmeid ja varustust hoitakse lageda taeva all märjal ja porisel platsil,

— osa seadmeid, sh 100-tonnised pressid, purustajad, tigutoitjad jt, on katkiste osadega ja asuvad täiesti pori sees,

— portselantiigid ja termopaarid on katkistes kastides. Katelde detaile kasutatakse teede sillutamiseks. Importvarustus nõudega “Hoida niiskuse eest” on üleni vee sees.

Seesuguse korralageduse eest tuli kedagi karistada. Antud juhul võeti kohalt maha varustusülem. Kohalt mahavõtmisi oli teisigi. Näiteks 1950. aastal vallandati kombinaadi ülema ase-täitja selle eest, et ta ei suutnud õigeaegselt varuda filterkangast ja põhjustas sellega tööseisakuid filtrimistsehhis. Eriti suur kuritegu oli aga see, kui võltsiti plaanitäitmise andmeid. Näiteks kui Moskvale teatati, et üks tsehh täitis plaani 1950. aasta augusti alguses 32,2%, tegelikult ei andnud aga üldse toodangut ja kuu lõpuks täitis vaid 29%, siis kaotasid töökoha ja pidid süsteemist lahkuma nii selle tsehhi ülem kui kombinaadi peatehnoloog.

Käskkirjade abil püüti korda luua ka Sillamäe asulas väljaspool tehasi. Näiteks 1. novembril 1948 keelati Sillamäel ilma loata, s.o tehase juhtkonnaga kooskõlastamata, avada õllekioskeid, toidupoode, fotoateljeesid jms; kutsuda artiste gastroleerima; hoi-

da oma korteris sissekirjutamata inimesi; alkohoolsete jookide müük pärast kella 18.00; kohaliku tarbijate kooperatiivi söökla tegutsemine, kuna see oli kujunenud joomise ja huligaanitsemise kohaks ja tuli hoopis sulgeda.

Võitlus joomise ja huligaanitsemisega polnud tol ajal igapäevaseks probleemiks mitte ainult Sillamäe asulas, vaid ka tehases endas ja eriti kaevanduses. Eriti taunimisväärseks peeti seda, kui kaevanduse töötajad sõlmisid sõbralikke, mittetõiseid suhteid vangidega, s.o kriminaal-bandiitliku elemendiga. Nii võib 1951. aasta suvel kombineerida väljaantud käskkirjadest lugeda:

— Tööline (tinutaja) Š. tõi kaevandusse 0,5 l viina ja andis selle vangile E.

— Elektrik G. tõi kaevandusse 1 l viina ja andis selle vangile A., kes jõi ennast purju ja eemaldati kaevandusest.

— Tööline L. tõi kaevandusse 0,5 l viina, mille eest oli saanud vangidelt 25 rbl. Kui teda valves kinni peeti, pistis ta jooksu, ei peatunud ka hüüde "seis" ja kolme hoiatuslasu peale, vaid viskas pudeli katlamajas töötavatele vangidele ja seejärel peitis ennast ära. Ta peeti kinni alles töö lõpul pääslast väljumisel.

Kõik need viina toonud oskustöölised alandati teatud ajaks lihttööliseks ja hoiatati, et teo kordumisel antakse nad kohtu alla.

TEHASE VALVE

Salajases tehases, kus enamik töölisi ei teadnud, mida nad toodavad, oli töölise kõige tähtsamaks dokumendiks propusk ehk luba, milleta ei pääsenud tehasesse sisse ega sealt välja. Selle eest hoolitses relvastatud valve, kes oma tööd tundis ja tegi seda korralikult, pälvides tööliste suure vihkamise, mis enamikul juhtudel väljendus allumatuses valve korraldustele ja valvemeeskonna jämedas sõimamises. Valve emotsiooniderikast tööd peegeldavad hästi 1951. aasta käskkirjad, kus on näiteks kirjas, et tööline K. sõimas valvurit selle eest, et see küsis ta nime, tööline E. selle eest, et valvur ei lasknud teda enne töö lõppu väravast välja, tööline M. nimetas valvureid hulgusteks, laborant D. aga — asja ees, teist taga — šaakaliteks. Valve pidas kinni töötaja T., kes tahtis mantli alla peidetuna välja viia kitli, ja aparaaditöölise S-i,

kes üritas varastada 300 grammi tavotti. Leidus töötaja, kes selle asemel, et vormistada nõutav luba telefoniaparaadi väljaviimiseks tsehhist, viskas selle aknasse. Lugematuid kordi söimasid valvurit töölised, kes tulid tööle purjuspäi ja keda seetõttu ei lastud sisse. Valvuritel tuli tegelda ka töölise O-ga, kes magas pärast tööd tehase territooriumil kuus tundi. Tsehhiülem T., vaatamata hüüdele "seis" ja hoiatuslaskudele, ei peatunud, vaid jooksis minema, tabelipidaja T. ei täitnud samuti valvuri korraldusi ja kui teda peatati, hammustas valvurit käest ja söimas, nagu oskas.

Kõik ülaltoodud said karistada üsna kergelt, enamasti noomituse, valju noomituse või siis hoiatusega, et intsidendi kordumisel viiakse asjaosaline tööle väljapoole tehase territooriumi.

SALASTAMINE

Üks Nõukogudemaa salajane tehas oli nii salajane, et võimaluse korral oleks tema asukoht maa pealt ära kaotatud. Antud juhul ei tohtinud keegi Kombinaat nr 7 asukohta seostada Sillamäega. Ja oligi nii, et kogu Sillamäe post käis erikanaleid pidi Narva või Leningradi kaudu. Näiteks Sillamäel 7. oktoobril 1948 välja antud käskkirja järgi oli Kombinaat nr 7, kaevanduse ja tehase ametlikuks telegraafiaadressiks Narva, "Vostok", postkast (p/k) nr 15, alates 20. jaanuarist 1949 aga Leningrad nr 1, p/k nr 210. Leningradi aadressid kaotati isiklikus kirjavahetuses 1952. aasta sügisel ja asendati uuesti Narvaga.

Igas niisuguses salajases tehases oli kõige tähtsamaks osakonnaks Esimene osakond, kus oldi salastamisreeglitega hästi kursis ja nõuti nende vastuvaidlematut täitmist kõikidelt töötajatelt n-õ elu hinnaga. Iga salajasele tööle vormistatud inimest kontrolliti personaalselt ja iga väikseimagi eksimuse eest ootas süüdlast käskkiri, mis pani paika karistuse; karistusmäärad olid tõusvas joones järgmised: seletuskiri — vaatlus (jälgimine) — hoiatus — noomitus — vali noomitus — vali noomitus koos hoiatusega — töölt lahti — kriminaalvastutus — vabadusekaotus. Mis puutub noomitustesse, siis võidi need ka maha võtta, kui süüdlane käitus püüdlilikult hästi ja kahetses südamest (nõretavad seletuskirjad!) oma süüd.

Salajase töö puhul on üheks põhinõudeks mitte jätta jälgi. Seda kinnitab ka üks esimesi, 1947. aasta märtsis Narva-Jõesuus välja antud käskkirju, kus nõutakse kõikide Narva katsetehase ning Tehase nr 1 kohta käivate materjalide hävitamist põletamise teel, tehes akti ja jättes algdokumentid alless ainult ühe eksemplari.

Ent üks asi on nõuda, teine asi nõudeid täita. On näha, et tehase algaastatel polnud inimesed harjunud ega võtnud omaks Esimese osakonna rangeid nõudmisi, mis lausa takistasid igapäevast tööd. Eksimusi tuli igal sammul. Näiteks: salajased (edaspidi S-) dokumendid ja pakid viiakse sihtkohta täiskiilutud bussi või lahtise veoautoga; S-dokumente trükitakse ja hoitakse üldruumides ilma eriarvestuseta ja dešifreeritavad kopeerpaberid visatakse üldkasutatavasse prügikasti (kust vastavad töötajad nad siis üles korjavad ja "ära dešifreerivad"); S-dokumendid pannakse raudkappi koos kellade, akumulaatorite jt mittevajalike asjadega; S-dokumendid jäetakse sageli oma töölauale ja minnakse koju; ja muidugi ikka ja jälle unustatakse tualettruumi aknalauale; vahetuseülemad annavad vahetuse üle koos S-dokumentatsiooniga ilma allkirjata; S-dokumente hoitakse koos tavaliste paberitega ja unustatakse üle anda Esimesse osakonda (need avastab õhtul pärast tööd muidugi eriosakonna ülem) jne jne.

Kõikide loetletud eksimuste eest karistamisel piirduti pisaratega kirjutatud seletuskirjade, hoiatuste ja noomitustega. Noomituse sai ka üks tsehhijuhataja, kes 1948. aasta augustis oli lubanud teha gaasanalüüsi "kõrvaliste isikute juuresolekul", kelleks olid üks vang ja üks sõdur, kes parajasti selles tsehhis töötasid, ja lisaks kõigele oli "laborandil samal ajal kasutada žurnaal, mis polnud registreeritud Esimeses osakonnas". Suurem karistus määrati aga 3. oktoobril 1950 Esimese osakonna vaneminspektorile, kes "vaatamata mitmekordsetele hoiatustele pole midagi õppinud ja nii tähtsasse töösse nagu S-dokumentide registreerimine ja arvelevõtmine suhtub lohakalt: kirjutab valedesse lahtritesse, kustutab kummiga, kirjutab uuesti määrdunult, ajab segi leheküljed. Aga 27. septembril jättis ta võtme terveks ööks Esimese osakonna ukse ette. See on väljakannatamatu ja selline töötaja tuleb lahti lasta."

Need kõik olid väikesed karistused ja naljategu selle kõrval, mis juhtus töötajatega, kes teadsid, mida Sillamäel tehti, ega hoidnud neid teadmisi vaid endale.

Nagu öeldud, rajatav Sillamäe uraanitehas kuulus NSVL MN Esimese Peavalitsuse objektide hulka, kus kõikjal kehtisid ranged salastamise nõuded ja nende mittetäitmine tõi kaasa karistuse kuni vabadusekaotuseni. Näiteks anti Moskvas 31. jaanuaril 1948 välja järgmine Esimese Peavalitsuse ülema ülisalajane käskkiri (nr 40):

“Kombinaadis nr 6 anti salajased dokumendid Esimesse osakonda ja sealt välja ilma allkirjata, neid hoiti instruksioonidele mittevastavas ruumis ja nad läksid kaduma. Siseministeeriumi vägede sõjatribunal mõistis süüdi Esimese osakonna ülema, selle asetäitja ja vaneminspektori, kellele määrati igauhele 4 aastat parandustöölaagrit. Kaks esimest jäeti ilma ka sõjaväelisest austmest.”

Samasuguses käskkirjas aasta hiljem (nr 36, 25. jaanuarist 1949) seisab must-valgel kirjas:

“24. juulil 1948 arreteeriti ühe Esimese Peavalitsuse objekti tsehhiülem, kes levitas ülisalajasi andmeid mõningatest Peavalitsuse objektidest, kus ta viibis ametikomandeeringu ajal. Karistus: 10 aastat parandustöölaagrit.”

Samasugune juhtum leidis aset ka Sillamäel, kus 1948. aasta juulis üks endine “Krassilnaja fabrika” aparaaditöoline lekitas andmeid kombinaadi objektide paigutuse ja seal toimuvate tootmisprotsesside kohta, mille eest mõisteti talle NSVL Ülemnõukogu Presiidiumi 9. juuni 1947 seadluse alusel 8 aastat vabadusekaotust. Kombinaadis nr 7 kohustati seejärel tutvustama seda seadlust kõikidele ülemustele, kes tegelesid salajaste töödega ja viima läbi vestlused iga kuu oma alluvatega nendel teemadel.

Võib arvata, et need vestlused olid mõjusad ja et neid toimus kogu Kombinaat nr 7 tegevusaja kestel.

Seoses sellega meenub siinkirjutajale, et aastaid hiljem, kui läksin Moskvasse oma diktüoneemakilda tehnoloogiat käsitlevat dissertatsiooni kaitsma, oli üks oponent ette nähtud Sillamäelt. Kuidas ma ka püüdsin, ei saanud ma luba Sillamäele sõiduks, vähe sellest, isegi seal töötav oponent ei tahtnud (tohtinud?) minuga isiklikult rohkem kohtuda kui Moskva metroojaamas retsensiooni üleandmiseks. Suhtlemine toimus telefoni teel ja muidugi vene keeles. Minu küsimusele “Kuidas ma teid ära tunnen?” vastati: “Ärge muretsege, olge õigel ajal õiges kohas, Eesti ajaleht käes,

ja ma tulen ise teie juurde." Nii ka toimus. Kui väga oleks tol ajal tahtnud teada, mida seal Sillamäel siis ikka täpselt tehti, aga selleks polnud vähimatki võimalust ja ega vastust poleks niikui-nii saanud. Kokkulepitud kohas anti üle retsensioon, kus sõna "uraan" oli asendatud sõnaga "metall" ja mille üldine toon oli heatahtlik. — See kõik oli aastal 1975.

Tulles tagasi 1949. aastasse ja seaduserikkumiste juurde, võib öelda, et kohtuga tuli tegelda ka neil töötajail, kes omavoliliselt olid jätnud töö kombinaadis ja sõitnud väljapoole Baltimaid (v.a Eesti, Läti ja Leedu elanikud — milleks selline erand, pole öeldud). Sillamäel 14. veebruaril 1949 välja antud käskkiri teatab, et need isikud võetakse kriminaalvastutusele ja suunatakse Rahva-kohtusse nende elukoha järgi. Veel on lisatud, et kombinaadis tuleb uurida desertööruse põhjusi, teha kasvatustööd noorte hulgas ja parandada olme- ja kultuurielulisi tingimusi (mis ilmselt jätsid soovida ja olidki desertööruse põhjuseks).

AVARIID

Sillamäe uraanitehaste tsehhidesisesest töömiljööst aastatel 1948–1952 saab kujuka pildi tolleaegsetest tehase juhtkonna käskkirjadest, mis olid tehases igapäevase elu lahutamatuks osaks nii saavutuste kui ebaõnnestumiste korral. Ebaõnnestumiste hulka kuuluvad kahtlemata tööõnnetused ja avariid, mis olid sagedased ja võisid lõppeda ka töölise surmaga. Käskkirjad olid põhjalikud: neis kirjeldati avarii üksikasju, noomiti asjaosalisi ja määrati karistusi. Karistada said kõik, nii avarii põhjustaja kui paljud tema ülemused.

Aastatel 1948–1952 toimunud suurematest avariidest olgu toodud järgmised.

1) Vahetusülema sm Osokini lohakuse ja kuritegeliku ükskõiksuse tõttu toimus suur avarii, kus kaotati uraanilahust mitmekümne tuhande rubla väärtuses lihtsalt sellepärast, et pumpadel puudusid tihendid, filtrid lasksid läbi, segistitel polnud peal vajalikke rihmasid jms. Kallist lahust lasti joosta maha, kuhu aga juhtus, detsembrikuu jooksul kokku 580 m³, sama jätkus ka jaanuaris. Samas tõdeti, et tsehhis on palju muda ja pori, suur hulk

inimesi aga istub niisama ja ei tee midagi, ainult lobiseb, eriti öisel ajal.

Karistuseks määrati sm Osokinile vali noomitus koos hoiatusega, et niisuguste avariide kordumisel antakse ta kohtu alla. Kõik tsehhiülemad pidid oma alluvatele selgitama, et tehase käikulaskmise periood on läbi, et tehasel on peal riiklik plaan ja selle eest vastutab iga tööline isiklikult.

2) Skrubberite osakonnas toimus suur tulekahju. Süüdlaseks osutus vahetuseülem sm Žukov, kes tuli tööle purjuspäi ja kaks tundi pärast vahetuse algust, ei võtnud vahetust üle, ei kontrollinud midagi ja lahkus töölt. Karistus: kohalt maha, võtta kriminaalvastutusele; tsehhiülemale noomitus.

3) Uraani kontsentraadi mahalaadimine filterpressilt toimus nii lohakalt, et suur osa materjalist läks põrandale ja põrandakattele, mida mööda päev otsa liikusid töölisel, tassides 12 tundi oma jalgadega kontsentraati laiali. Nii leiti laadimiskohast 25–30 meetri kauguselt akendelt ja põrandalt 100–200 grammi seda hinnalist produkti. Samal ajal viibis tsehhis juhtkond, kes ei teinud seda märkamagi, kuigi hävisid riiklikud väärtused ja seega nõrgendati “meie kodumaa tööstuslik-majanduslikku võimsust”. Karistuse määrad süüdlastele: noomitus, vali noomitus koos hoiatusega, kontrolörid viia kaheks kuuks madalamale ametikohale.

4) Tööline Burov sattus 6 kV-se pingele alla ja sai elektrilöögist teise astme põletuse. Süüdi oli vahetusülem sm Kemov, kes ei olnud ise kohale ilmunud ega instrueerinud töölist, vaid usaldanud teist töötajat, sm Ognevat, kes tegi aga vale maaühenduse ega nõudnud pinget mahavõtmist. Karistus: kummalegi vali noomitus, kusjuures sm Kemovit ähvardati asja kordumisel kohtuga.

5) Ühel ööl seiskusid kõik Tehase nr 1 tsehhid jõevee puuduse tõttu aurukateldes tervelt kaheks vahetuseks, mis mõjus halvavalt riigiplaani täitmisele ja tõi suurt materiaalselt kahju. Süüdlaseks oli kombinaadi peaenergeetik sm Aronov, kes ei olnud võtnud tarvitusele abinõusid jõevee ökonoomseks tarbimiseks ja oli andnud käsu panna tööle veel teine pump merevee saamiseks, kuigi ühest töötavast pumbast aitas küll. Karistuseks lasti sm Aronov töölt lahti ja saadeti süsteemist välja, tsehhiülem sai noomituse koos hoiatusega.

6) Korduvalt toimus õnnetusi töolistega, kes laskusid punkritesse kleepuva diktioneerimaskilda rookimiseks ja langesid seal oleva maagi varingute ohvriks. Nt ühel päeval varises maak töölisle Šmelevile kaela koguni kaks korda: rinnuni ja kaelani, töölisle Kuznetsovile — rinnuni, töölisle Žukovile — rinnuni. Töoliste laskumine punkritesse oli keelatud ja pidi asendatama maagi mehaanilise rookimisega, kuid sellest ei peetud kinni.

7) Ühel päeval seisis Tehas nr 1 neli tundi ja teisel päeval juba 20 tundi, sest tsehiüle sm Selkov polnud varunud külalldaselt maaki, kuigi tal oli selleks võimalus. Sm Selkov sai valju noomituse selle eest, et ta polnud teinud mingeid järeldusi eelnenud hoiatustest ega organiseerinud tööd ümber oma madala töökultuuriga tsehis, et ette näha ja vältida avariisid.

8) Kui käre das pakases külmunud diktioneerimaskilta transportivad linttransportöörid “tulid pealt ära” ja töölised püüdsid seda vältida kivilahmakate, sötükkide jms esemetega, tõi see kaasa lintide katkemise, mootori läbipõlemise ja tehase töö seiskumise purustatud kilda puudumise tõttu. Niisugused avariid võisid tekkida ainult aparaaditöoliste asjatundmatuse tõttu, need näitasid, et tsehi juhataja sm Selkov polnud üldse tegelnud seesuguse tähtsa küsimusega nagu uute töoliste kvalifikatsiooni tõstmine. Seetõttu võeti ta kohalt maha; vahetuseüle, aparaaditööline ja elektrik said noomituse ja pidid hüvitama riigile tehtud kahju rahatrahviga.

9) Ühes vahetuses kiilusid kinni peenestaja kaks pumpa, põhjuseks vastutavate töötajate muretus, hooletus, ükskõiksus, avariipaigale mitteilmumine. Peagi järgnes avarii lahutajas, kuhu oli sattunud telliskivi, mehaanik sm Lukin ei nõudnud aga pulbi väljalaskmist ja lahutaja osad purunesid. Karistused: hoiatused ja preemiast ilmajätmine.

10) Tsehis nr 4 halvenes diktioneerimaskilda leostamise protsess niivõrd, et jäätme hoidlasse minevad jäägid sisaldasid uraani kaks korda rohkem kui lubatud ning see seadis ohtu riikliku plaani. Tsehi tehnoloog sm Tolmatšov sai noomituse ja ta jäeti 100% liselt preemiast ilma, OTK tsehijuhataja sm Krjukova pandi aga “vaatluse alla” ebaprintsiipiaalse tegevuse tõttu.

11) Tehase peainsener sm Volkov kontrollis isiklikult äsja remondist tulnud kaskaadi, mis läks aga kohe jälle remonti järje-

kordse avarii tõttu. Süüdi oli tsehhi peamehaanik sm Zolkin, kelle ametialane lohakus ja ükskõikne suhtumine töösse seadsid ohtu riikliku plaani täitmise. Sm Zolkin nimelt organiseeris endale ja lukkseppadele öise vaheaja, lahkus ise kl 19.30 ega viibinud kaua aega oma korteris. Karistus: noomitus ja 100% preemiast ilma.

12) Ühe kvartali jooksul toimus neli õnnetust kemikaalidega, kus kontrolli puudumise ja kaitseriietuse ja -vahendite mittetarvitamise tulemusena said töölised silmakahjustusi ja teise astme põletusi. Karistuseks anti vastutavale töötajale sm Tširkovskajale noomitus ja jäeti 100%-liselt preemiast ilma.

13) Koos kütusega sattus katlasse ka väiksema kaliibriga lõhkekeha, mis põhjustas plahvatuse. Juhtkonnal kästi tõsta valvust ja võtta tarvitusele abinõud selliste juhtumite vältimiseks.

Lõpetuseks veel need õnnetusjuhtumid, mis lõppesid tööliste surmaga.

1) 15. septembril 1949 sai "Krassilnaja fabrika" naistöoline Suvorova ülesandeks puhastada kuulveski tigu-vastuvõtjat. Selle asemel et teha puhastustööd labidaga põrandalt, ronis ta ise vastuvõtjasse, millele lähenes samal ajal teine naistöoline Baburina, kes vajutas asja ees, teist taga käivitusnupule, seejärel kohe stoppnupule, aga oli juba hilja — veski oli käivitunud ja selles olnud tööline hukkus silmapilkselt.

2) 17. oktoobril 1949 lõhkes bensiinitoru ja plahvatuses hukkus tööline Konin.

3) 23. juulil 1950 hukkus puusepp-santehnik Vasjutin veevärgi kaevus mürgiste gaaside tõttu, sest tal puudusid vajalikud kaitsevahendid (nt kaasaskantav ventilaator, lamp "Devi", kummimask väljaulatava voolikuga, kaitsevöö koos nõõriga, hapniku-balloon jm).

4) 3. augustil 1950 hukkus aparaaditööliste brigadir Ronžin elektrilöögist, mille ta sai valguse signalisatsiooni lülitist, millel puudus kate.

5) 1950. aasta detsembris hukkus puuseppade brigadir Kolobov, remontides veskit, mis oli lastud käiku ohutustehnika nõudeid eirates.

6) 5. jaanuaril 1951 tahtis aparaaditööline Ostanin varastada elektrilampi 6 meetri kõrguselt laest. Kasutades abivahendina raudpulka, sai ta surmava elektrilöögi.

7) 29. septembril 1951 hukkus katlamaja tööline Timošurin laskumisel punkrisse, kus ta oli kavatsenud rookida kinnikleepunud maaki, kuid jäi varingu alla.

Kõikide mainitud surmajuhtumite puhul anti materjalid kohe uurimisorganitele kriminaalasja algatamiseks süüdlaste vastu. Alati mõisteti süüdi ka otsesed ülemused jt vastutavad isikud, kes olid tegutsenud vastaval tööloigul. Neid võeti karistuseks kohalt maha, pandi madalamale tööle (vahetusülem näiteks brigadiriks või isegi kütjaks, elektrik mustatööliseks jne), neid karistati alati valjude noomituste ja hoiatustega.

TEADUSLIK UURIMISTÖÖ JA URAANI TOOTMINE SILLAMÄEL

Sillamäe uraanitehaste käikulaskmise esimestest päevadest alates tehti suuri jõupingutusi uuritava maagi — diktüoneemakilda — koostise ja omaduste uurimiseks, eesmärgiga töötada välja efektiivne ja majanduslikult tasuv tehnoloogia kildas leiduva uraani tööstuslikuks tootmiseks. Vastavalt NSVL MN ülisalajasele määrusele 27. juulist 1946 valiti välja järgmised kaksteist tol ajal NSVLs tuntumat teaduslikku uurimisinstituuti, kes pidid lahendama selle diktüoneemakildaga seotud ülitähtsa probleemi:

1. Üleliiduline Mineraaltoorme Instituut.
2. V. G. Hlopini nimeline NSVL TA Raadiumi Instituut.
3. Leningradi Mäeinstituut.
4. Kasulike Maavarade Mehaanilise Töötlemise Teaduslik Uurimisinstituut.
5. Teaduslik Uurimisinstituut nr 9.
6. Riiklik Värviliste Metallide Teaduslik Uurimisinstituut.
7. Gallurgia Instituut.
8. Üleliiduline Geoloogia Teaduslik Uurimisinstituut.
9. NSVL TA Põlevate Maavarade Instituut.
10. Mendelejevi Keemiaseltsi Moskva osakond.

11. N. S. Kurnakovi nimeline NSVL TA Üldise ja Anorgaanilise Keemia Instituut.

12. Eesti NSV TA Tööstuse Teadusliku Uurimise Keskinstituut (ETTUK).

ETTUK oli ainuke Eesti teadusorganisatsioon, mida Moskva kasutas diktioneerimiskilda uuringutes. Instituudi seotusest Sillamäel toimunuga saame teada Paul Tamkivi 1997. aastal ilmunud raamatust *Ühe instituudi lugu*: "ETTUK-i perioodil jätkati 1945. a. diktioneerimiskilda uurimist, kuid nüüd juba kõrgemalt poolt tulnud korralduse alusel. Juba 1944. a. novembris ilmusid Instituuti kaks NSVL Geoloogia Komitee esindajat, kes võtsid kaasa proovid olemasolevatest puursüdamikest. Nende uurimine andis nähtavasti sedavõrd positiivseid tulemusi, et 1945. a. märtsis saabusid seltsimehed tagasi koos aparatuuri ja terve brigaadiga ning asusid uurima olemasolevaid puursüdamikke ja organiseerima välitöid Saka ja Aseri piirkonnas. Kuigi valitsuse määruses kohustati Instituuti välja töötama skeemi põlevkivi kasutamiseks otseselt kütusena, aga ka vedelkütuse saamiseks, ei ole raske arvata, et peamiseks huviobjektiks oli diktioneerimas leiduv uraan, mis oli tol ajal N. Liidule elulise tähtsusega. Sama aasta 5. mail ilmus NSVL RKN korraldus ja 14. mail ENSV RKN korraldus, mis kohustasid ETTUK-i lepingu alusel NSVL Geoloogia Komiteega läbi viima luureuurimised Saka ja Aseri ümbruses ja otsingulised puurimised Paldiskist Narvani üldise mahuga 1500 m ning topograafiline kaardistamine Saka ja Aseri ümbruses 35 km² ulatuses. Nendeks töödeks anti õigus mobilisatsiooni korras värvata maist kuni 1. novembrini 1945. a. kohalike elanike hulgast 100 inimest. Novembri lõpuks jõuti teha puurimisi 950 m ja kaardistamist 31,8 km² ulatuses. Instituut taotles küll enda vabasdamist nendest ülesannetest, kuid tagajärjetult. Diktioneerimaga seotud täiesti salajane temaatika jätkus veel mitme aasta jooksul ja oli ilmselt seotud Sillamäel rajatava tehasekompleksiga, kuigi seda Instituudi tollaegsetes materjalides otseselt ei mainita. See ülimalt salastatud hiigeltehas tegeles esialgu põhiliselt diktioneerimast radioaktiivse uraani tootmisega. On alust arvata, et sellel oli oluline roll N Liidu esimese aatomipommi valmistamisel" (Tamkivi 1997: 32).

Missugused olid ülaltoodud kaheteistkümne instituudi uurin-gute tulemused?

Nagu nähtub NSVL MN juures asuva Esimese Peavalitsuse poolt Moskvas paar aastat hiljem, 14. juunil 1948 välja antud käskkirjast "Teaduslike uurimistööde tulemused diktioneerimise kohta", olid instituutide uurimistulemused väga erinevad (see-ga polnud usaldusväärsed) ega vastanud üldse ootustele. Näi-teks kõige tähtsam näitaja — uraanieraldus kildast lõpp-produkti oli üksikutel instituutidel oodatud 70–80% asemel hoopis ühel instituudil 20, teisel 44, kolmandal 47 ja neljandal 57%! Eba-majanduslikult suur ja väga kõikumine oli ka seejuures kasutatavate kemikaalide kulu. Diktioneerimise orgaanilise (põleva) osa ka-sutamine ei andnud aga ühegi instituudi puhul üldse positiivseid tulemusi.

Edasi öeldaksegi selles käskkirjas, et uurimistulemused on ebarahuldavad ja mis puutub kasutatud keemilistesse meetodi-tesse uraani eraldamiseks diktioneerimiskildast, siis on neil üks ühine puudus: madal eraldusprotsent ja suur reagentide kulu. Efektiveima skeemi väljavalimiseks ning võrreldavate tehnö-ökonoomiliste näitajate saavutamiseks kästi Kombinaat nr 7 üle-mal kindlustada uurimistööde läbiviimine Narva katsetehases ja 1948. aasta teisel poolel ka juba Tehases nr 1 Sillamäel. Et need tööd tõepoolest ka seal toimusid, näitab planeeritavate tööde graa-fik, kus on väga täpselt kirja pandud üksikute instituutide tööajad 1948. aasta jooksul nii Narvas kui Sillamäel.

Erilist tähelepanu väärivad aga Esimese Peavalitsuse ülema käsk-kiri, mis anti välja Moskvas 7. mail 1949. Selles on öeldud, et efektive tehnoloogia väljatöötamine uraani eraldamiseks dik-tioneerimiskildast on üks peamisi Esimese Peavalitsuse ülesandeid kodumaa toorainebaasi laiendamiseks ja selle nii tähtsa töö sti-muleerimiseks nähakse ette:

1) kuulutada välja preemiad uraani diktioneerimiskildast välja-eraldamise tehnoloogia väljatöötamise eest lõpp-produkti (mil-leks on uraani suhtes 40%-ne keemiakontsentraat) tingimusel, et reagentide kulu ühele tonnile valmistoodangule ei ületaks kulusid, mis kehtivad NSVL Keemiatööstuse Ministeeriumi süsteemis.

Tolle aja kohta fantastilised preemiad olid järgmised.

a) Skeemi väljatöötamine, mis lubab eraldada lõpp-produkti vähemalt 80% diktüoneemakildas sisalduvast uraanist — 1 miljon rbl.

b) sama 70 kuni 80% — 750 tuh. rbl.

c) sama 60 kuni 70% — 500 tuh. rbl.

d) sama 50 kuni 60% — 250 tuh. rbl.

Preemia, millest 50% on ette nähtud töö juhendajale, makstakse täies ulatuses välja alles pärast esitatud tehnoloogia täielikku omandamist ja kasutuselevõttu tööstuses.

Vahemärkusena olgu siinkohal öeldud, et nõukogude tegelikkuses said töö autorid endale sageli vaid murdosa väljakuulutatud suurtest preemiatest, sest suurem osa tuli "vabatahtlikult" kinkida riigile. Näiteks kui Kombinaat nr 7 peatehnoloog Georg Salman tegi 1948. aastal uraani tehnoloogia alal ratsionaliseerimissete-paneeku, mis tagas tehasele 10-miljonilise kokkuhoiu aastas, määrati talle 1954. aastal autasuks 200 tuhat rbl. Sellest sai Salman endale 50 tuhat, 150 tuhat rubla läks aga "autori palvel" ühele Leningradi uurimisinstituudile keemiaalase aparatuuri soetamiseks.

2) moodustada Kombinaadis nr 7 spetsiaalne uurimis- ja eksperimentaalosakond, mida tuli varustada parima NSVLis saadaoleva aparatuuriga ja kõrgesti kvalifitseeritud kaadriga, kes pidi kuu aja jooksul esitama 1949. aasta tööplaani koos eelarvega.

3) ajutiselt, kuni diktüoneemakilda efektiivse tehnoloogia väljatöötamiseni, organiseerida Tehase nr 1 ruumides tsehh uraanirikama importmaagi ümbertöötamiseks käikulaskmise tähtjajaga IV kvartal 1949. Eraldada selleks 27 miljonit rbl.

Ülaltoodust on näha, et kuigi Moskva ja Kombinaat nr 7 juhtkonna poolt tehti kõik, et leida vastuvõetavaid lahendusi diktüoneemakilda efektiivseks töötlemiseks, jäid suured preemiad seekord välja maksmata ja üha kindlamalt jõuti arusaamisele, et ainus väljapääs rajatud tehaste käigushoidmiseks on importmaagi kasutuselevõtt.

NSVL MN Teise Peavalitsuse poolt 1951. aastal välja antud käskkirjadest ongi näha, et Moskva polnud sugugi rahul Kombinaat nr 7 tööga. Aasta alguses nurisetakse, et tootmisnäitajad lähevad alla, et kaevandatava diktüoneemakilda täpse hulga kohta puudub igasugune arvestus lihtsalt sel põhjusel, et puuduvad

vastavad kaalud (need kaalud saadi ja monteeriti punkrite kohale sama aasta juunis; kuni bilansi koostamiseni kästi võltsimise vältimiseks lao juurdepääsuteedele veeretada prussid), et endiselt on kitsaskohtadeks kaks põhiprotsessi — põletamine ja filtrimine, teaduslik uurimistöö on aga pidevalt graafikust maas, jne. Loetletu kõrval toodi välja aga kaks suurt puudust: esiteks suured tööseisakud kombinaadis külmade ilmade tõttu detsembris-veebruaries 1950/1951, sest ei jätku elektrienergiat ega tehnoloogilist auru, ja teiseks, kombinaadi juhtkond eelistab töödelda kohaliku diktüoneemakilda asemel hoopis palju uraanirikkamat importmaaki, millega on seletatav ka juhtkonna vähenev huvi diktüoneemakilda probleemide vastu. Lootes, et selle huvi vähenemine on ajutine ja tingitud raskest talveperioodist, andis Teise Peavalitsuse ülem S. P. Aleksandrov käsu:

1) tugevdada töid diktüoneemakilda tehnoloogia uurimiseks ja esitada sellekohane aruanne Moskvasse 10. märtsiks 1951,

2) teha ettepanekud kombinaadi struktuuri muutmiseks, et saavutada paremaid tulemusi diktüoneemakilda tehnoloogia väljatöötamisel.

Kogu 1951. aasta kulges sm Aleksandrovi direktiivide usina täitmise tähe all. Tehtud tööst tegi kokkuvõtte kombinaadi peatehnoloog Georg Salman aasta lõpul, 17. detsembril. Kuni selle ajani oli kombinaadi Narva katsetehase baasil välja töötatud peamiselt kaks skeemi: happe-klooraat-sooda skeem ja väävelhappe skeem. Kumbagi skeemi ei saanud aga pidada ei efektiivseks ega ökonoomseks madala (kuni 50%) uraanieralduse tõttu niigi vaesest maagist, suure reagentide kulu ja kõigest sellest tulenevalt toodangu kõrge omahinna tõttu.

Neist andmetest on näha, et vaatamata edule diktüoneemakilda tehnoloogia täiustamisel (esmakordselt saavutati üle 50%-line uraanieraldus 1952. aasta lõpuks), oli uraani eraldamine kildast, võrreldes selle eraldamisega importmaagist, siiski kallid ja ebaökonoomne. Seepärast pole imestada, et töö diktüoneemakildaga otsustati lõpetada.

Sellekohane käskkiri anti välja Moskvas 15. aprillil 1952 NSVL MN Teise Peavalitsuse ülema poolt. Selles nõutakse järgmist:

1) lõpetada 1952. aastal Kombinaadi nr 7 Tehases nr 1 diktüoneemakilda tööstuslik ümbertöötamine uraani tootmiseks ja kohandada tehas importmaakide töötlemisele. Kuni 1. augustini võtta tarvitusele abinõud kaevanduse konserveerimiseks, jättes siiski võimaluse diktüoneemakilda kaevandamiseks eesmärgiga jätkata teaduslikku uurimistööd.

2) edasine töö diktüoneemakildaga koondada Narva katsetehasesse ning suunata peatähelepanu kilda põletamistehnoloogia väljatöötamisele. Selleks — tähtajaga 1. august 1952 — lõpetada uue, 26 meetri pikkuse trummelahju montaaž ja asuda pooltööstuslikele katsetustele vastavalt Üleliidulises Geoloogia Teaduslikus Uurimisinstituudis väljatöötatud skeemile.

Nendele Moskva korraldustele järgnes peagi rida Kombinaadi nr 7 juhatusel käskkirju, kus nõuti näiteks järgmist:

— lõpetada kaevanduses vangide kasutamine kahes vahetuses. Spetsiaalne kontingent hakkab tööle ainult ühes päevases vahetuses, teises vahetuses (kl 18–24) teevad vabad töötajad remonttöid;

— lõpetada töö kaevanduses 10. juuniks 1952, jättes alles võimaluse kilda tootmiseks vähesel määral;

— Kombinaat nr 7 ülemal kindlustada 1952. aastal 100 tonni diktüoneemakilda saatmine Leningradi Põllumajanduse Instituuti, kus tööd selle kildaga tuleb organiseerida kui salajast tööd radioaktiivse ainega;

— seoses importmaagi kasutuselevõtuga diktüoneemakilda asemel teha ettevalmistusi ka uue lõpp-produkti, s.o 80%-se uraanisisaldusega oksiidkontsentraadi valmistamiseks Kombinaadis nr 7 alates 1. jaanuarist 1953.

KUI PALJU TOODETI URAANI EESTI DIKTÜONĒEMAKILDAST SILLAMÄEL?

Väljavõtted Kombinaat nr 7 aastaaruannetest näitavad, et ajavahe-
mikul 1948–1952 toodeti Sillamäel kokku ligi 272 000 tonni dik-
tüoneemakilta ja sellest 22,5 tonni uraani, kusjuures uraani kesk-
miseks sisalduseks kildas loeti 0,026–0,028% (s.o 260–280 g/t).
Vaatamata sellele, et 22 tonnist uraanist jätkub sama suure ar-
vu keskmise kaliibriga tuumapommide valmistamiseks, on need

arvud kõik väga väikesed ega kannata võrdlust importmaagiga, millest toodeti Sillamäel kombinaadi kogu tegevusaja vältel (kuni 1991. aastal) ligi 100 000 tonni uraani.

Võrdlus importmaagiga näitas kujukalt importmaagi eeliseid diktüoneemakilda ees ja põhjendas Kombinaat nr 7 juhtkonna soovi ja püüdlusi asendada uraani suhtes vaene ja keemilisele töötlusele raskesti alluv kohalik maak kümneid ja sadu kordi rikkama ning kergesti töödeldava importmaagiga.

KOMBINAAT NR 7 JUHTKONNA VÕITLUS LENINI PREEMIA MÄÄRAMISE EEST OMA KOLLEKTIIVI TÖÖTAJATELE

Kohe pärast seda, kui töö diktüoneemakildaga otsustati lõpetada ja kaevandus konserveerida (1952), töötas grupp Teadusliku Uurimisinstituudi nr 10 (TUI-10) töötajaid eesotsas akadeemik Boriss Laskoriniga uraani tehnoloogia alal välja uue, originaalse, ilma töömahukate filtrimisoperatsioonideta skeemi, mis leidis viivitamatut rakendamist tööstuses ja mida hinnati kui skeemi, mis "vastavalt NLKP XX Kongressi otsustele avab uue etapi meie kõige tähtsamas tööstusharus, lubades riigil kokku hoida miljoneid rublasid ja tõstes Nõukogude Liidu tööstuse kõrgemale tehnilisele tasemele kui on seda kaasaegsed arenenud kapitalistlikud riigid".

Skeemi autoritele, instituudi TUI-10 töötajatele B. N. Laskorinile, P. I. Butšihinile ja V. A. Rogovale omistati 1955. aastal (prioriteediga 1953. aastast) autoritunnistus, ja mainitud isikud koos grupi töötajatega Teaduslik-Tehnilisest Valitsusest (TTV) ja ühe Kombinaat nr 7 töötajaga esitati sama TTV poolt vastavale komiteele Lenini preemia saamiseks.

Sellele esitusele järgnes Kombinaat nr 7 juhtkonna raevukas protest, kus kõige kõrgemal tasemel nõuti mainitud skeemi kaasautoriteks (vähe sellest, peaaegu et esma-autoriteks!) suurt hulka (kokku 28 inimest) kombinaadi töötajaid. 25. märtsil 1957 saadeti tolelaegsele NSVL Kommunistliku Partei Keskkomitee esimesele sekretärile Nikita Hruštšovile järgmine kiri.

“NSVL KP Keskkomitee Esimesele sekretärile sm N. S. Hruštšovile

Avaldus

1957. a veebruari alguses kirjutasime Teile Kombinaat nr 7 töötajate nimel kaebuse selle kohta, et Lenini preemia saamiseks esitatud töötajate nimekiri on koostatud ebaõiglaselt.

Aastatel 1954–1956 Kombinaat nr 7 kollektiiv koos TUI-10 ja TTV töötajatega töötas välja ja juurutas edukalt tööstusse uue progressiivse tehnoloogilise skeemi uraanimaakide ümbertöötamiseks. NSVL Masinaehituse Ministeeriumi Teaduslik-Tehniline Valitsus (TTV) esitas 1956. a Lenini preemia saamiseks grupi TUI-10 ja TTV töötajaid ja puru silma ajamiseks ka ühe Kombinaat nr 7 töötaja, kes ei esindanud ei kombinaadi direktiooni ega ühiskondlikke organisatsioone.

Oma kaebuses me kirjutasime sellest, et Kombinaat nr 7 kollektiiv on 1954. aastast peale andnud suure panuse uue skeemi tehnoloogia ja aparatuuri väljatöötamiseks ja seda alates laboratoorsetest uuringutest kuni praktilise tootmiseni välja, tuues kaasa palju uut ja loomingulist, ilma milleta mainitud meetod poleks üldse leidnud tööstuslikku rakendust. Kas võib nüüd juhtuda, et tööstusliku staadiumi väljatöötamisel ja edukal juurutamisel kuulub juhtiv osa ainult ühe uurimisinstituudi ja ühe ministeeriumi töötajatele, mitte aga kombinaadi töötajatele?

Mitte nii ei kujutanud me nõukogude tegelikkuses ette teaduse ja tootmise koostööd, et tootjad, kelle õlule langesid kõik skeemi väljatöötamise raskused, on nulliks tehtud, aga teaduslikud töötajad, vastupidi asjade tegelikule seisule, kirjutavad kogu kombinaadis tehtud suure töö enda nimele.

Õiglus nõuab, et selle töö eest antaks Lenini preemia eeskätt tootjatele, kes konkreetselt, loominguliselt, pingsalt töötasid uue skeemi heaks ja mida just nemad ka ellu viisid, kindlustades oma tööga riigile paljumiljonilise kasumi.

Nagu meile on teada, võttis ministeerium meie kaebuse suhtes järjekordselt vastu ebaõige otsuse, jättes jõusse mitteobjektiivse ja ebaõiglase TTV esituse Lenini preemia kandidideerijate suhtes.

Et vältida karjuvat ülekohtu, palume Teid kohe sekkuda sellesse probleemi. Ministeeriumipoolne viivitamine kaebusele mitte-

vastamisega võib viia selleni, et Kombinaat on ühel päeval silmitsi faktiga, et Lenini preemia on omistatud ainult grupile instituudi ja ministeeriumi töötajatele.

Kombinaat nr 7 kollektiivi nimel palume täiendada TTV poolt esitatud Lenini preemia saajate nimekirja eeskätt meie poolt esitatud kombinaadi töötajate-tootjatega.

[Allkirjad]"

Kahjuks pole teada, millega lõppes kombinaadi juhtkonna äge võitlus suure preemia saamiseks endale ja oma töötajatele, sest artikli autoril pole selle kohta materjali.

DIKTÜONEEMAKILDA
TEADUSLIKU UURIMISTÖÖ JÄTKUMINE
JA UUE URAANITEHASE
ASUTAMISE PLAAN 1960. AASTATEL

Kuigi uraani eraldamine diktüoneemakildast oli erakordselt suurtest pingutustest hoolimata ebaefektiivne ja ebaökoonoomne, ei loobunud Moskvas mõttest toota uraani Sillamäel just kohalikust kildast. Ja kuigi kaevandus 1952. aastal suleti (konserveeriti), jätkus diktüoneemakilda tootmine väiksemas mahus Narva katsetehase jaoks, kus toimus aktiivne töö vanade tehnoloogiate täiustamiseks ja uute leidmiseks. Probleemi lahendamiseks otsiti pidevalt abi väljastpoolt. 2. aprillil 1959 Moskvas toimunud tehnilise nõupidamise protokollis on kirjas, et alates 1945. aastast osalesid uraani diktüoneemakildast eraldamise tehnoloogia väljatöötamisel — lausa uskumatu! — kõik kokku rohkem kui 20 teaduslikku uurimisorganisatsiooni üle kogu Nõukogude Liidu (NSVL TA instituudid, haruinstituudid, kõrgemate õppeasutuste spetsiaalsed teaduslikud uurimisinstituudid, tehaste teaduslikud uurimislaboratooriumid jt. Nendest 12 on nimetatud eespool). Totaalne ajurünnak pidi lõpuks andma ka tulemusi.

Tol ajal tegeles uraani diktüoneemakildast eraldamise tehnoloogia uuringutega põhiliselt kaks kollektiivi: esiteks Moskva Teaduslik Uurimisinstituut nr 10 koos Riikliku Projekteerimisinstituudi nr 12 katsetehasega ning teiseks Leningradi Tehnoloogiline Instituut koos Kombinaadiga nr 7. Moskva teadlased näi-

tasid 1958. aastal, et kõige perspektiivikamaks skeemiks uraani eraldamisel Baltimaade diktüoneemakildast on väävelhappeline leostamine nn perkolatiivse skeemi järgi, mis võimaldab eraldada uraani diktüoneemakildast 60–65%. Leningradi kollektiiv tegi projektettepanekud diktüoneemakilda ümbertöötamiseks Kombinaadis nr 7 koguni nelja variandi kohaselt, mis võimaldasid uraani eraldust kildast 34–59%. Need olid:

- 1) kilda leostamine nn perkolatsioonimeetodil (49%),
- 2) kilda leostamine a) kuhjades spetsiaalsetel alustel ja b) sama vahetult karjääris (42%),
- 3) maa-alune variant (34%),
- 4) kombineeritud skeem (59%).

Mainitud skeemidest tunnistati kõige perspektiivikamaks esimene variant, kus nähti ette katseseadme planeerimine 1959. aastal ja kapitaal mahutuste eraldamine seadme ehitamiseks Kombinaadis nr 7 1960. aastal. Siinjuures ei kujuta tõesti ette, mis oleks juhtunud, kui kõige perspektiivikamaks oleks tunnistatud märksa odavamate kapitaal mahutustega teine või veel hullem — kolmas variant! Sest pole tarka, kes ütleks, mida küll peale hakata hiigelsuurte diktüoneemakilda kuhjadega, kust uraan on vaid 30–40%-liselt välja võetud, kõik ülejäänud aga — purustatud ja niiske, isesüttimisele aldis diktüoneemakilt oleks alles jäänud, kolmanda variandi puhul koguni maa alla!?

Kuid keskkonnakaitse polnud tol ajal moes ja Moskvast viisalt nõutud uue diktüoneemakildatehase rajamise plaan kogus jõudsasti tuult tiibadesse. Kombinaadi nr 7 ülema Pjotr Gajevoi 11. juunil 1959 peetud ettekandes on otse välja öeldud, et diktüoneemakilda kompleksse ümbertöötamise tehnoloogia väljatöötamine on kombinaadi kõige tähtsam ülesanne, kus eeldatakse kilda efektiivse tehnoloogia peatset omandamist ja lähiaastatel võimsa ettevõtte rajamist, kasutades kilda baasil töötava tehase ehitamiseks kaasaegse tehnoloogia, tehnika ja automaatika uusi saavutusi.

1960. aastatel jätkuski tõsine töö uue katseseadme ehitamiseks Kombinaadis nr 7, kus pidi katsetatama paljusid variante. Uus katsetsehh valmis 1961. aasta veebruaris. Märkimisväärne on suur huvi sedavõrd vaieldava tehnoloogia vastu, nagu seda on

diktüoneemakilda "bakteriaalne" leostamine, mis seisneb tükilise kilda kastmises bakterikultuure sisaldava lahusega, saadud lahuse kokkukogumises ja suunamises lõpptöötluksle. Mainitud suure huvi olemasolu näitab asjaolu, et selle meetodi kasutuselevõtuks monteeriti eraldi purustusseade sobiva suurusega kilda tükide saamiseks, paigaldati paak-aparatuur bakterikultuuride kasvatamiseks ja ehitati kaks puust perkolaatorit. Puust perkolaatoritele paigutati 150 tonni tükilist kilda ja alustati selle töötlemist bakterlahustega. Lõpetati ka suure betoonist perkolaatori ehitamine ja käisid tööd 20 000 tonni diktüoneemakilda riita ladumiseks selle "riiulitele".

Intensiivne töö diktüoneemakilda efektiivse tööstusliku ümbertöötamise eesmärgil jätkus Kombinaadis nr 7 kuni 1965. aastani, siis aga vaibus ja lõppes ilmselt 1973. aastal, kui lõpetati katseseadme finantseerimine.

Kahjuks puuduvad täpsemad andmed selle kohta, mida nendel aastatel diktüoneemakildaga tehti ja kuhu jõuti. Üks on aga kindel: kilda töötlemine polnud jõukohane tolleaegsetele Nõukogude Liidu parimatelegi teadlastele ja see töö tuli lõpetada.

On paradoksaalne, et just sel ajal, 1960. aastatel, kui Moskva kavandas Sillamäele ehitada juba olemasoleva tehase kõrvale veel teise, täiesti uue ja kaasaegse uraanitehase ainult kohaliku diktüoneemakilda tarbeks, alustasid Eesti teadlased omapoolset uurimistööd kilda efektiivse tööstusliku tehnoloogia leidmiseks. Nagu eespool öeldud, oli see teema, millega NSV Liidu teadusringkondades oli intensiivselt tegeldud viimased 15 aastat ja välja oli pakkuda mitu tehnoloogiat. Aga tolleaegses ENSV TA Keemia Instituudi rikastamisprotsesside sektoris — nii nagu kogu Eestiski — ei teatud tegelikult Sillamäel toimuvast mitte midagi, nii et meie, paarikümnest inimesest koosnev entusiastide grupp eesotsas sektori juhataja Rudolf Kochiga, asusime mainitud probleemi omapäi lahendama. Tagantjärele tundub tõesti uskumatuna, et Sillamäest polnud meil sel ajal aimugi, samuti mitte Ranstadi uraanitehasest Rootsis, kus tehti kohaliku musta kildaga samasugust tööd. Meile, äsja kõrgkooli lõpetanud noortele keemikutele, räägiti, et oleme Eestis esimesed ja ainukesed, kes tegelevad diktüoneemakilda tehnoloogiaga ja et kilda probleemi lahendamine tingib suuresti ka Nõukogude Liidule nii vajaliku fosforiitide või-

maliku kasutuselevõtu, et meid ootab ees suur tulevik ja kui mitte Nobeli, siis Lenini preemia kindlasti! Nii juhtuski, et asusime suure õhinaga leiutama jalgratast, mille "esimene mudel" jõudis Moskvasse umbes kümme aastat hiljem ja kohtas seal erakordselt suurt huvi ja head vastuvõttu! Sest erinevalt Vene skeemidest, kus huvituti ainult uraanist, oli meie mudel kompleksne ja lubas uraani 80%-se eralduse kõrval (tuletame siinkohal meelde miljonilist preemiat 1948. aastal) ka molübdeeni, vanaadiumi jt metallide eraldamist, lisaks ka makrokomponentide (kaalium, alumiinium) kasutamist. Ja hoolimata sellest, et skeemi rakendamiseks vajaliku ebareaalselt suure hulga väävelhappe regenererimisprotsessid olid vaid paberil, s.t teoreetilised ja praktiliselt välja töötamata, oli 1975.–1976. a Maardus juba ette nähtud tsehh nende katsete pooltööstuslikuks läbiviimiseks.

Maardu katseseadme projekteerimiseks ja ehitamiseks oli tolelaegse ENSV MN Geoloogia Valitsuse peainseneri Arno-Thomas Pihlaku sõnul valitsusele eraldatud 100–150 tuhat rubla. Projekti käikulaskmiseks oli vaja vaid saada ENSV TA Keemia Instituudilt kui katseseadmel rakendatava keemilise tehnoloogia autorilt kogu protsessi tehnoloogilist reglementi, mille koostamist rahastas samuti ülalmainitud geoloogiaavalitsus. Reglemendi koostamine käis aga keemiainstituudile tegelikult üle jõu ja asi lükkus aina edasi. Et ettenähtud tähtjaks reglementi ei laekunud, lõpetas geoloogiaavalitsus tööde rahastamise ja katseseadme projekteerimine ning ehitamine jäid ära.

Saatuse tahtel aitas selleks tublisti kaasa ka akadeemik Endel Lippmaa, kes oli tol ajal üks neist vähestest Eesti tippteadlastest, kes nägi kohe ette planeeritavate fosforiidikaevanduste katastroofilist ohtu Eestile ja tegi kõik mis võimalik, et Moskva jõumänge takistada. Et fosforiidide peal lasuval diktüoneemakildal on teatavasti omadus karjääriringimustes ise põlema süttida, on kilt üheks võtmeküsimuseks fosforiidide kasutuselevõtul, ja väikseimgi võimalus kilda tööstuslikuks ärakasutamiseks oleks tähendanud vett tol ajal aktiivselt käivituvale fosforiidiveskile. Käesoleva artikli autoril kui ülaltoodud Maardu katseseadme ühel võimalikul peatehnoloogil on selgesti meeles edasiste tööplaanide suhtes määrama tähtsusega jutuajamine Endel Lippmaaga 1976. aasta teisel poolel: küsimuseks oli, mis on Eestile kasulik, kas hakata dik-

tüoneemakilta töötlemata ja seega avada ukсед fosforiidikaevandustele või vastupidi, loobuda kilda juba ette teada oleva ebaökoonoomse töötlemise mõttest ja hoopis näidata, kui keskkonnoahtlik see on. Kui kilt lebab sügaval maapõues ligi 500 miljonit aastat tagasi tekkinud lademes, ei tee ta kellelegi kurja, kui aga lade purustada ja kilt maa peale tuua, lähevad purustatud kilda tükid kokkupuutel õhuhapniku ja veega teatud tingimustel ise põlema, reostades oma laguproduktidega ümbritsevat õhku, pinnast ja vett.

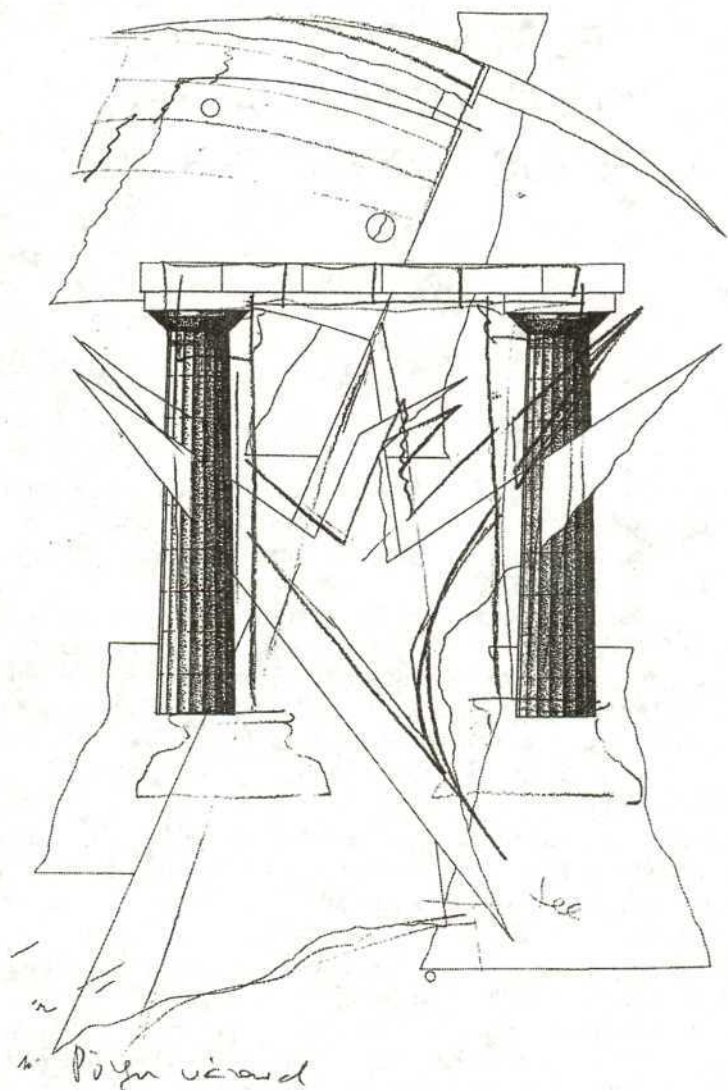
Õnneks läks nii, et Maardu katseseadme ehitamise vaimustus lahtus ja diktüoneemakilda töötlemine ei käivitunud, seevastu käivitus aga ennenägematu jõuga eesti rahva vastuseis fosforiidide töötlemisele — nn fosforiidisõda, mida kujukalt ja põhjalikult kirjeldab Juhan Aare oma raamatus *Fosforiidisõda*, kus suur ja kompromissitu sõda Suure ja Väikese vahel lõppes teatavasti väikese Eesti võiduga.

Eesti rahva suureks õnneks ei allunud meie erakordne maavara — diktüoneemakilt — omale ega võõrale võimule ning ei lubanud ellu viia neid grandioosseid plaane, mis oleksid seadnud ohtu kogu Eesti riigi ja rahva säilimise.

Kirjandus

- A a r e , Juhan 1999. *Fosforiidisõda 1971–1989*. Tallinn: OÜ Creare Kirilille Kirjastuse AS
- A l t h a u s e n , M. N. 1992. — *Oil Shale*, 9/3
- M i h h a i l o v , P e t r o s j a n t s 1995 = Михайлов В. Н., Петросьянц А. М. (Ред.) *Создание первой советской ядерной бомбы*. Москва: Энергоатомиздат
- T a m k i v i , Paul (koost.) 1997. *Ühe instituudi lugu*. Tallinn

ELLO MAREMÄE (sünd. 1933) on lõpetanud Tallinna Polütehnilise Instituudi keemia-mäeteaduskonna kütuste keemilise tehnoloogia erialal 1958. aastal, kaitses tehnikateaduste kandidaadi kraadi Üleliidulises Mineraalse Tooraine Instituudis Moskvast 1975. aastal (väitekirj "Diktüoneemakilda tuha kompleksne ümbertöötus väävelhappega"). Praegu vanemteadur Keemilise ja Bioloogilise Füüsika Instituudis Tallinnas.

SILVER VAHTRE. Põrgu väravad

EESTI RAHVUSLIKU SÖLTUMATUSE PARTEI TEGEVUS AASTAIL 1988–1991

Viktor Niitsoo

ESIMESED SAMMUD

Kaks päeva pärast Asutavat Koosolekut korraldas ERSP Hirvepargis rahvakoosoleku, kus loeti ette ERSP AK materjalid. Erinevalt eelnevast aastast, mil väljaastumine oli toimunud üksnes Tallinnas, korraldas ERSP meelevaldusi veel Tartus, Võrus, Põlvas ja Lüganusel. Seekord ei jäänud ka ürituste korraldamine üksnes ERSP kanda. Näiteks Tallinnas tegeles sellega seitse sõltumatut rühmitust: ERSP Korraldav Toimikond, MRP-AEG, Eesti Kristlik-Demokraatlik Liiga, Eesti Demokraatlik Liikumine '88, Eesti Kristlik Liit, Rahvusliku Sõltumatuse Liiga ja Tallinna Sõltumatu Malev. (*Kogumik...* 1998: 561.) Mujal olid koostööpartnereiks peamiselt muinsuskaitsjad.

Suurematest rühmitustest jäi vaid Rahvarinde Algatuskeskus Hirvepargi rahvakoosolekust kõrvale. Nemed olid otsustanud MRP aastapäeva tähistada iseseisvalt ja tegid seda väga suurejooneliselt. 23. VIII korraldati Tallinna linnahallis suur rahvakoosolek teemal "Stalini poliitika ja Eesti", kuhu oli peaesinejaks kutsutud Moskva Riikliku Ajaloo- ja Arhiivindusinstituudi rektor Juri Afanasjev. Viimane oli tuntud selle poolest, et erinevalt Mihhail Gorbatšovist ja Kremlis juhtkonnast ei eitanud ta MRP salaprotokollide olemasolu ning pidas neid kuritegelikeks.

Algus eelmises numbris.

Rahvarinde juhtide ilmseks tagamõtteks oli inimeste meelitamine Hirvepargi asemel linnahalli. Osalt see ka õnnestus. Linnahall sai rahvast puupüsti täis ja nende jaoks, kes sisse ei mahtunud, paigutati välja helivõimendid. Olgugi et ka Hirvepargi meelevaldus kujunes rahvarohkeks, suundus enamik sellel osalenuid pärast üritust pikas rongkäigus linnahalli juurde.

Kuigi ka seda Hirvepargi meelevaldust kritiseeriti ajakirjanduses osaliselt, ei olnud see enam nii räige kui aasta tagasi. Pigem piirutati Rahvarinde ülistamisega, ERSP ja MRP-AEG tegevust püüti kujutada marginaalsete rühmituste ebapädeva, ent uutmisele kahjuliku sekeldamisena. Nii näiteks küsis Margus Mets oma artiklis: "Mida taotles MRP-AEG eile Hirvepargis?" ja vastas ise: "Kuigi sõnavõtjad rääkisid üle tunni, ei saanud ma selget vastust ei Lagle Pareki, Eve Pärnaste, Erik Udami ega teiste MRP-AEG eestvedajate suust. Ja tundus, et ega rahvas eriti oodanudki, sest enamiku lootused olid seotud eileõhtuse Rahvarinde Algatuskeskuse poliitilise koosolekuga "Stalini poliitika ja Eesti" Tallinna linnahallis." (*Rahva Hää*, 24. VIII 1988.)

Talle sekundeeris Raimu Hanson *Edasis*: "Võrreldes rahvarindelaste esmaspäeva õhtul kontserdisaalis korraldatud koosolekuga jäi teisipäevaõhtune Raekoja platsi koosolek rohketest lipuvärvidest ja rahvuslikest lippudest hoolimata kahvatumaks. Tundub, et "Vanemuises" kõneldi MRP-st täpsemalt, üksikasjalikumalt ja säravamalt. Ja lõpuks — ma pole sugugi kindel, et ERSP leiab lõplikku tunnustust. Nii väike hulk inimesi (102) on pigem rühm mõttekaaslast kui partei." (*Edasi*, 30. VIII 1988.)

Erakonna volikogu kogunes esimesele istungile 17. IX ERSP sünnikohas Piliistveres. Peamise päevakorrapunktina võeti mõningate redaktsiooniliste paranduste järel vastu ERSP Memorandum Ühinenud Rahvaste Organisatsioonile ja asjasthuvitatud ÜRO liikmesriikide delegatsioonidele. See dokument oli koostatud Tunne Kelami initsiatiivil ja inspireeritud memorandumist, mis saadeti Eesti Demokraatliku Liikumise ja Eesti Rahvusriinde nimel 1972. a ÜRO peasekretärile Kurt Waldheimile (selle kohta vt lähemalt Niitsoo 1997: 91–94, 185–187). Kuigi ERSP pidas Eesti iseseisvuse taastamist võimalikuks rahvusvahelisel tasandil saavutatud kokkulepete tulemusel, loodeti selle dokumendiga pigem rahvusvahelise üldsuse tähelepanu juhtida okupeeritud

Balti riikide saatusele kui mingit tegusat reaktsiooni kogu oma tegevusaja jooksul N. Liidu suhtes jõuetust üles näidanud maailmaorganisatsiooni poolt. Pealegi oli N. Liit vetoõigusega ÜRO Julgeolekunõukogu liige, saades iga ÜRO initsiatiivi blokeerida.

ERSP volikogu memorandumis anti põhjalik ülevaade Nõukogude okupatsioonist ja selle tagajärgedest Eestis ning tehti järgmised ettepanekud: lülitada Eesti küsimus ÜRO Peaassamblee 1988. a plenaaristungi päevakorda, arutades seda ka teistel sobival ÜRO foorumitel; mõista ÜRO liikmesriikide nimel hukka Molotovi—Ribbentropi pakt koos salaprotokollidega; tunnistada Eesti (samuti Läti ja Leedu) võõrvõimu poolt vägivaldselt okupeeritud territooriumiks, mille osas pole siiani täidetud Atlandi harta 3. artikliga antud lubadusi; osutada eesti rahvale moraalset ja praktilist kaasabi Nõukogude okupatsioonivägede ja sõjaväebaaside eemaldamiseks Eesti territooriumilt; juhtida tähelepanu Tartu rahulepingu jätkuva kehtivusele; tagada Eestis (pärast okupatsioonivägede lahkumist) demokraatlike valimiste läbiviimine ÜRO järelevalve all, rakendades vajaduse korral ÜRO korralvalvejõude; anda taastatud Eesti Vabariigile võimalus astuda ÜRO liikmeks. Memorandumis pöördui 27 ÜRO liikmesmaa poole, milleks olid Eesti okupeerimist mittetunnustavad riigid, palvega esitada käesolev memorandum arutamiseks ÜRO Peaassambleel või teistel ÜRO foorumel ÜRO ametliku dokumendina.

Volikogu otsustas veel selle aasta jooksul saavutada erakonnale juriidilise isiku staatuse. Heiki Ahonenile anti ERSP välispressi esindaja volitused. 25. IX kavandati ikka veel vangistuses viibiva Enn Tarto 50. sünnipäeva tähistamist piduliku miitinguga Tallinnas Raekoja platsil. Samas otsustati alustada korjandust Tarto toetuseks.

INFOTENDID JA ESIMENE PRESSIKONVERENTS

Üheks esmase tähtsusega küsimuseks, mis uuel erakonnal lahendada tuli, oli oma häälekandja küsimus. Et kõigi ERSP materjalide suhtes valitses ENSV ajakirjanduses infoblokaad, tuli kiiresti leida vahendid erakonna seisukohtade levitamiseks. Seni olid kõik katsed oma materjale ametlikus ajakirjanduses avaldada olnud edutud.

MRP-AEG Infobülletään, mille veergudel oli ERSP KT materjale avaldatud, lõpetas seoses MRP-AEG sulandumisega ERSPsse ja põrandaaluse kroonika stiilis ajakirjandusvormi aegumisega ilmumise. Erakondliku häälekandja kiireks käivitamiseks puudusid erakonnas pädevad inimesed. Sõltumatu Infokeskuse olemasolu küll mõneti leevendas seda infosulgu, kuid nende materjalide levik oli väga väike. Samal ajal oli rahvarindele avatud roheline tee oma materjalide avaldamiseks ametlikus ajakirjanduses.

Lahendus leiti infostendides. Eeskuju võeti 1970. aastate teisel poolel Hiinas pärast esimees Mao surma toimunud ajutise liberaliseerimisperioodi aegsetest "demokraatiamüüridest", kuhu üliõpilased maalisid vabadust ja demokraatiat nõudvaid datsibao-sid. Infostendi oli edukalt kasutatud juba Nikluse, Tarto ja Žoldini vabastamist nõudval piketil Ülemkohtu ees.

Esimene ERSP materjale edastav stend nimetusega Sõltumatu Sakala Sein pandi Valdo Paddari ja Ain Varese poolt üles 1. IX Viljandis. Selleks saadi linnavõimudelt ametlik luba. Seevastu Tartus nii libedasti ei läinud. Linnakunstnikult küll saadi 28. IX luba ja stend pandi Rüütli tänavale üles, ent ööl vastu 30. IX see varastati. 11. XI pandi stend uuesti üles, kuid võeti linnasekretär Tõnu Antoni korraldusel jälle maha. Kaks päeva hiljem tõid miilitsad Andres Mäele koju Tartu TK aseesimehe Ado Kivi allkirjaga TK otsuse keelata ära ERSP stend, sest ERSP ei ole registreeritud organisatsioon. Otsuse aluseks olla Tartu SAO esildis. Stendi mahavõtmiseks anti kolmepäevane tähtaeg. Selgus, et asja taga oli praegune riigikohtunik Tõnu Anton, kes oli tuntuks saanud seoses Tartu rahulepingu tähistamise keelamise ja korraldajate kordusõppustele saatmise organiseerimisega. Anton põhjendas stendi ärakeelamist sellega, et Nõukogude sõjaväelastele ei meeldivat, et nende kohalolekut nimetatakse stendil okupatsiooniks. SAOst seevastu väideti, et nemad pole stendi kohta mingit esildist teinud. Stendile pandi välja seda asjaolu kajastavad materjalid pealkirja all "Uutmine ja sõnavabadus Tõnu Antoni moodi". Majavalitsusele saabus linna elamukoondise ülema Arvo Sakariase käsk stend maha võtta, kuid töötajad keeldusid seda tegemast. Ent 17. XII ööl oli stend lahti murtud ja materjalidest tühjaks tehtud. (ERAF, f 9601, n 1, s 100.)

Selline vägivald tekitas paljude tartlaste seas tõsist pahameelt. Jüri Adamsi sõnul võttis ühel Tartu Rahvarinde koosolekul stendi kaitseks sõna Marju Lauristin, kes väitis, et sõnavabadus on lahutamatu: kui praegu võetakse ERSPlt sõnavabadus, siis võetakse see varsti kõigilt. Adamsi sõnul sai sealt alguse tema sümpaati Lauristini vastu. Ja samuti veendumus, et sellest inimesest ei saa kunagi kindlat Savisaare mõttekaaslast (Laar, Ott, Endre 1996b: 36). Selle sõnavõtu tulemusena anti küll luba stendi ülespanemiseks, ent stend langes alatasa rüüstamise ohvriks. Olukord paranes alles siis, kui tavaline aknaklaas asendati stendil pleksi-klaasiga, kuid ükskord oli seegi — ilmselt kirvega — puruks pekstud.

Veelgi hullem oli olukord Tallinna stendiga, mis asus Pegasuse kohviku ukse ees. 20. XII 1988 helistas stendi toimetajale Jüri Mikule keegi naine, kes ütles, et ta on Vladimir Iljaševitši ema ja teda häirib stendile paigutatud ERSP inimõiguste toimkonna esimehe V. Niitsoo artikkel “Kuritegelik psühhiaatria: Roland Kaschani juhtum”. Naine ütles, et tal on kaks tarka ja intelligentset poega ning mõlema eesnimi algab V-tähega. Neist üks töötab KGBs, teine ETAs (see, kes kirjutab O. Miili varjunime all). Helistaja leidis, et artikli näol on tegemist laimuga, nõudis selle viivitamatut mahavõtmist ja lubas asja kohtusse anda. Samal päeval helistas Mikule ka keegi mees, kes väitis enda olevat Iljaševitši töökaaslase ja nõudis ähvarduste saatel artikli mahavõtmist. 31. XII oli stendi väga põhjalikult rüüstatud. (ERAF, f 9601, n 1, s 100.) Korduvate vandalismiaktide tõttu oldi Tallinnas sunnitud stendi õhtul pärast kella 20 maha võtma ning hommikul uuesti üles panema.

Infostendid pandi üles ka Võrus, Pärnus ja Põlvas. E. Pärnaste toimetusel anti välja Asutava Koosoleku materjalide kogumik “ERSP Loomine” ja asuti üllitama erakonna dokumentidekogumikku ERSP Toimetised. Erinevalt masinakirjas trükitud MRP-AEG Infobülletäänidest olid ERSP kogumikud valmistatud pagulaste abil saadud arvutitel.

Endiste poliitvangide ja teiste vastupanuliikumisest osavõtnute kõrval, kes moodustasid vastloodud erakonna tuumiku, oli ERSPga liitunud võrdlemisi kirju piketiseltskond. Paljudel neist oli poliitikast ja Eesti lähiajalooost väga ähmane ettekujutus. Nen-

de harimiseks asus erakond korraldama regulaarseid loenguid mitmesugustel teemadel. Tallinnas toimusid need Kalju Oja ja Arvo Pesti eestvedamisel Arenduskeskuse nime all TPI aulas. Tartus olid korraldajaks J. Adams ja A. Mäe, loenguid peeti TRÜ füüsikahoone auditooriumis.

27. X toimus Tallinnas Kirjanike Maja saalis ERSP esimene pressikonverents, kus ajakirjanike ees astusid üles L. Parek, E. Pärnaste, M. Kiirend, V. Salum ja Sander Siss. T. Kelam andis ülevaate erakonna sihtidest ja kommenteeris ÜRO-le saadetud memorandumit. Pärast pressikonverentsi saadeti see dokument avalikult ja tähtitud postiga teele (*Vastupanu...* 1999: 23). Pärnaste esitas statistilisi andmeid ERSP asutajaliikmete kohta: 104 asutaja seas oli mehi 81 ja naisi 23. Vanim liige oli sündinud 1907, kolm noorimat 1973, keskmine vanus oli 37 aastat. Erakonna liikmete arv lähenes kahesajale. Rahvuspoliitika osas oli vastajaks mitte-estlane Sander Siss, kelle radikaalsed seisukohad tekitasid Moskva korrespondent Igor Teterinis sügavat hämmastust (*Heinakuu*, 1998, nr 2).

Ehkki seni oli ajakirjandus kõike ERSPga seotut eiranud, ilmus pressikonverentsi kohta siiski paar ülevaadet, mis olid küll varustatud halvustavate kommentaaridega.

JAHE SÜGIS

1988. aasta kuumale poliitikasuvele järgnes jahe sügis. Kevad-suvel ei olnud Kreml sekkunud Eesti sündmustesse ja poliitilise elu areng oli kulgenud ilma oluliste tagasilöökideta. Erandiks oli vaid EKP impeeriumikeskse tiiva poolt juuli keskpaiku moodustatud Internatsionaalne Rinne (hiljem Internatsionaalne Liikumine), mis moodustati suurte üleliidulise alluvusega ettevõtete venekeelse juhtkonna ja tööliste baasil. Internatside juhina kerkis esile Eesti Kalatööstuse insener Jevgeni Kogan, kes seni polnud ühiskondlikus plaanis millegagi silma paistnud. Tegelikud niiditõmbajad eelistasid mõistagi varju jääda. Sisuliselt oli see destruktiivne moodustis, sest algatajad ei teinud saladust sellest, et liikumine oli loodud vastukaaluks Rahvarindele. Peamiselt protestiti keeleseaduse projekti vastu, pandi pahaks sinimustvalge lipu legaliseerimist rahvuslipuna, nõuti piiri panemist natsionalismiilmingutele

Eestis ja MRP-AEG aktsioonidele. Asemele ei olnud neil pakkuda tegelikult midagi peale nn võrdsete õiguste nõudmise, s.t Karl Vaino juurutatud kakskeelsuse poliitika jätkamise, mis sisuliselt tähendas muulaste endiste privileegide säilitamist.

Suvistest massimeeleavaldustest eufooriasse sattunud Rahvarinne korraldas 11. IX Tallinna lauluväljakul järjekordse massiürituse nimega "Eestimaa laul". Tolleaegsete hinnangute järgi kogunes isamaalisi laule ja poliitilisi kõnesid kuulama ligikaudu 300 tuhat inimest ehk nagu korraldajad uhkusega märkisid, kolmandik eestlastest¹¹. Oraatoriteks oli valitud äraproovitud seltskond, ERSP ja sõltumatute noorterühmituste esindajatele sõna ei antud. Ometi oli kogu ettevaatus olnud asjatu, sest korraldajate poolt etteantud mängureeglite rikkujaks osutus EMSi esimees Trivimi Velliste. Velliste oli pälvinud negatiivse maine oma osa tõttu 24. veebruari sündmustes Tallinnas Tammsaare monumendi juures, kus ta koos telemees Mati Talviku ja teistega agiteeris rahvast laiali minema. Tartu muinsuskaitsepäevadel püüdis ta Raadil toimunud miitingul keelduda Lagle Parekile sõna andmast, ent oli sunnitud seda siiski tegema. Ilmselt oli ta nende näitajate tõttu korraldajate silmis igati paslik sõnavõtja.

Seekord näitas Velliste täiesti uut palet, esinedes väga terava kõnega. Velliste meenutas iseseisvat Eesti riiki ja selle riigi juhtide saatust ning tegi ettepaneku taastada president Pätsi ausammas. Ühtlasi nõudis ta vastust küsimusele, kuhu on maetud teised Eesti riigijuhid, sest ta tahab ka nende hauale lilli viia. Sõnavõtja tõdes, et eesti rahva püsijäämine ei ole mõeldav ilma omariikluseta, mille nurgakiviks on Eesti kodakondsus ja eesti keel kui riigikeel. Velliste luges ette EMSi volikogu nõude Enn Tarto viivitamatuks vabastamiseks, pannes rahva tõstma käed ja skandeerima: "Nõuame!" Kõnet katkestati korduvate aplausidega. (Laar, Ott, Endre 1986b: 438–440.)

Velliste kõne langes kohe Rahvarinde juhtide ja nendega uniisonis esineva ametliku ajakirjanduse kriitikatuule alla. Juba lau-

¹¹Hilisemad hinnangud on seda arvu tublisti kärpinud. 1997. a suvel toimunud Michael Jacksoni kontserti oli kuulama tulnud visuaalsel hinnangul umbes sama suur rahvahulk, ent arvuliselt oli kontserdikülastajaid "ainult" 70 tuhande ringis.

luväljakul antud intervjuus distantseerus sellest Marju Lauristin, kes pihtis kitsamas ringkonnas, et ta tundnud, kuidas lauluväljakul sündis fašism (Laar, Ott, Endre 1986a: 421). Velliste vastu käivitus ajakirjanduses ja massimeedias kriitikalaviin, mis meenutas lausrünnakuid MRP-AEG liidrite vastu pärast esimest Hirvepargi miitingut. Velliste kõnet nimetati lubamatuks separatismiks, avantürismiks, odavaks efektitsemiseks jne. Valveargumendina, mida sagedasti oli kasutatud MRP-AEG ja ERSP vastu, väideti, et see sõnavõtt tuli kasuks *perestroika* vaenlastele. Ühena vähestest astus Velliste kaitseks välja ERSP juhatus, tehes 25. IX avalduse Eesti üldsusele, massiteabele ja ühiskondlikele liikumistele. Selles tauniti Velliste-vastaseid rünnakuid ja väljendati arvamust, et hukkamõistukampaania põhjuseks on asjaolu, et “taas ei ole ENSV juhid ja EKP küpsed tunnistama rahva tegelikku meelust, kuna see on jälle arenenud kiiremini kui suudetakse ümber häälestada bürokraatiast ja demagoogiast läbi imunud ideoloogiaplatvormi”. (*ERSP Toimetised*, 1989, nr 2: 22–23.)

Sügisese poliitilise elu suursündmuseks oli 1.–2. X Tallinna Linnahallis toimunud Rahvarinde (RR) asutav kongress, mille rahvarindelastest propagandistid ristsid suurejooneliselt Rahvakongressiks. Nagu teisedki RR üritused, toimus kongress jäiga stsenaariumi alusel RR juhtkonna range kontrolli all. Tegemist oli kitsa seltskonna poolt varem vastuvõetud otsuste vormistamisega. Et vältida lauluväljaku ürituse taolisi üllatusi, oldi seekord eriti valvsad, et ebasobivad isikud ei saaks sõna. Nii ei saanud kõnega esineda ERSP volikogu liige Jüri Adams ja isegi Rakvere RR esindaja Kadrina pastor Illar Hallaste. Viimane küll pääses Rakvere RR protesti tulemusel kõnetooli, ent Adams pidi oma kõne pidama kongressi kõnekojas. Seal ütles Adams välja erinevused ERSP ja RR vahel (vt Laar, Ott, Endre 1996b: 414).

13. X avaldas ERSP juhatus erakonna seisukoha liidulepingu küsimuses. Selles rõhutati, et Eesti Vabariigi okupeerimisel ja annekteerimisel puudub igasugune seaduslik ja moraalne alus ning see on NSV Liidu poolt Tartu rahulepingu rikkumine. Tartu rahuleping kehtib endiselt, seda pole tühistatud. Ka MRP lisaprotokoll ei saa kuidagi pidada Eesti Vabariigi kallal toime pandud kuritegelike aktide õiguslikuks aluseks. Liidulepingu sõlmimist saab mõista kui katset Eesti okupeerimist õigustada ja tagantjäre-

le seadustada. Liidulepingu sõlmimine võib anda mõnele riigile põhjuse tunnustada Eesti kuulumist NSV Liitu *de jure*, mida paljud suurriigid siiani pole teinud. Veel juhiti tähelepanu asjaolule, et omavahel saavad sõlmida lepinguid vaid suveräänsed riigid. (ERSP Toimetised, 1988, nr 2: 25.)

Impeeriumi vastulöök Baltimaades toimuvatele protsessidele tuli 24. X 1988 *Pravdas* avaldatud seaduse "Muudatustest ja täiendustest NSV Liidu konstitutsioonis (põhiseaduses)" projekti näol. Uude konstitutsiooni kavandati küll terve rida demokraatlikke uuendusi, ent samas kõrvaldati need sätted, mis olid andnud liiduvabariikidele õiguse N. Liidust lahkulöömiseks. Uue variandi järgi pidi selle küsimuse lõplik otsustamine jääma keskvõimu hooleks. Niihästi 1936. a stalinlik kui ka 1977. a brežnevlik konstitutsioon jätsid liiduvabariikidele vähemalt fiktiivse õiguse liidust välja astuda. Loomulikult ei arvanud Stalin ega Brežnev, et mõni liiduvabariik sõandaks hakata seda konstitutsioonilist õigust kasutama. Pigem oli see säte sisse viidud propagandistlikel eesmärkidel, demonstreerimaks maailmale Nõukogude riigi demokraatlikku olemust. Ent 1988. a lõpus oli olukord sedavõrd muutunud, et Kreml hakkas tõsiselt kartma, et näiteks Balti vabariigid võivad hakata Nõukogude juhtide kunagist kergemeelsust ära kasutama.

Eesti üldsus reageeris Moskvast tulevale jäisele tuulele kõrgendatud ohutundega. Sel perioodil tekkis eri poliitiliste liikumiste vahel ennenägematu ühtsus, mille tulemusena otsustasid RR, RL ja EMS alustada allkirjade kogumist ENSV ja NSVL ÜN-le adresseeritud avaldustele, milles nõuti N. Liidu konstitutsiooni muudatuste ja täienduste projekti ning valimisseaduse eelnõude mahavõtmist NSVL ÜN eelseisva istungi päevakorrast. Selles aktsioonis osales kõigi Eesti-kesksete rühmituste liikmeid, ERSP kaasa arvatud. ERSP ja sõltumatute noorterühmituste initsiatiivil lisati avaldustesse nõue keelustada OMONi (отряд милиции особого назначения) üksused ja ettepanek N. Liidust välja astuda. Ka mitu RR tugirühma väljendas seisukohta, et kui konstitutsiooniparandusi arutluselt maha ei võeta, tuleb N. Liidust välja astuda. Lühikese ajaga kogunes ligikaudu 900 000 allkirja. Lauri Vahtre arvates olid konstitutsiooniparandused katalüsaatoriks protsessis, mis lõpuks sünnitas idee täiesti tõsiselt

hakata nõudma Eesti Vabariigi taastamist õigusliku järjepidevuse alusel (1996: 42).

ERSP volikogu pöördus 6. XI abipalvega ÜRO peasekretäri Pérez de Cuéllari poole, tehes ettepaneku saata Eestisse võimalikult kiiresti ÜRO vaatlejad ning kavandada abinõud (kaasa arvatud ÜRO korralveüksuste sissetoomine) vägivalla ja Nõukogude okupatsioonivägede ja Moskva poolt inspireeritud "viienda kolonni" repressioonide vältimiseks, et tagada tingimused eestlaste vabaks tahteavalduseks oma saatuse otsustamisel. (*ERSP Toimetised*, 1988, nr 2: 28–29.)

Volikogu võttis vastu ka seisukoha NSV Liidu konstitutsiooni muutmise projekti kohta, milles rõhutati: "Tekkinud olukorras leiame, et ENSV Ülemnõukogu erakorraline istungjärk peaks enne NSVL konstitutsiooni muudatuste kinnitamist kuulutama Eesti Nõukogude Liitu mittekuuluvaks riigiks. Samas tuleks anda NSVL valitsusele tähtaeg oma sõjavägede väljaviimiseks ja võimaldada sõjaväes teenivatele eestlastele naasta kodumaale. [...] Me ei näe ühtegi teist ENSV Ülemnõukogu otsust, mis suudaks kaitsta Eesti õigusi ja mis poleks tühistatav NSVL kõrgemate võimuorganite poolt." (ERAF, f 9601, n 1, s 20.)

Sellisele altpoolt tulevale survele pidi ENSV juhtkond tahe- tahtmata reageerima. 16. XI kokku tulnud ÜN erakorraline istungjärk võttis Vaino Väljase taktikepi all suure häälteenamusega vastu suveräänsusdeklaratsiooni ja ENSV konstitutsiooni parandused, millega sätestati, et NSV Liidu poolt ratifitseeritud rahvusvahelised õigusaktid on ENSV õigussüsteemi osa, tunnistati keh- tivaks isiklik, era- ja segaomandus ning Eestis leiduvad maavarad ENSV omandiks. Üleliidulised seadused ja muud normatiivsed aktid jõustuvad ENSV territooriumil pärast nende registreerimist ENSV ÜNP kehtestatud korras. ENSV ÜNle jäeti õigus peata- da või määrata kindlaks nende seaduste või aktide rakendamise ulatus, kui need rikuvad ENSV suveräänsust, kuuluvad vabariigi võimkonda või ei arvesta kohalikke iseärasusi. Eraldi otsusega tehti NSV Liidu ÜNple ettepanek liidulepingu sõlmimiseks.

ÜNi istungil vastuvõetu tähtsust on raske alahinnata. Kuigi need seadusemuudatused oli tegelikult deklaratiivsed ning kellelgi ei olnud ettekujutust, kuidas neid rakendada, kutsusid nad rahva seas esile spontaanse vaimustuspuhangu. Eriti suurt vastukaja

tekitas see lääneriikide massiteabes; seal oli tõeliseks sensatsiooniks, kuidas hulljulge väike Eesti vägeva Vene karule oma õigusi ette kirjutab. Suveräänsusdeklaratsioonil oli oma mõju ka teiste liiduvabariikide jaoks, kus samuti hakati nõudma suuremaid õigusi. Aasta hiljem käivituskki 1988. a novembris Eesti toetamisest hoidunud Leedu ja Läti kiiluvees liiduvabariikide seas “suveräänsuse paraad”, kus üksteise järel võtsid suveräänsusdeklaratsiooni vastu peaaegu kõik liiduvabariigid ning isegi väiksemad üksused.

ÜNi populaarsus tõusis ennenägematule tasemele. Tõeliseks rahvuskangelaseks aga tõusis ÜNP esimees Arnold Rüütel, kes oli vaikides, ent sirgeseljaliselt ära kuulunud Gorbatšovi ja teiste Kremli juhtide kolm tundi väldanud hurjutustelaviini 26. XI Moskvas toimunud NSV Liidu ÜNP istungil.

ERSP väljendas oma suhtumist suveräänsusdeklaratsiooni 27. XII 1988 koostatud läkituses 1989. a alguses Austraalias peetava ESTO-88 osavõtjaile¹²: “Tervitame ENSV Ülemnõukogu saadikute käitumises ilmnenud muutusi vastutustunde ja Eesti huvide kaitsmise suunas. Samal ajal ei tohi me unustada, et kommunistliku partei juhtkonna moodustatud Ülemnõukogu ei saa kunagi asendada demokraatlikult valitud parlamenti, nagu ei saa ka Punaarmee poolt võimule seatud EKP juhtida ning esindada eesti rahvast. Selliselt kujutab kõnealune deklaratsioon endast pigem sooviavaldust kui sisulist pööret; ühtaegu võib deklaratsioonis näha katset juhtida selle ainulaadse sammuga eesti rahvas taas EKP kiiluvette, ennetamaks rahva valikut täieliku iseseisvuse kasuks. Eestlastest kommunistide lootustele EKP võimalikust asumisest Eesti rahvuslike huvide kaitsja rolli langetati surmatsus V. Väljase suu läbi: 21. detsembri kõnes deklareeris ta, et “EKP oli, on ja jääb NLKP üheks osaks, tema võitlussalgaks”, kelle “sammud olid ja on kantud huvist tugevdada liitu” (s.o Nõukogude Liitu).” (*ERSP Toimetised*, 1988, nr 2: 35–38.) Veel kriitilisem oli ERSP poliitiline analüüs “Eestimaa kuum sügis

¹²ESTO-88 korraldajad olid saatnud kutsed ESTO-I osalemiseks L. Parekile, T. Hallikule, A. Pestile ja E. Udamile, ent neile keelduti andmast viisat. ERSP läkituse kandis ESTO-I ette sel ajal ERSPsse mittekuulunud Vardo Rumessen, millega pälvis kohalolnud rahvarindelase Ignar Fjuki pahameele.

1988 ERSP vaatevinklist" (*ERSP Toimetised*, 1988, nr 2: 40–41.) ERSP seisukohalt oli "suveräänsus NSV Liidu koosseisus" pseudolahend, mis oli välja käidud demonstreerimaks eesti rahva seas üha suuremat toetust leidvat iseseisvuse taastamise ideed kui ekstremistlikku. Liidulepingu variant tunduski paljudele ahvatlevam, sest kardeti, et täieliku iseseisvuse nõudmine võib Moskvat vihastada ning ajendada Eestisse tanke saatma. Ometi oli selge, et tol hetkel ei tahtnud Moskva mingist liidulepingust isegi kuulda. (Liidulepingu mõtte võtsid Kremli juhid omaks alles 1991. a suvel, ent siis polnud Balti riikide juhtkond enam sellega nõus.)

MÕTTEVAHETUS "KUIDAS TAASTADA EESTI ISESEISVUS"

Niihästi ERSP-I kui ka teistel taasiseseisvumist taotlevatel rühmitustel puudus selge ettekujutus, kuidas selle eesmärgini jõuda. Lahendusteede leidmiseks küpses mõte korraldada avalik ja laialdane arvamustevahetus võimalikult suure arvu Eesti organisatsioonide ja rühmituste esindajate osavõtul, et saada ülevaadet, kuidas iseseisvuse taastamist ette kujutatakse. Sõltumatu Noortefoorumi eeskujul korraldas ERSP 21. I 1989 mõttevahetuse "Kuidas taastada Eesti iseseisvus" TRÜ Vanemuise tänava ringauditooriumis. Kutsutud olid esindajad kõigist rühmitustest (klubidest, tugirühmadest jne), mis toetasid Eesti iseseisvuse taastamist. Esindatud olid EMS, Eesti Kristlik Liit, Tallinna Sõltumatu Malev, Võru Skautmalev ning mitu väiksemat rühmitust ja üliõpilasorganisatsiooni. Kõrvale jäid EKP, RR ja Roheline Liikumine (RL). Masiteabest olid esindatud *Heinakuu*, *Looming*, *Maaleht* ja *Rävala*.

Üritusele püüdis kiilu vahele lüüa RR, korraldades samal päeval TRÜ aulas keelefoorumi äsja ÜNis vastu võetud keeleseaduse arutamiseks. Seetõttu olid paljud asjahuvilised sunnitud tegema valiku nende kahe ürituse vahel või jagama aega nende vahel. Sellele vaatamata osales mõttevahetusel mitu RR tugirühma ja üksikliiget.

Mõttevahetuse korraldajad olid planeerinud kuus pooletunnist ettekannet, millele järgnesid 7-minutilised sõnavõetud. Piirduda

tuli viie ettekandega, sest teemale "Eesti iseseisvuse taastamise probleemistikust juristi pilguga" ei suudetud esinejat leida.

T. Kelami ettekanne kandis pealkirja "Iseseisvus on ainus reaalne lahendus". Tartu Rahvarindesse kuuluva majandusteadlase Arno Susi ettekanne käsitles Eesti omariikluse majanduslikke võimalusi. V. Salumi ettekande teema oli "Eesti Rahvuskirik — Eesti iseseisvuse taastamise kolmas tee" ja Jüri Adams pidas oma ettekandes erinevalt Salumist optimaalseimaks poliitilise võitluse teed. (*ERSP Toimetised*, 1989, nr 4.)

Arvukatest sõnavõttudest koorus välja mitmeid huvitavaid seisukohti. Keila ERSPd esindav Riho Nassar leidis, et me peame iga oma tegu vaagima seisukohast, kas see on samm omariikluse poole või mitte. V. Niitsoo soovitas taktikalise võitlusvahendina panna suuremat rõhku inimõiguste kaitsele, sest see on keel, mida Baltimaade iseseisvumistaotlustesse skeptiliselt suhtuv Lääs tunduvalt paremini mõistab. Kõige põhjanevama sõnavõtuga esines Karula muinsuskaitaja Kaido Kama, kes tõdes, et meie rahvuslik liikumine on jõudnud teatavasse ummikseisu, ning tegi ettepaneku luua koalitsioon ERSPst, Muinsuskaitsest, Kristlikust Liidust ja Sõltumatust Malevast. See oleks parempoolne koalitsioon, mis suudaks vastu seista Rahvarindele ning lülituda täie jõuga sisepoliitikasse: "Järgmine aktsioon oleks kodakondsus, sest valijad saavad olla ainult Eesti Vabariigi kodanikud ja nende järeltulijad. Nende poolt valitud rahvaesindus sätestab korra, kuidas antakse teistele Eestis elavatele inimestele kodakondsus. Olemasolevate organisatsioonide poolt on vaja hakata praegu koostama valijate nimekirju Eesti Vabariigi kodanikest ja nende järeltulijatest. Suund peaks olema sellele, et viia tulevikus läbi alternatiivvalimised ja kokku kutsuda Maapäev [---]" (*ERSP Toimetised*, 1989, nr 4: 55.)

Koosolek võttis 400 poolt- ja ühe vastuhäälega vastu pöördumise eesti rahva, NSV Liidu valitsuse ja maailma avalikkuse poole, milles mõisteti hukka Eesti Vabariigi jätkuv okupeerimine Nõukogude Liidu poolt, nõuti NSV Liidu valitsuselt tänini kehtiva Tartu rahulepingu tunnistamist, MRP avalikku taunimist ja selle salaprotokollide tühistamist. Samuti nõuti Eesti, Läti ja Leedu vabaduspüüete arutamist rahvusvahelistel foorumitel ning Euroopas toimuvatel relvastuse vastastikuse vähendamise läbirää-

kimistel, saavutamaks NSV Liidu okupatsioonivägede lahkumist Baltimaadest. Eesti rahva poole pöördui üleskutsega jätkata rahumeelsete vahenditega Eesti iseseisvuse taastamist.

Paralleelselt mõttevahetusega toimus samal ajal ka ERSP volikogu koosolek, kus põhiteemaks oli suhtumine NSV Liidu Rahvasaadikute Kongressi valimistesse. Kõlama jäid seisukohad, et valimisseadus on ebademokraatlik, kusagil ei ole enam kaudseid valimisi, seadus võimaldab võimudel saadikutega manipuleerida. Valimised on impeeriumi siseasi ning nendes osalemine oleks okupatsiooni legitiimsuse tunnistamine; kuni Tartu rahuleping kehtib, pole meil põhjust minna võõra riigi organeid valima jne. Täieliku boikotti pooldas 16, osalist boikotti (hääletuse boikoteerimine, kuid osalemine valimiskomisjonide töö kontrollis) toetas 3 volikogu liiget. Boikoteerida otsustati oma seisukohti aktiivselt põhjendades ja levitades. Selleks kavatseti välja anda vastavasisuline lendleht. (ERAF, f 9601, n 1, s 20.)

SINIMUSTVALGE HEISKAMINE PIKA HERMANNI TORNI

1989. a veebruari teisel poolel tundus, et esmakordselt on tekkimas koostöö kõigi EKP-väliste jõudude vahel. Nimelt tegi RR EMS-le, ERSP-le, RL-le ja mitmele sõltumatule liikumisele ettepaneku tähistada ühiselt Vabaduse väljakul Eesti Vabariigi 71. aastapäeva. Selle koostööpakkumise taga ei olnud siiski ideeline lähenemine, vaid palju proosalisem põhjus. Nimelt oli 16. XI suveräänsusdeklaratsiooniga saavutatud populaarsusest tiivustatud EKP otsustanud tähistada pidulikult 24. II 1989 vabariigi aastapäeva ja kavatses sel päeval heisata sinimustvalge lipu Toompeale Pika Hermannini torni. Selle sammuga loodeti saavutada suurt poolehoidu rahva seas ja punktivõitu võimuvõitluses RR üle.

Viimane oli leedulaste eeskujul, kes Sajudise initsiatiivil olid juba 1988. a suvel Vilniuses Gediminase torni Leedu rahvuslipu heisanud, kutsunud üles sinimustvalge heiskamiseks Toompeale ning Eesti Vabariigi aastapäeva tähistamiseks. RR vastavas deklaratsioonis kutsuti ÜNPd üles taastama sinimustvalge rahvuslipu staatust Eesti riigilipuna. (Vt Tiit Pruuli artiklit "Vara veel", *Edasi*, 15. II 1989.)

Üleskutse pälvis rahva seas tohutut poolehoidu. Ent nüüd ähvardas EKP võtta RRlt ära selle võimsa propagandavahendi. Sellisest käitumisest solvunud RRI eestseisus otsustas oma senisele liitlasele (ja ka konkurendile võimuvõitluses) selja pöörata. 19. II võtsid RRI Tallinna linnaosade tugirühmad vastu otsuse mitte osaleda 24. veebruarile kavandatud üritusel. Teatati, et boikoteeritakse sinimustvalge lipu heiskamist ENSV valitsuse poolt Toompeale, ning tehti EMS-le, ERSP-le, RL-le ja teistele sõltumatutele rühmitustele ettepanek ühise kõnekoosoleku korraldamiseks Vabaduse väljakul 24. II.

Ka ERSP, EMS ja sõltumatud rühmitused olid vastu sinimustvalge heiskamisele Pika Hermannini torni, kuid hoopis teistel kaalutlustel. Iseseisva Eesti Vabariigi riigilipu kasutuselevõttu okupeeritud riigi omavalitsusorgani poolt peeti ebaseaduslikuks ja ebamoraalseks. Selles nähti kommunistlike tegelaste katset oma punast minevikku sinimustvalgeks võõbata¹³.

Näis, et on tekkimas seinast-seina koalitsioon EKP vastu. Paraku ei saanud sellest koostööst asja. Poliitikamängudes vilunud kommunistidel õnnestus viimasel hetkel veenda RRI osalema 24. II Toompea üritusel. RRIga koos vahetas värvi ka RL, mille esindajal Andres Tarandil võimaldati koos Savisaarega lipuheiskamistseremoonial sõna võtta.

RRI ülejooks jättis rumalasse olukorda need liikumised, millega koos oli kavatsatud pidada kõnekoosolekut Vabaduse väljakul. Et RR oli ametlikult registreeritud organisatsioon, siis oli just tema koosoleku korraldamiseks loa taotlenud. Nüüd võttis RRI loobumine ka teistelt rühmitustelt õiguse väljakut kasutada. Kõnekoosolek siiski toimus, ent mitte Vabaduse väljakul, vaid Raekoja platsil.

Sinimustvalge lipu heiskamine Toompeale võeti rahva hulgas suure vaimustusega vastu. Selle ürituse kritiseerijaid hakati ajakirjanduse veergudel võrdlema internatsidega, kes samuti olid

¹³17. II Edasi naljanurgas "Herilane" avaldati Marek Strandbergi karikatuur, mis kujutas kikkhabeme ja piibuga kunstnikku sirpi ja vasarat sinimustvalgeks võõpamas (ilmne vihje Rahvarinde eestseisuse liikme Heinz Valgu esinemisele 11. II "Aktuaalses Kaameras", kus ta põhjendas Rahvarinde seisukohti sinimustvalge riigilipuks muutmise kohta).

lipuheiskamise vastu, kuid mõistagi hoopis teistel põhjustel. Analoogiline olukord kordus, kui napilt üle aasta hiljem kokkutulnud ÜN võttis kasutusele ENSV asemel Eesti Vabariigi nime ning muud Eesti Vabariigi sümbolid. Rahvuslastel tuli veel korduvalt kogeda, et poliitilises populismis ei maksa tõde punast krossigi ja tõe kuulutamise eest võib mõnikord peksagi saada.

EESTI KODANIKE KOMITEEDE LIIKUMISE ALGUS

Alates 1988. a lõpust olid regulaarselt toimunud konsultatsioonid ERSP, EMS ja Kristliku Liidu (KL) juhtide vahel. Jõuti ühisele seisukohale, et kõige sobivam taktika Eesti Vabariigi iseseisvuse taastamiseks on tema õigusjärgsete kodanike vaba tahteavaldus. Selle tahteavalduse väljendajaks pidi olema õigusjärgsete kodanike esinduskogu, mis valitakse üksnes kodanike poolt. Õigusjärgsete kodanike, s.o nende isikute registreerimiseks, kes olid Eesti Vabariigi kodanikud seisuga 17. VI 1940 või nende järglased, nähti ette moodustada kodanike komiteed.

See oli kvalitatiivne hüpe vabadusvõitluse taktikas (riikluse taastamise alustamine algatasandilt Eesti kodanike vaba tahteavalduse kaudu). Senine, peamiselt ERSP väljendatud taktika, rajanes lootusel tõstatada ja lahendada Eesti ning teiste Balti riikide iseseisvuse taastamise küsimus rahvusvaheliste kokkulepete kaudu.

Lepiti kokku koostada sellekohane ühisavaldus. Et 1989. a veebruari algul oli päevakorral RRga ühise kõnekoosoleku korraldamine 24. II, siis tekkisid EMSil teatud kõhklused seoses sellele avaldusele allakirjutamisega. Eelkõige kardeti rikkuda suhteid hetkel EKPga konfrontatsioonis oleva RRga.

Sellises olukorras otsustas oma liitlaste tagasitõmbumisest häiritud ERSP astuda üles iseseisvalt, pöördudes 21. II kõigi isikute poole, kes olid 17. VI 1940, Eesti Vabariigi hõivamise päeval Nõukogude Liidu poolt, Eesti Vabariigi kodanikud, ja kõigi nende järglaste poole ettepanekuga moodustada linnades ja kihelkondades Eesti kodanike komiteed ja kutsuda kokku Eesti Kongress, arutamaks Eesti enesemääramise küsimusi (ERAF, f 9601, n 1, s 19).

Päev hiljem tegi analoogilise avalduse KL ning veel päev hiljem, kui oli juba selge, et koostöö RRga on lootusetu, viimaks ka EMS. Kolmepoolne ühisavaldus vormistati alles 10. III.

Deklaratsioonid loeti ette 24. II Raekoja platsi miitingul ja Estonia kontserdisaalis, kus EMS korraldas Eesti Vabariigi aastapäeva piduliku tähistamise.

Eesti Kodanike Komiteede Ajutine Sidetoimkond (AST) moodustati kodanike komiteede liikumise algatanud organisatsioonide volitatud esindajatest. ASTi ülesandeks oli välja töötada kodanike komiteede loomise ja kodanike registreerimise põhimõtteid ja vormistada vastavaid dokumente ning materjale. ERSPst kuulusid sinna T. Kelam, M. Kiirend, E. Pärnaste ja laiendatud koosseisus ka Vardo Rumessen. Revisjonikomisjonis olid tegevad E. Udam ja K. Mätik.

Kodanike komiteede organisatoorse töö korraldamise raskus lasus ERSP-l, millel oli selleks ajaks olemas piirkondlikud organisatsioonid peaaegu kõigis maakondades. Üllataval kombel jäi selles osas võrdlemisi tagasihoidlikuks arvuka liikmeskonnaga EMSi roll. Seevastu lülitusid peagi kodanike komiteede moodustamise ja kodanike registreerimisse hoopis RR kohalikud tugirühmad, eirates RR juhtkonna seisukohti. Kodanike registreerimistöö käigus suurenes ERSP liikmeskond tunduvalt, sest mitmed EMSi ja ka RR liikmed asusid pooldama ERSP sirgjoonelist ja kompromissitut tegutsemist.

ERAKONNA HÄÄLEKANDJAD JA BÜROOD

Suure poliitika kõrval tegeles noor erakond ka oma siseelu korraldamisega. Üheks tähtsamaks küsimuseks kujunes oma häälekandja väljaandmine. 21.–22. I Volikogu istungil tehti Jüri Adamsile ülesandeks “katsetada ERSP häälekandja väljaandmisega” (ERAF, f 9601, n 1, s 20). Paraku lõppesid need katsetused fiaskoga ning 18. III Volikogul tuli tõdeda, et Adams ei saa mitmesugustel põhjustel ajalehe väljaandmisega tegelda. Otsustati, et ajalehte nimega *ERSP Teataja* hakkab Tartu piirkonna toel välja andma Maris Sarv. Piirkonnad pidid leidma ajalehele kohalikud korrespondendid.

Kui M. Sarv oli esimese numbriga välja andnud, lülitus alates teisest numbrist toimetamistöösse siiski ka Adams. Alates kaksiknumbrist 13/14 liitus toimetusega Andres Mäe. Erinevalt kirjutusmasinal maisipaberile löödud *MRP-AEG Infobülletäänist* oli erakonna ajaleht valmistatud välisabina saadud arvutitel. Paljundamiseks kasutati Maaehitusprojekti Tartu osakonna (seal töötasid tol ajal Öie-Mai Laarman ja V. Niitsoo) paljundusmasinat. Hiljem kasutati paljundamiseks ERSPl ja Tartu Muinsuskaitse Ühendusele kahe peale kasutamise tingimusel kingitud kserokoopiamasinat. Nii jõuti ajalehte välja anda 5000 eksemplari.

1990. a esimese numbriga juhtkirjast selgub, et esialgu oli kavas anda ajalehte välja kaks korda kuus. Tegelikult kujunes välja kaks korda pikem tsükkel. Üksiknumbreid ilmus ainult kaks (nr 1 ja 4, ülejäänud olid kaksiknumbrid). Alguses oli kava teha ajaleht, mis sisaldaks ERSP informatsiooni ja muudest uudistest käsitletak neid valdkondi ja seisukohti, millest "ametlik" ajakirjandus vaikib. Aasta jooksul aga selgus, et *Teataja* funktsiooniks on olla ajakiri. Selle üheks põhjuseks oli vähegi rahuldavate trükkimisvõimaluste puudumine. Suur nõudlus tingis vajaduse trükiarvu suurendada, mis omakorda tõi kaasa ilmunistsükli venimise. Nii näiteks kulus *Teataja* nr 15/16 valmimisest müüki jõudmiseni kuus nädalat, seega kestis kogutsükkel kaks ja pool kuud. Nii oldi sunnitud detsembrinumber hoopis ära jätma ja see nimetati ümber jaanuarinumbriks. Hädade loetlemisele vaatamata lõppes juhtkiri optimistlikult: "ERSP Teataja ilmub siiski!"

Paraku jäi 1990. a jaanuarinumber peamiselt vastuolude tõttu Adamsi ja Sarve vahel viimaseks. A. Mäe toimetamisel anti sama nimetuse all välja kolm numbrit erakonna A-5 formaadis brošüüri (*ERSP Teataja*, 1/1990, 2/1991 ja 3/1993), mis sisaldasid peamiselt esseelaadseid artikleid. Erakonna info levitamiseks kavatseti hakata välja andma infolehte.

Vahepeal üritasid M. Sarv, V. Niitsoo ja 1989. a alguses Eestise naasnud Tiit Madisson üllitada ERSP ajalehte *Tungal*. Madisson, kellel olid ilmselt ajalehe väljaandmise suhtes omad plaanid, jäi kohe toimetamisest kõrvale. Niitsoo ja Sarve vahelise koostöö mittelaabumise tõttu ilmus üksnes kaks *Tungla* numbrit.

1990. a sügisel leidis Madisson koos oma ajakirjanikust abi-kaasa Terje Kuldkepiga võimaluse asuda ise erakonna ajalehte

välja andma. 17. XI 1990 ilmus A-3 formaadis 8-leheküljeline ajalehe *Võitleja* esinumber. Erinevalt varasematest erakonna väljaannetest oli see valminud trükikojas.

Ajalehe nimetuse osas ei olnud Madisson erakonna juhtkonnaga konsulteerinud ning see tekitas nii mõneski nurinat. Pahandasid ka Saksa Liitvabariigis asuvad eesti pagulased, kelle ajaleht kandis samuti nimetust *Võitleja*. Samuti häiris paljusid see, et ERSP häälekandja nimetus oli valitud omaaegse vabadussõjalaste häälekandja *Võitlus* silmanähtaval eeskujul. Siin ilmnes Madissoni eriline kiindumus vapside liikumisse, mis kajastus mitme president Pätsi poliitikat arvustavas kirjutises lehe veergudel.

Nii kujunduselt kui ka toimetustöö sisu poolest ületas *Võitleja* ERSP varasemaid väljaandeid tunduvalt. Lehte ilmestasid Mehis Borni heal tasemel karikatuurid, mille keskseks kujuks oli ERSPd sümboliseeriv sarvilist viikingimütsi ja kilpi kandev nuiaamees, kes ei lasknud Edgaril eesti rahvale kahjulikke tegusid teha. Puuduseks võib lugeda, et lehes avaldatu adresseeriti üksnes erakonna poolehoidjatele ega tehtud katsetki avaldada mõju laiemale lugejaskonnale. Näiteks häiris ERSPle sümptatiseerivat kirjandusteadlast Peeter Oleskit *Võitleja* hüsteeriline stiil.

Kokku ilmus kuus *Võitleja* numbrit. Luigelauluks sai 1990. a jõulunumber. Madisson teatas majandusraskustele viidates, et loobub lehe väljaandmisest. Tegelikult oli see ettekääne. Erakond oli tol ajal täiesti võimeline ajalehte üllitama. Mõni aeg hiljem ilmuma hakanud *Nädalalehte* suudeti käigus hoida veel ligi aasta. Madissoni kõrvaleastumine ei tulnud teda lähemalt tundvatele erakonnakaaslastele ootamatusena. Oli teada Madissoni omadus mõnda üritust suure käraga alustada, et siis esimeste raskuste ilmnemisel masendatuna see sinnapaika jätta.

Uue ajalehe käivitamiseks kulus ligi kolmveerand aastat. Peatoimetajaks määrati volikogu otsusega Kalju Oja. Üsna ruttu leiti ka tegevtoimetaja, kelleks Ülo Seppa soovitusel palgati erakonda mittekülvuv vene keelest tõlkija Tiito Himma. Paraku lükkas viimane mitmesugustel ettekäanetel ajalehe käivitamist aina edasi, samal ajal rahumeeli palka vastu võttes. Alles siis, kui ERSP juhatus esitas ultimaatum: kas ajaleht hakkab ilmuma või lõpetatakse töösuhe Himmaga, nägi 24. VIII 1991 trükivalgust ERSP häälekandja *Nädalaleht* esiknumber.

K. Oja jäi üsna varsti toimetamistööst kõrvale. 5. numbrist alates sai kaastoimetajaks Maris Sarv. See erakonna väljaanne osutus senistest kõige pikaalisemaks. Kuigi ajaleht kandis *Nädalalehe* nime, ilmus see üle nädala. Kokku anti välja 43 numbrit, neist viimane 20. VI 1992. Ajalehe väljaandmisega oli seotud ka esimene skandaalne vahejuhtum erakonna ajaloos. Nimelt kõrvaldas Himma 1992. a märtsis ERSP büroo seifist suurema summa välisvaluutat, mille eest ta tagandati ajalehe toimetaja kohalt ja heideti erakonnast välja. Kaaluti ka kriminaalasja algatamise taotlemist Himma vastu, ent mingil põhjusel jäi see tegemata. Alates aprillist 1992 kolis toimetus üle Tartusse, uueks peatoimetajaks sai M. Sarv, keda abistas Juune Holvandus.

Pärast 1992. a rahareformi ei olnud erakonnale ajalehe väljaandmine enam jõukohane. Kuni liitumiseni Isamaaga 1995. a detsembris suudeti välja anda üksnes ebaregulaarselt ilmuvat infolehte. Kokku andsid mitu eri toimetajat seda välja üle viiekümne numbriga.

Tagajärjetult püüti erakonda ametlikult registreerida. 14. X 1988 käidi vastuvõtul ÜNP esimehe Arnold Rüütli juures, kus esitati registreerimiseks ERSP põhikiri. Taotlust ei rahuldatud, põhjendusega, et veel ei ole ühiskondlike organisatsioonide tegevust reguleerivat seadust. Mõni aeg hiljem võeti see seadus vastu ja 30. I 1989 esitati uus registreerimisavaldus. 6. II kohtusid ERSP juhatuse liikmed M. Kiirend ja E. Pärnaste Rüütliga uuesti. Viimane andis mõista, et ERSP registreerimist takistab asjaolu, et see on partei, mitte aga muu organisatsioon. ERSP esindajad väitsid, et pole võimalik muuta erakonna nimetust kui tema põhieesmärki, kuid keeldusid ka avaldust tagasi võtmast (ERAF, f 9601, n 1, s 20). Ametlikku registreerimist oli vaja pangaarve avamise, ürituste korraldamise ja ruumide üürimise õiguse saamiseks. Just peakorterite puudumine kujunes tõsiseks takistuseks erakonnatöö tegemisel. Esialgu peeti juhatuse koosolekuid E. Pärnaste tillukeses toas, hiljem Rahvusraamatukogus töötava K. Oja kabinetis Toompeal.

Ruumide leidmisel olid edukamad tartlased. Juba 1988. a sügisel õnnestus Ville Sonni väidetavalt tuttava majavalitseja kaudu leida ahiküttega kööktuba Nõukogude (praegu Aleksandri) tn 55

asuvast hoovimajas¹⁴. Et hiljem avalikustas Sonn ennast KGB agendina, siis on alust arvata, et need ruumid eraldati KGBga kooskõlastatult, et repressiivorganil oleks mugav erakonnal silma (kõrva) peal hoida ja büroos leiduvat salaja revideerida.

Alles 1990. a juulis sai ERSP juhatus viimaks endale tööruumid. Oma kolmetoalist, esimesel korral asuvat korterit aadressiga Endla 6-4 pakkus bürooruumideks erakonna liige Viktor Kumm, kunagise ENSV julgeolekuministri Boris Kummi poeg. Korter seisis tühjuna, sest talu pidav Kumm elas peamiselt maal. Soodne asukoht ja telefoni olemasolu korvas kõrge üüri (1500 Rootsi krooni kuus), mis oli ERSP jaoks tol ajal veel täiesti jõukohane.

Tartus käis täie hooga Kloostri tn 6 keldrikorruse väljaehitamine bürooruumideks. Need ehitus-remonttööd olid peaaegu täielikult Peeter Kari õul, keda tublisti toetasid Tartu KEKi kraanajuht Harri Henn ja ehitustöölaine Priit Rajasaar. Ruumid valmisid 19. IV 1991 ja ERSP Tartu büroo aadressiks sai Kloostri 6-5.

VÄLISSUHTED

Üheks oluliseks tegevussuunaks said välissuhted. Esimesed tähtsamad kontaktid loodi Vardo Rumesseni vahendusel Austraalia ESTO-l. Sama üritasid ka kohal olnud Rahvarinde emissarid, ent edutult. Võimalik, et üheks põhjuseks, miks pagulased Rahvarindesse kahtlustavalt suhtusid, oli pagulaste seas ebapopulaarse California ülikooli professori Rein Taagepera selge kaldumine RRI rüppe. Tulemuseks oli see, et erinevalt Läti ja Leedu pagulasorganisatsioonidest kaldusid Välis-Eesti organisatsioonid toetama ERSPd ja EMSi. Peagi tekkisid Rootsis, USA-s ja Kanadas ERSP piirkonnaorganisatsioonid, mille kõvas valuutas liikmemaksud ja annetused olid suureks toeks erakonna tegevusele kuni rahareformini 1992. a. 1989. a teisel poolel said alguse ka ERSP juhti-

¹⁴28. detsembril 1988 toimus seal ERSP liikmete kohtumine professor Rein Taageperaga, kes kinnitas, et tema süda on ERSP-s, pea Rahvarindes ja välismaal korjab ta raha Muinsuskaitse Seltsi jaoks (ERAF, f 9601, n 1, s 99). Samuti koges Taagepera esimest korda elus, mis asi on välikäimla.

de (peamiselt Kelami ja Pareki) välisreisid. Teiste jaoks läks piir lahti aasta hiljem.

Lääne suuna kõrval omandas kindla koha ka koostöö ida suunas. Selle aluseks olid endiste poliitvangide isiklikud kontaktid. 11.–12. VII 1988 toimus Lvovis NSV Liidu ikestatud rahvaste rahvuslik-demokraatlike liikumiste ja organisatsioonide kokkutulek, kus võeti vastu otsus vastastikuse koostöö, ühisaktsioonide ja infovahetuse korraldamiseks. Eraldi rõhutati Eesti, Läti ja Leedu koostöö vajadust. Ainsa Eesti organisatsioonina osales ERSP, mida esindasid L. Perek ja M. Vilu. IV kokkutulek anti korraldada Eestile. ERSP korraldusel toimus see 30. IV–1. V 1989 Loodi mõisas Viljandimaal. Hiljem korraldati veel üks kokkutulek Eestis (Maardu mõisas jaanuaris 1991). Ikestatud rahvaste rahvuslik-demokraatlike liikumiste ja organisatsioonide liikumine lakkas NSV Liidu lagunemise järel pärast 1991. a augustiputšile järgnenud sündmusi.

II SUURKOGU

ERSP II Suurkogu toimus 19.–20. VIII 1988 Tallinnas Estonia kontserdisaalis. Peamisteks päevakorrapunktideks olid erakonna programmi vastuvõtmine ja muudatuste tegemine põhikirjas. Viimasega seoses tuli otsustamisele põhimõtteline küsimus: kas jätkata erakonna juhtimist kollektiivse juhtorganiga või valida klassikaliste poliitiliste erakondade eeskujul esimees? Teise variandi kasuks rääkis üldtuntud tõsiasi, et inimestel on kalduvus seostada erakondade või liikumiste tegevust liidri isikuga, mitte programmiliste seisukohtadega. Seetõttu rääkis kollektiivse juhtimise kahjuks selle seose laialivalgumine ning ähmastumine.

Asutaval Koosolekul vastu võetud põhikirja kohaselt juhtis erakonda rotatsiooniprintsiibil, kusjuures juhatuse eesistuja vahetus iga kuu. Oluliselt takistas erakonna juhtimist see, et L. Perek, V. Salum ja E. Udam elasid väljaspool Tallinna ja neil ei olnud ka telefoni. Kollektiivse juhtimise põhimõtte kandus üle avaliku vastupanuliikumise ja MRP-AEG aegadest, mil repressioonide vältimiseks hoiduti igasugusest konkreetsetest hierarhia- ja organiseerumisvormidest. Samuti ei olnud vastupanuliikujate seas

tavaks seada kedagi kõrgemale positsioonile, ehkki mõistagi oli neid, kelle sõna maksis teiste omast rohkem.

Seni oli mitteformaalseks liidriks olnud Parek, kes paradoksaalsel kombel võlgnes oma suure populaarsuse Mart Kadastiku, Margus Metsa jt paskvillidele ajakirjanduses. Ent pärast ERSP moodustamist hakkas üha jõulisemalt esile tõusma Kelam. Kelam saavutas suure populaarsuse tänu oraatorlikult meisterlikele kõnedele erakonna üritustel. Eriti populaarseks sai Kelam kodanike komiteede idee propageerijana. Pealegi oli erudeeritud, mitut võõrkeelt valdava, heade maneeridega ja seni okupatsioonivõimudega avalikust konfrontatsioonist hoidunud Kelami isik psühholoogiliselt vastuvõetav ka haritlastele ning eelkõige ERSP potentsiaalsetele liitlastele muinsuskaitsetele, kes tundsid teatud võõristust endistest poliitvangidest ja vastupanuliikujatest koosneva ERSP juhtkonna suhtes.

Nii saigi Kelamist erakonna eeskõneleja ja ideede propageerija ning valdav enamik erakonna liikmeid soovis ERSP eesotsas näha just teda. Võib öelda, et põhikirjaparandusi tehti eelkõige selleks, et vormistada Kelam ERSP esimeheks. Väheste poliitiliste ambitsioonidega Parek ei soovinud saada erakonna juhiks. Teised juhatuseliikmed jäid nii tuntuks kui ka populaarsuselt Kelamist ja Parekist kaugele maha.

Suurkogu delegaatide poolt esitati erakonna esimehe kandidaatideks Mati Kiirend, Tunne Kelam, Lagle Parek, Erik Udam, Arvo Pesti ja Kalju Oja. Kiirend, Pesti, Oja ja ka Kelam võtsid oma kandidatuuri maha. Kelami enesetaandus tuli kõigile suure ootamatusena, sest varem oli ta andnud nõusoleku kandideerida esimeheks ja kinnitanud seda veel eelmisel õhtul. Ent öö jooksul oli ta äkki meelt muutnud. See samm pani Suurkogu väga raskesse olukorda. Et piinlikust olukorrast välja tulla, otsustas samuti taanduda soovinud Parek puhtast kohusetundest siiski kandideerida esimehe kohale. Temaga konkureeris Udam, põhjendades seda sellega, et esimehe valimisel oleks demokraatlik konkurents.

Salajasel hääletusel sai Parek 92 häält Udami 79 vastu. Erapooletuks jäi 29 delegaati. Paljud delegaadid, kes nägid Kelamit ainsa mõeldava erakonna esimehena, olid tõsiselt häiritud tema sellisest käitumisest. Etteruttavalt olgu öeldud, et analoogiliselt käitus Kelam ka ERSP lõhenemisele eelnenud erakorralisel Suur-

kogul 1993. a. keeldudes ka siis varasemaid lubadusi murdes viimasel hetkel kandideerimast erakonna esimehe kohale. Selle tulemusena sai lühikeseks ajaks erakonna esimeheks Ants Erm, kelle ambitsioonikas tegevus põhjustas osa ERSP-laste lahkumise erakonnast, Erm kaasa arvatud. Sellest sai alguse ERSP nõrgenemine ja allakäik. Siin lasub kaudne vastutus ka Kelamil, kelle valimine erakonna esimeheks hoidnuks need vapustused tõenäoliselt ära.

Parekile tähendas ERSP etteotsa asumine aastatepikkust vastu-meelset vaevlemist kõrgetel ametikohtadel, mis tipnes siseministri postiga Mart Laari valitsuses. Nagu enamik endisi poliitvange, ei olnud ka Parek nende ametite jaoks kuigi sobiv isik. Samas tuleb öelda, et ERSP esimehena suutis Parek esialgu teha palju erakonna tugevdamiseks ja struktuuri kujundamiseks, millega organisatsioonilises ja praktilises juhtimistegevuses abitu Kelam oleks kindlasti hätta jäänud. Paraku olid Pareki isik ja juhtimisstiil aga üheks põhjuseks, miks haritlased hoidusid erakonnaga liitumast ning eelistasid Isamaad.

Juhatusse Kelam siiski kandideeris, saades ülekaalukalt kõige rohkem hääli. Juhatusse valiti veel Mati Kiirend, Eve Pärnaste, Erik Udam, Kalju Oja ja Jüri Adams.

Aastase hilinemisega esitatud programmi eelnõu Suurkogul erilisi vastuväiteid esile ei kutsunud. Programm koosnes preambulast, milles rõhutati okupatsioonivastase võitluse järjepidevust, ja kahest osast. Esimeses osas anti ülevaade ERSP tegevuskavast okupatsiooni tingimustes ja sõnastati ERSP põhieesmärk, milleks oli "sõltumatu ja demokraatliku Eesti Vabariigi taastamine tege-likkuses (*de facto*)". Rõhutati, et ka okupatsiooni tingimustes saab hakata taastama iseseisvat Eestit. Järgnes loetelu erakonna ülesannetest, need olid rahvusriigi taastamise idee levitamine ja kinnistamine eestlaste teadvuses, MRP salaprotokollide kehtetuks tunnistamise saavutamine, rahvusvaheliste inimõigusdokumentide rakendamine Eesti suhtes, kõigi meelsusvõngide vabastamine ja rehabiliteerimine, okupatsioonivõimu kuritegude tunnistamine inimsusevastasteks, KGB likvideerimine Eestis ja tema arhiivide avalikustamine, ikestatud rahvaste vabadusvõitluse toetamine, osalemine Eesti kodanike komiteede liikumises, tegeliku usuvabaduse saavutamine ja kiriku integreeriva osa tunnus-

tamine ühiskonnas, täieliku loominguvabaduse taotlemine, kultuuri ja teaduse vabastamine kommunistliku ideoloogia kütkeist, rahvusteaduste eelisareng, hariduspoliitika humaniseerimine, sotsiaalpoliitikas palga ja pensioni seadmine sõltuvusse elukalliduse indeksist, perekonna väärtustamine, majanduses Eesti majanduse rajamine objektiivsetele majandusseadustele ja allutamine kohalikele juhtimisele, sõjatööstuse likvideerimine, põllumajandusliku suurtootmise lõpetamine ja talumajanduse toetamine, ökoloogilise tasakaalu taastamine jne. Olulisel kohal oli eestlaste ülekaalu ja määrava osatähtsuse taastamine Eesti rahvastikus ning efektiivse remigratsiooni käivitamine. Samuti seati eesmärgiks Nõukogude sõjaväebaaside likvideerimine ja okupatsioonivägede täielik väljaviimine Eestist. Vajalikuks peeti rahvusvahelise konverentsi kokkukutsumist (soovitavalt Euroopa julgeoleku- ja koostöösuhteemi raames) Balti riikides kehtiva okupatsiooni lõpetamiseks ja nende iseseisvuse taastamise küsimustes. Seda peeti kõige reaalsemaks iseseisvuse taastamise võimaluseks.

Teises osas "Taasiseseisvuvu Eesti Vabariigi piirjooni" esitati erakonna kujutus tulevase iseseisva Eesti riigi põhitunnustest. Taastatud Eesti riiki nähti neutraalse blokivälise demokraatliku rahvusriigina. Eestlastel on põhirahvusena võõrandamatud õigused kogu Eesti territooriumil, vähemustele tagatakse kultuuriautonoomia. Poliitiline süsteem rajaneb parlamentarismil, kus seadusandlik, täidesaatev ja kohtuvõim on lahutatud. Tähtsamaid poliitilise elu küsimusi otsustatakse rahvahääletuse teel. Täidesaatvat võimu teostavad Riigivanem ja Vabariigi Valitsus. Riigivanem valitakse rahva poolt otse (1991. a tehti programmis muudatus, mille kohaselt Riigivanema pidi valima Riigikogu) ning tal on täpselt kindlaks määratud tasakaalustatud võimupiirid Riigikogu ja valitsuse vahel, et välistada tema tahte ainumääravust. Kohtuvõimu sõltumatus tagatakse kohtunike ametissevalimisega eluksajaks. Poliitiline süsteem rajaneb kohalikel omavalitsustel. Majandustegevust reguleerib vabaturg; kehtib vaba ettevõtlus ja eraomand (sellle kõrval ka riiklik omand). Eesti peab arenema kõrgtehnoloogiliseks infoühiskonnaks.

Ulatusliku poliitilise programmi vastuvõtmine oli seni vaid laoonilistest programmistest dokumentidest juhindunud erakonnale suur samm edasi. *Eesti Ekspressi* proovinumbri (22. IX

1989) avaldati arvamust, et ERSP on otsustanud "hakata parteiks mitte vaid nimes, vaid ka sisus".

Mandaatkomisjoni aruandest selgub, et erakonna üheteistkümmes piirkonnas (aasta jooksul lisandusid Saaremaa ja Läänemaa piirkond) oli liikmeid kokku 305, keskmise vanusega 39 aastat, neist naised 21% ning eestlasi 97%. Aastaga oli erakonna liikmete arv kolmekordistunud. Suurkogule oli registreeritud 246 delegaati. Erakonna sekretariaati juhtiv E. Pärnaste teatas, et juhtkonnas tasandil on tehtud koostööd kõigi Eesti-kesksete liikumistega, välja arvatud RR ja RL. Nõrgaks peeti ka sidet üliõpilastega, kes olid parajasti akadeemiliselt organiseerumas. Eesti kodanike komiteedesse oli valitud üle Eesti 80 ERSP liiget, lisaks tegeles palju ERSP-lasi kodanike registreerimisega. Tallinnas osaleti aktiivselt 16 liikumisest koosneva Tallinna Koostöötoimkonna töös.

II Suurkogu võttis vastu Kelami kolmveerandtunnise kõne teeside põhjal koostatud poliitilise deklaratsiooni ja inimõiguste toimkonna esimehe V. Niitsoo koostatud läkituse ENSV ÜNPLe, milles nõuti sõjaväeteenistusest keeldunud Põlva noormehe Erkki Luige kohtuasja lõpetamist ja sammude astumist teiste sõjaväeteenistusest keeldumise eest vangistatud eesti poiste viivitamatuks vabastamiseks.

Suurkogu leidis ka tagasihoidlikku, vähemalt senistest räägitud kommentaaridest hoiduvat kajastamist ametlikus ajakirjanduses.

Suurkogule järgnes 23. VIII Hirvepargi meeleavaldus. Et tegemist oli Hitleri-Stalini tehingu sõlmimise 50. aastapäevaga, kujunes selle tähistamine eriti suurejooneliseks. ERSP kõrval olid korraldajateks kõik Tallinna Koostöötoimkonna liikmed: Kristlik Demokraatlik Erakond (KDL), KL, EMS, Sõltumatu Infokeskus, Tallinna Sõltumatu Malev ning isegi RR ja RL. Esimest ja viimast korda esines Hirvepargis RR eestseisuse liige Marju Lauristin.

RR omalt poolt organiseeris koostöös Läti Tautas Fronta ja Leedu Sajudisega Tallinnast alanud ning läbi Läti ja Leedu kulgeva inimketi, kus sajad tuhanded eestlased, lätlased ja leedulased, üksteisel käest kinni hoides demonstreerisid maailmale Baltimaa-de rahvaste ühtsust ja kustumatuid vabaduspüüdlusi. Eriti mõjus vaade avanes Balti ketile kosmosesatelliidi kaudu. Seda üritust

toetas organisatsioonidest EMS, inimketis osales ka palju ERSP liikmeid.

LENDLEHT, GENF-49 JA SUHTUMINE 1989. A KOHALIKE NÕUKOGUDE VALIMISTESSE

1. IX 1989 üllitas ERSP lendlehe, milles oli ära toodud erakonna juhatuse arvamus Eestimaa Rahvarinde Eestseisuse avaldatud "Eesti NSV rahvaküsitluse ja -hääletuse seaduse põhimõtete" kohta. Lendlehes öeldi järgmist: "ENSV pole iseseisev riik ja tal ei ole üldse riikliku institutsiooni tunnuseid. Seetõttu on mõttetu ja isegi võimatu korraldada ENSV kodanike rahvaküsitlust ENSV riikliku staatuse, valitsemiskorra, riigipiiride, rahvusvaheliste lepete ja muudes sellistes küsimustes. Reaalselt lahendab neid küsimusi Eesti Vabariigi okupeeritud riigi (NSV Liidu) valitsus ja NLKP poliitbüroo." Ühtlasi tõdeti, et mõiste "ENSV kodanik" on segane, juriidiliselt seda ei eksisteeri, vaid toimib üksnes NSVL kodakondsus; teiseks, rahvaküsitlus ehk referendum Eesti enesemääramisõiguse realiseerimiseks on paremal juhul mõttetu, halvemal juhul Eesti tuleviku suhtes vaenulik aktsioon. Eesti rahvas on enesemääramise teostanud juba 1918. aastal. Referendumi korraldamine "tähendaks lahtiütlemist Tartu rahulepingust, lahtiütlemist Eesti Vabariigist ja Eesti vabariigi suurriikide poolt *de jure* tunnustamise eiramist. Sellise referendumiga korraldamine tähendaks Eesti puhul sammu tagasi, eesti rahva olukorra võrdsustamist nende rahvaste olukorraga, kellel pole kunagi omariiklust olnud."

1989. a teravnes Nõukogude Armees sundaega teenivate eesti noormeeste probleem. Oma osa selles oli ajakirjanik Madis Jürgeni kirjutistel *dedovštšina* ohvriteks langenud eesti noormeestest, mis ilmus ajalehes *Noorte Hääl*. Ajateenistusse minekust keeldujate ja sõjaväest vägivaldla eest põgenenud noormeeste juhtumite selgitamise ja avalikustamisega tegeles juba pikemat aega ERSP inimõiguste toimikond. Nii näiteks suutis toimikond tõmata väeteenistusse minekust keeldunud Põlva noormehe Erkki Luige juhtumile laialdase ühiskondliku tähelepanu.

17. XI 1989 moodustasid EKDL, EMS, ERSP, Roheline Liikumine/Roheline Partei, Tallinna Sõltumatu Malev, Ühendus Res Publica ja üllataval kombel ka RR liikumise Genf-49 algatustoimkonna. See liikumine põhines 12. VIII 1949 alla kirjutatud Genfi konventsiooni artiklil 51, mille kohaselt okupeerival riigil ei ole õigust sundida haldusalal elavaid isikuid teenima tema relvajõududes. N. Liit oli selle konventsiooni ratifitseerinud 10. V 1949. Kõiki isikuid, kes soovivad keelduda teenimast NSV Liidu okupatsiooniarmees või ära anda sõjaväepiletit, kutsuti üles pöörduma Genf-49 algatustoimkonna või kohalike üksuste poole, kus nad pidid saama täita vastava blanketi. Liikumine Genf-49 kohustus avaldused ja sõjaväepiletid edasi andma NSV Liidu kaitseministeeriumile. Ülemnõukogu Presiidiumilt nõudis algatustoimkond, et ENSV kriminaalkoodeksist kõrvaldataks § 78, millega nuhendi sõjaväeteenistusest kõrvalehoidmise eest¹⁵. Nii nagu Eesti kodanike registreerimisel, etendasid ka Genf-49 tegevuses kandvat osa ERSP liikmed.

Esimene tõsisem vastuolu erakonnas tekkis seoses suhtumisega 10. XII 1989 toimuvatesse kohalikesse valimistesse. ERSP oli boikoteerinud 25. III toimunud NSV Liidu Rahvasaadikute Kongressi valimisi ning teinud aktiivselt valimistevastast kihutustööd. Paraku olid rahva meeleolud sellised, et ERSP seisukohad tekitasid iseseisvust toetavates ringkondades suurt segadust. Tundus arusaamatu, miks loobutakse yabatahtlikult kasutamast sellist suurepärase foorumit, kus oli võimalik oma taotlusi selgitada ja hea õnne korral isegi üht-teist korda saata. Need pragmaatilised argumendid tundusid rahvale hoopis paremini arusaadavad kui õigusliku järjepidevuse liini esindajate väited: õiguslikult Eesti Nõukogude Liitu ei kuulu, Eesti kodanikud ei saa osaleda võõrrii-

¹⁵ENSV KrKst puudus paragrahv, mille alusel saanuks vastutusele võtta sõjaväeteenistusest keeldumise eest. Neil juhtudel kohaldati § 78-t ka siis, kui tegemist oli selgekujulise keeldumisega ning mingist kõrvalehoidmisest ei olnud juttugi. Sellised kohtuprotsessid said hiljem saatuslikuks nii mõnelegi riigikohtunikuks pürgijale, näiteks Peeter Jerofejevile ja Maie Kramile, keda 1992. a valitud Riigikogu keeldus kinnitamast. Järgmine Riigikogu koosseis oli selles küsimuses juba liberaalsem ning sõjaväeteenistusest keeldujaid vangi mõistnud Ott Järvesaar kinnitati Riigikohtu liikmeks.

gi võimuorganite valimistel, osavõtuga valimistest tunnustatakse kehtivat režiimi jne. EKP ja RR propagandistidel oli hõlbus kujutada ERSPd kui destruktiivset jõudu.

9. IX Tartus toimunud volikogu koosolekul puhkes äge diskussioon valimistest osavõtu teemal. Sõnavõttudest koorus välja neli võimalikku käitumisvarianti. Boikotti pooldasid Sander Siss ja Endel Ratas, põhjendades oma seisukohta sellega, et osavõtt valimistest tähendaks okupatsioonivõimu tunnustamist. See aga oluks ERSP põhimõtte vastane. Teist seisukohta esindas Jüri Adams, kes soovitas võtta valimistest osa erakonnana. Kui valimisi ignoreerida, tuleb esitada alternatiiv. Ainsaks alternatiiviks saab olla Eesti Kongress, ent siis hakataks meid süüdistama alternatiivsete võimuorganite loomises. (Olgu öeldud, et Adams suhtus kodanike komiteede loomisse algul üsna skeptiliselt ja lülitus nende tegevusse alles seoses Tartu komitee valimistega.) Adamsit toetasid Kalju Oja, Viktor Niitsoo, Maris Sarv ja Avo Kiir. Sellele seisukohale olid järsult vastu Endel Ratas, Raivo Piirak, Arvo Pesti ja Mati Kiirend. Erik Udam, keda toetas Eve Pärnaste, tegi ettepaneku osaleda üksikliikmete tasandil: mitte osaleda valimistel erakonnana (osa ei tohi võtta juhatuse ja volikogu liikmed). Neljanda seisukoha pakkus välja Andres Mäe, kelle arvates tuli see küsimus jätta piirkondade otsustada. Sõnavõttudes jäi kõlama dilemma: kuidas otsustadki, ikka saad määritud, sest ühiskond on määritud. Hääletamisel võitis küllaltki selge ülekaaluga (+14, -8, =1) seisukoht võtta valimistest osa erakonnana. Volikogu otsustas koostada vastava deklaratsiooni ning moodustas komisjoni ERSP valimisprogrammi väljatöötamiseks.

Volikogus demokraatlikul hääletamisel vähemusse jäänud ei tahtnud sugugi oma allajäämisega leppida. 11. IX koostasid Kiirend, Pesti, Pärnaste, Siss ja Udam läkituse ERSP Volikogu liikmeile, milles tehti ERSP põhikirja § 21-le viidates ettepanek kutsuda kokku ERSP Volikogu, "et arutada k.a. 9. septembri ERSP Volikogu otsusega tekkinud parteisisest kriisi". Läkitusele lisatud põhjenduses tehti ettepanek, et ei piirduks oluliste küsimuste otsustamisel lihthäälteenamusega, vaid seataks sisse kas 3/4 või 2/3 häälteenamuse nõue. Rõhutati, et kui keegi ei saa volikogu koosolekule tulla, siis palutakse tal esitada oma seisukoht koha-

like nõukogude valimiste ja pakutud hääleteenamuse nõude kohta kirjalikult. (ERAF, f 9601, n 1, s 23.)

15. IX pöördusid Kiirend, Pesti, Pärnaste ja Udam pikema avaldusega ERSP Volikogu ja revisjonikomisjoni liikmete poole. Selles väljendati rahulolematust, et neljast variandist pandi hääletusele kaks — puhas boikott ja parteiline osavõtt. Nende ettepanekut, et ERSP ei osaleks kohalike nõukogude valimistel erakonnana, kuid jätaks erakonna liikmetele (v.a volikogu liikmed) siiski võimaluse valimistel osaleda, nimetati poliitiliseks rumaluseks ja absurdiks. Samuti pälvis kriitikat volikogu koosoleku korraldamine: “Hääletamine toimus kiirustades. Volikogu koosolek oli esmakordselt avalik (kohal oli ka mitte ERSP liikmeid), mistõttu see võttis tahtmatult etenduse ilme, õhkkond oli liiga emotsionaalne, osad esinejad läksid teravusteni (kõik see kahtlemata ei soodustanud loogilise arutluse käiku. [---] Volikogul võetud otsus lõi paljude ERSP liikmete jaoks täiesti vastuvõetamatu olukorra, mida küsimuse arutamise käigus ja otsuste täpsel formuleerimisel oleks olnud võimalik vältida.” Väljendati arusaamatust, kuidas ERSP Volikogu üldse saab vastu võtta otsust osaleda valimistel parteina, kui ERSP on registreerimata erakond ega saagi kehtiva valimiseaduse järgi valimistest osa võtta. Pealegi “oma osalemisega valimistel annab ERSP toetuse KP ja RR poolt kavandatud kommunistliku süsteemi reformimisele kohalike nõukogude ja Ülemnõukogude kaudu, n.n. suveräänsusele ja isevalitsemisele NSVL raames. [---] Nõukogude valimistest osavõtt tähendab nõukogude tunnustamist. Olles tunnustanud nõukogude seaduslikkust, tuleb hakata ka vastutama nõukogude süsteemi poolt tehtud otsuste ja tegude ja nende tagajärgede eest.” Rõhutati, et “praegune otsus on vägivaldne nende ERSP liikmete suhtes, kelle jaoks osalemine okupatsioonivõimude poolt korraldatud kohalike nõukogude valimistel on täiesti vastuvõetamatu poliitilistel motiividel (osalemine koos okupantidega, kohalike nõukogude kaudu tunnustuse andmine ebaseaduslikule okupatsioonivõimule jms.). [---] Kui partei osaleb, ent paljud liikmed ei osale, on see tõlgendatav ainult partei lõhenemisega.” Ning *last but not least* märgiti ära, et kohalike nõukogude valimistel osalemise otsust oleks raske seletada toetajatele Läänes ning ERSP välisliikmed jäävad üpris narri olukorda. Kokkuvõttes rõhutati, et “olles opositsioonipartei,

peame ka edaspidi oma põhisuunaks pidama üle-Eestilise poliitilise tähtsusega küsimusi. Nende kaudu on ERSP-l olnud arvestatav mõju Eesti poliitilises elus ja maine välisriikides.” Et ERSP oli võtnud endale suure kohustuse Eesti kodanike komiteede moodustamisel, ei peetud õigeks oma jõu raiskamist, vaid keskendumist Eesti Kongressi ettevalmistamisele. (ERAF, f 9601, n 1, s 23.)

Volikogu koosolek 23. IX kulges tunduvalt rahulikumas õhkkonnas. Esmalt tõstasid Eve Pärnaste ja Jüri Adams küsimuse omakirjastuslikus ajakirjas “Roosa lipp” nr 2 esinevate ajakirjanduseetika rikkumiste kohta. Nimelt olid selle üsna vaimukalt koostatud pilkeajakirja toimetajad, ERSP liikmed Jüri Mikk ja Riho Nassar võrdlemisi räigelt karikeerunud PEERu (Perestroika Elluviimise Eest Rinne) eestvõitlejaid Marju Lauristini, Andres Tarandit, Vello Saatpalu, Ülo Nugist jt. Volikogu otsustas keelata erakonna liikmetel “Roosa lipu” 2. numbri eksemplaride levitamise.

Põhiteemaks kujunes eelmise volikogu otsuse läbivaatamine, mis käsitles osavõttu valimistest. Vahetult enne volikogu koosolekut oli juhatus koostanud kompromissvariandi (“ERSP Volikogu seletus ERSP liikmetele”), mille kandis ette Jüri Adams. See oli tegelikult eelmisel volikogu istungil hääletamisest kõrvale jäänud neljas variant, mille kohaselt ERSP ei pidanud kohalike nõukogude valimistel osalema erakonnana, ent üksikliikmetele jäi soovi korral õigus kandideerida. Erinevus Kiirendi-Pärnaste-Pesti-Udami variandist seisnes selles, et kandideerida lubati ka volikogu liikmeil. ERSP liikmed olid vabad kandideerima, kui nad seatakse üles kodanikualgatuse korras või teiste organisatsioonide poolt, kusjuures erakonna liikmetele ei peetud sobivaks kuuluda nimekirjadesse, kus on ka NLKP liikmeid ning valimistel pidi lähtutama ERSP programmilistest seisukohtadest. Volikogu otsus oli sõnastatud selliselt, et selle heakskiitmisel tühistus eelmise volikogu otsus. (ERAF, f 9601, n 1, s 23.)

(Järgneb)

JÖLLSILM

August Alle

Loodangu tomaatpunasen taevan hapnevad hangund udupiimad roosakaiks pilverühmadeks. Toompää sibulakünka vasksed kestad õõguvad kui ääsitulen: vist on kuplite all sarviku sellid ametin, sest teab ju vana rahvas rääkida, et jumal ja saatan valitseda ühen ja saman kohan. Kuid haihtuvad veerengu kirevad värvid ja põhjamine valge õõ suudleb kui verevaene naine omil kahvatuil huulil maad ja merd, visaten oma tuhakarva juuksevihu üle tummuneva linna tornitippude ja katuste rägastiku.

Vangun loiul sammul mööda kitsaid, hämarikun ummistand tänavaid. Mõni eksiv daam libiseb valge plekina must mööda ja laia kübara õõtsuva serva alt möödab mind paar tulist silma ebela pilguga. Olen jõudnud Peetri platsini ja nagu see mul harjumuseks on saand, ehk see mu kojuteele küll suure käänu sisse teeb, lähen prongsist burlakust mööda. Siin ta seisab Soome kaljust postamendil: maailma suurim vemblamees ja inimesenaha-parkal oma kolmenurgelise kaabuga ja säärsaabastega, ning jõllitab silmi. Ta on niipalju seda Lääne-Euroopa kultuuri oma truudele alamatele välja jagand, et prongsist vemmalgi ette ei ole löönd ja sellest ainult jupp veel pihku on jäänd (truualamlisen keelen kutsutakse seda vist, kui ma ei eksi, "marssali kepiks").

Läheneb kaitseliidu patrull ja nõvvab ööluba. Näitan ööluba ette, kuid sõnan:

- Aga "tema" käest?
- Kelle "tema" käest?

Raamatust August Alle, Lilla elevant: Följetoonid ja kriitilised groteskid. Otto Krusteni illustratsioonid. Tartu, 1923, lk 13–16.

Autori keel ja stiil säilitatud, parandusi tehtud minimaalselt. Toim.

— Ikka selle prongsist burlaku, inimesenaha-parkali, suure vemblamehe käest, ja näitan ise sääljuuren näpuga jõllsilma pääle.

Lollakas vine lehvib üle kaitseliitlase näo ja ta suu venib laiaks naeruks, kuna ta lausub: "Noorherra vist naljatavad, noorherral on vist väike kilk pään. . ."

Ptüi, sülitan ma, keeran kanna pääl ringi ja teen minekut. Kuid mõnekümne sammu järele tõuseb mul sarnane tundmus, kui vahiks keegi üksisilmi järele. Taas pean tagasi vaatama. Tont teab, kas olen tõesti purjus, nagu kaitseliitlane arvas, või näen ma lahtiste silmiga tonte: jõllsilm viipas käega, ja veel kord, ning raputas ähvardaden oma prongsist dubina jupiga Toompää poole.

Kuid rahustan ennast: tühi puru kõik — närvid on viimasel ajal natuke sassi läind: tarvis on natukene puhkust ehk broomi, ehk puhkust ja broomi mõlemaid. Sammun pikkamisi mööda Harjuvärava mäge ülespoole. Tasane tuuleõhk sahistab põet puid, just kui liibiks keegi habemenuga. Jälle asub imelik võõras jubeduse tundmus rinda ja nii kui keegi sunnib tagasi vaatama.

Võikollane kuu kerkib juusturattana Lasnamäe tagant aegamööda ja väsinult, nagu vastu mäge taevakummile üles veereden ja nii rasvaselt isuäratavana paisten, et häämeelega oleks lõõnd tema pehmesse serva omad poolenaelase dieedi pääl pikaksvenind talupoja hambad. Kuid mis see on — tunnen, et sipelgad hakkavad mööda selgroo redelit üles ja alla jooksuma, äigan käega korraks üle silmi, ent see ei aita: jõllsilm on ühes oma dubina jupiga kivi otsast kadund ja ainult postament paistab kõssi vajund lesena.

Eh-hee, asjad on pahad, mõtlen ma kojupoole lonkiden, kui inimene ju südaööl hakkab hallutsinatsioonid nägema. Tuleb tingimata selle üle arstiga rääkida. *A propos*, Dr. Luiga on oma Lembitu kilbi otsimise ekspeditsioonilt tagasi jõudnud, nagu "Vaba Maa" artiklist järeldada võib, kun ta panmongolismi niidiga Eesti-Jaapani silda traageldab; peab temaga selle üle nõu pidama.

Pöörten ja visklen asemel, kuid uni ei tule. Mingisugune õudne, paaniline hirm sigineb ajuden. Pigistan silmad kinni ja mul on sarnane tundmus, kui õõtsuks ma kusagil kesk ääretut ruumi, ja

minu ümber keerleb siniste, punaste, kollaste ja violett rõngaste ning laikude tuulispask. Viimaks valdab mind uni, lämmatav ja tinaraske. Veel läbi une kuulen ma, et keegi mööda näbrastand treppi tinaraskel, vaaruval sammul üles tammub.

... Olin ära eksind. Mu ümber, nii kaugele kui silm ulatas, piiras mind havvavaikus ja talvine soomaastik kääbuskaskede ja jändrikkude mändidega. Ainult kusagil kaugel padumaa tagant, horisondi ähmasen udun kumas midagi kolletand, suurt, Isaki kiriku hiiglakupli taolist. . . Hakkas lund sadama, suurte helvetega amarantpunast lund. Sügavan lumen, jalgu raskelt taga vedaden, rühkisin ma edesi. Maastiku pilt muutus: kadusid sookased ja vaevamännid, amarantpunaste lumiste kallaste vahel keerlesid veenired ja ojad, kun auras vesi must kui meeletus ja viha kui mürk. Õudne vaikus sinetas üle välja. Sääl hakkas eemalt midagi kõrvu kostma, mis oli sarnane suure seinakella lämmatet tiksumisele müüritühemen tammepuust kapi seen. Hääled paljunesid, selgunesid, tuletid meele hiiglasuurte rohutirtsude saagimist põvvast põletet põllul. Higitilgad nõretid otsaesisel, olin surmani väsind, kuid viimase jõuga tõttasin edesi läbi painpuhmase pajuvõsa, üle mustade veenirede. Nüüd taipasin selle tiksumise ja müdina põhjust: kusagil lähedusen peavad tuhanded kirved ja kiinid haotegemisega ametin olema.

Viimaks jõudsin välja legendiku servale, mida igalt poolt sitke pajuvemblavõsa piiras. Terve ääretu raiesmaa kihas tiblast, kes viltsaabasten, punased särgid pükste pääl, sitkeid pajuvemblaid raiusid, koodesse kõitsid, hunnikutesse kandsid, regedelle ladusid ja vooridena minema saatsid. Iga tuhande tibla üle oli ispravnik ja iga saja üle oli pristav ja iga kümne üle oli nuudimees. . . Ja otse minu poole traaveldas ratsamees, prongsist jöllsilm, nagu olen teda Peetri platsil ikka harjund nägema, ainult prongsist dubina jupp oli tal hästi pikemaks venind ja toekamaks läind.

— Eh-hee, asi edeneb, hüüdis ta, võtab oma kolmenurgelise ja kuivatab punase-valge kirju rätiga otsaesiselt higi.

“Ma ei saa aru, mis edeneb”, küsisin ma.

Ja vaata, ta pigistab teise silma kinni ja teeb salakavala näo: "Edeneb ikka see vemblategu, kõik läheb tšuhnadelle iseseisvuse ja rippumatuse garanteerimiseks. . ."

Ärkan unest, üleni märg kui kassipoeg. Kuu vaatab ülemisest ruudust sisse, toan ujub siniroheline, udune valgus. Must vari langeb mu pääle: tõstan padjalt pää ja vaatan akna poole, mis klaasist rõdule viib — ning tarretan üdini tungivast hirmust: akna taga rõdul seisab prongsist burlak ja vaatab silmi jõllitaden mulle otsa.

*

Nüüd olen ju hallutsinatsioonidega harjund: tihtipääle näen teda noorte daamide saatel valge öö hämarusen autoga ümber ajavat. Hiljuti nägin teda Kadriorun valgekaardi kohvikun, kun ta prassis ja räuskas, naiskelnerite lihavaid käsivarsi suudelden (nagu ju ajaloost teame, käis ta iha ikka Rubensi proportsioonidega naiste järele). Oli küll kindrali kitiid enesele selga tõmband ja terve moodimagasini lintide tagavara skalpide näol varukatele õmmelnud, kuid siiski ära tundsin ta kopikasest ninast ja *Morbus Basedowi* jõllilmist.

AUGUST ALLE (31. aug. 1890 — 8. juuli 1952) elus ja loomingus on olnud märksa ilusamaid perioode kui see, mis algas 1940. aastaga ja mida kahjuks kuidagi unustada ei saa, sest mõnelgi puhul tegi see äsjane võimekas poeet ja isepäine boheemlane ju lausa sigadusi kaasa. . . Tema salgamatu osa eesti kultuuriloos seisneb eelkõige särtsaka satiiri arendamises (Ülo Torpats on leidnud temal isegi antiigi suurmeistri Martialise otsesest mõju, vt *Rooma kirjanduse antoloogia*, Tallinn, 1971, lk 659) — ja seda nii värsis kui proosas. Häbematu, mõnikord ülekohtune, aga alati vaimukas — niimoodi võib iseloomustada tema satiiriliste följetonide kogu *Lilla elevant* (1923), mis omas laadis kindlasti eesti klassikaliste raamatute hulka kuulub ja lugupidamist autori mälestuse vastu siiski säilitada aitab.

"Jõllsilm" ilmus esmakordselt *Postimehes*, 1919. a 10. juulil. Niisiis ajal, kus Vabadussõda oli täies hoos ja Eesti rahvavägi pidi liitlasena taluma Judenitši valgekaarti, seda loomulikult sügavalt umbusaldades. Alle algab oma lugu pildiga Vene võimu sümbolina püstitatud Toompea katedraalist, kus ta aimab "sarviku selle", et siis siirduda tolleaegsele

Peetri platsile (see on nüüd Vabadusväljak) ja näha seal Jõllsilma ennast. Mis ta sellest süfiliitilisest Vene suurmehest arvab, on tekstis ilmekalt kirja pandud.

Kes võinuks arvata, et taastatud Eesti Vabariigi kümnendal aastal see lugu jälle aktuaalseks osutub! Alle följetoni mõju oli omal ajal loogiline: "Jõllsil" võeti maha 1925. aastal (pärast üsna pikka kõhelemist küll), saeti tükkideks ja saadeti rahapajasse, kus temast tehti vajalikku vaskraha — ja ei leinanud teda keegi. Lenini kujude "küsimus" püsib meil ikka veel päevakorral, hoopis kõnelemata vägevast Kүүiditajast Tallinna Tõnismäel. Käesolevate ridade kirjutaja julgeb küll arvata, et aeg oleks kõhelemine lõpetada (ka nutune jutt üliküsitavast "kunstiväärtusest") ja teha nii, nagu sõandati teha Vene imperialismi käilakuju Peeter I-ga ühe kunagise hea luuletaja algatusel Tallinnas kolmveerandsada aastat tagasi.

Ain Kaalep

Maailm otsas

SILVER VAHTRE. Maailm otsas

TECHNE MÕISTE PLATONIL

Marju Lepajõe

Sissejuhatuseks tahaksin hajutada piinlikkustunnet teatud disharmoniate pärast.

Esiteks selle pärast, et Muusad minu hälli juures küll ei seisnud — nii palju, kui mul andmeid on —, ja ometi järgneb nüüd sellise metsiku inimese suupruukimine nimelt muusikute üritusel. Minu õigustus on, et korraldajate sõnutsi pididki siin seekord esinema *sellised, kes muusikast midagi ei tea*.

Teiseks on mul kahtlusi, kas Platonile üldse niisugune TUMP-i kontekst oleks väga meeldinud. Küllap oleks ta harjumuslikult seostanud sõna *TUMP* sõnaga τύπανον (← *timpan*), mis on seotud kreeka verbiga τύπτω 'lööma, torkama, haavama'. Ka ei ole mul mingeid *volitusi* temast kõnelemiseks. Platon ütleb: *ühe õpetuse tuuma ei saa kirjas edasi anda, seda saab anda ainult õpetajalt õpilasele. Ainult siis kirjutatakse see hinge. Platoni puhul kahjuks puudub selline apostelliku järjepidevuse kett või ahel, mis ühendab apostel Peetrust praeguse Rooma paavstiga. Ja ükskõik kui tublilt rääkida, ikka pole see Platoni seaduslik poeg, kui tema enda väljendust kasutada.*

Eelmise vabandusega seoses olen otsustavalt kõrvale jätnud hilisema retseptiooni ja tõlgendussuunad. Tuge selliseks otsustuseks olen saanud tegelikult Platonilt endalt, dialoogist *Timaios*. See tugi on samas sügavaim ühisjoon eestlaste ja kreeklaste (ajaloo) vahel, mis on leidnud sõnalise vormi egiptuse preestri suus (22b): "Oh Solon, Solon! Teie, hellenid, olete alati lapsed, ei ole sellist nähtust nagu kreeka rauk." Preester jätkab ja näitab

Ettekanne konverentsil "Musica theoretica" (TUMP) 13. III 1998.

ära, et kreeklaste igavese nooruse põhjus on regulaarsed veeuputused, paduvihmad. "Pärast tavapärase ajavahemiku möödumist vallandub taeva voog nagu haigus teie peale ja jätab teist alles ainult analfabeedid ja harimatud, nii et te pöördute jälle teataval kombel noorusesse tagasi ega tea midagi sellest, mis oli siin varem. . ." (23ab). Veidi eespool: "Te olete oma hingelt noored, sest teil ei ole mingit esivanematelt päritud vana (eel)arvamust [kr *doxa*] ega mingit ajast halliks läinud teadmist" (22b). Nagu eestlased oma sõdade ja katkude tõttu, nii pidid ka kreeklased oma uputuste tõttu ikka ja jälle alustama otsast peale, eelarvamusel neid seejuures ei takistanud, nagu teistes maades vanad *doxa*'d.

Neil põhjusil toetuksingi järgnevas põgusas *techne*-analüüsis üksnes Platoni tekstikorpusele ja järgiksin selles Platoni enda juhiseid: mis tahes asjast kõneldes tuleb uurida: (1) kas asi on lihtne või paljuvormiline; (2) millised on selle asja sõltuvus- ja mõjusuhted.

I. *TECHNE* VORMID PLATONIL

Ilmselt on *techne* Platonil paljuvormiline asi. Ta kasutab *techne* mõistet kaheti: 1) järgides eelnevat traditsiooni; 2) pannes sõna tähendusele uusi piire, seda oma süsteemile vastavalt ümber mõtestades.

Platoni-eelses traditsioonis kasutatakse sõna *techne* tähenduses 'teadmine, sellele vastav oskus või suutlikkus ja sellele omakorda vastav toimimine'. *Techne*'t võis kasutada ühtviisi nii teoreetiliste teaduste kohta, nagu geomeetria või astronoomia, kui ka praktilist laadi oskuste kohta, nagu on seda mis tahes sepatöö. Kindlasti on *techne* ka meditsiin, mis kõiki kolme komponenti kõige esinduslikumalt ühendab.

Etümoloogiliselt seotakse *techne* sõnaga τέχτων, mis tähendab puuseppa ja ka kõiki teisi kõvade materjalidega (metall, kivi jne) töötavaid käsitöölisi, nagu kiviraidur, sepp, ehitusmeister või tõldsepp. Sugulaslikke samatähenduslikke sõnatüvesid võib leida ka teistes indoeuroopa keeltes, sh sanskritis. Kas me võime sõna *techne* tõlkida ka 'kunstiks', see on küsitav, sest vastamiseks peaks omavahel kooskõlla viima ühelt poolt nn arhailiste rahvaste

esteetika-alase refleksiooni, mis paratamatult enamasti süstemaatilisse kirjalikku vormi pole jõudnud, ja teiselt poolt õhtumaise kontseptsiooni “kunstist”, mille puhul pole selge isegi see, kas seda on rohkem määranud Platon või Aristoteles, kelle lähtekohad erinevad. Seetõttu jätaaksin ma sõna “kunst” *techne* vastetest esialgu välja, et mitte *kohe alguses* libedale pinnale minna, sest nagu ütleb Platon *Politeias*: *iga asja puhul on algus kõige tähtsam — kuidas midagi alatakse.*

Techne vormid

Me leiame Platoni teostest terve rea erinevaid tehnikaid (jääksin edaspidi selle tõlkevaste juurde), millest mitut on nimetatud ka varasemates kreeka tekstides. Platonil esineb τέχνη ἰατρική ‘arstitehnika’, τέχνη μαγειρική ‘kokatehnika’, τέχνη ῥητορική ‘kõnemehetehnika’, mille puhul öeldakse, et selle põhimõte on sama mis arstitehnikal (*Phaidros* 270b). On *dialektiku* tehnika, inimene peab võimlema tehnika järgi (τέχνη γυμνάζειν) ja õppima tehnika järgi (τέχνη γνωρίζειν). Platon lisab siia ritta ühelt poolt tehnika, millega *Timaios* (33c–d) demiurg tegi maailma, nõnda et maailm kätkeb eneses kõik, talub ja teeb kõik enda läbi, sest looja arvas, et kui loodul on enesest küll, on see parem kui veel midagi vajada. Teiselt poolt lisab Platon siia ka kogu κοσμητική ja βαλανευτική (*Sofist* 227a) ‘kaunistamise ja saunatamise tehnika’, mis on inimese päevade sisu. Sealsamas *Timaios* valmistatakse tehnika abil ka parfüümid.

Ent esineb ka usaldamise või uskumise tehnika — τέχνη τοῦ πιστεῦσαι (täpsemalt πιστεῦσαι ἄνευ τέχνης) (*Phaidon* 89d): “Misantroopia tekib nimelt siis, kui inimene liialt *usaldab ilma tehnikata*, ja on pidanud mõnd inimest läbini ausaks, terveks ja usaldatavaks, aga õpib teda peagi tundma kui halba ja mitteusaldatavat, ja siis jälle mõnd teist, ning kui niimoodi sageli juhtub ja selliste inimeste puhul, keda on peetud kõige lähedasemateks ja parimateks sõpradeks, siis vihatakse [---] lõpuks kõiki ja usutakse, et mitte kelleski pole üldse enam midagi tervet.” Järgmises lõigus (89e) laieneb see inimestega ümberkäimise, nendesse suhtumise tehnikaks: τέχνη περὶ ἀνθρώπων. “Sest kui ta inimestega selle tehnika järgi ümber käiks, siis ta teaks — nagu see tõepoolest

on —, et väga head ja väga halvad on alati vaid vähesed, enamik on vahepealsed.”

Samasse ritta võiks kuuluda ka õiglustehnika, mida nimetatakse *Politeias* (332d).

Ilmselt ei ole vajadust näidetega jätkata. Platon ei hakka *techné*'t defineerima, sõna on niivõrd tuntud. Küll aga esitab ta *techné* etimoloogia *Kratyloses* (414b): “τοῦτό γε [*scil.* τέχνη] ἔξιεν νοῦ σημαίνει” ‘*techné* tähendab mõistuse seadumust’.

Tekib küsimus, millised on tehnika vormide **omavahelised suhted**: kas me saame neid kuidagi liigitada ja kas üks tehnika vorm on ehk parem kui teine?

Platonil endal leiame kaks selgesõnalist tehnikate liigitust.

Esimene neist jaotab tehnika vormid tulemuse järgi kahte rühma ja on sõnastatud dialoogis *Sofist* (219a–c): **Esimene** rühm on τέχναι ποιητικά ‘tekitavad tehnikad’ — põlluharimine ja iga-sugune hoolitsemine sureliku keha eest, samuti see, mis tegeleb nn riistvara kokkupanemise ja vormimisega; siis veel jäljendav tehnika [μυμητική]. Nendega antakse olemine millelegi, millel enne olemist ei olnud. **Teise** rühma kuuluvad kõik teadasaamise-õppimise (τὸ μαθηματικόν) ja tunnetuse liigid, samuti rahateenimine, sport ja jaht. Ükski neist ei valmista midagi, vaid võtab juba eksisteeriva enda võimusesse või vastupidi, ei lase seda teisel teha. Need on τέχναι κτητικά ‘haldustehnikad’ (← κτάομαι ‘omandama’). Selline liigitus esineb minu andmetel ainult kord.

Teine ja läbivam liigitus leidub *Politeia* III raamatus (411e–412a): “Jumal on inimestele andnud kaks tehnikat — muusika [s.o muusilised kunstid laiemalt] ja gümnaastika, enesevalitsemiseks ja tarkusearmastuseks [---], selleks et nad omavahel kooskõlla viidaks [---] ja kes kõige paremini segab gümnaastika muusikaga ja juhib kõige kohasemalt hinge juurde, seda võime suurima õigusega nimetada täiuslikuks muusikuks ja harmoonikuks, palju enam kui seda, kes oskab täpselt pillikeeli häälestada.”

Siin asetuvad tehnikate hierarhia tippu **muusilised kunstid ja gümnaastika**.

Siiski öeldakse samas teoses veidi hiljem (533ab), et tehnikate tipp on **dialektika**, mis Platoni õpetuse taustal on põhjendatult valdav seisukoht. “Ainult dialektika otsib asjade olemust, kõik

teised tehnikad tuginevad *doxa*'le või inimese kirgedele või tekitamisele ja kokkupanemisele. . . ” Sama tipuga on pikem tehnikate liigitus ja ametite analüüs dialoogis *Politikos* (287c–289d).

Samas ütleb Platon, et kõik tehnikad on ühtviisi head, et saada targemaks (*Sofist* 227ab), vaatamata sellele, et paljud tehnikad on tühised.

Techne piirid

Platon ei fikseeri seda, kus tehnika algab ja kus lõpeb. Mis puutub *lõppu*, siis eristab ta tehnikast *stohhastika*. Maalikunst ja skulptuur on näiteks tehnikad, kui aga hakatakse rääkima pintslist ja värvist, siis see on juba stohhastika valdkond. Täpsemalt tähendab stohhastika ‘viskoda viskamist, õiget sihtimist ja tabamist’. Muusik, kes tabab keelpillil õige tooni, on teinud seda stohhastika abil. Platon käsitleb näiteks ka flöödimängu ja vastavat stohhastikat dialoogis *Philebos* (56a). Stohhastika võib toimida ka ilma teadmisseta, see võib olla ainult treeningu ja vastava kogemuse tulemus.

Kus aga algab *techne*, see on vähem selge. Näiteks on Platoni tekstides kohti, kus ta eristab ka *teadmist* tehnikast. Nii ütleb ta *Seadustes* (647d), et inimene peab võitlema naudingute ja himude vastu “aru ja töö ja tehnikaga” (μετὰ λόγον καὶ ἔργον καὶ τέχνης). Dialoogis *Ion* küsib Ion Sokrateselt (532bc), miks ta [s.t Ion] ei suuda tähelepanelikult jälgida, kui keegi mingist teisest poeetist kõneleb, ega ole võimeline vestluse jätkuks midagi kõneväärset ütleva, olles justkui unehämaras, aga niipea kui keegi ütleb midagi Homerosse kohta, nii virgub ta momentaanselt, on erk ja teab palju rääkida. Sokratese arvates on selle kummalise nähtuse põhjus lihtne: Ion ei suuda Homerossest kõnelda tehnika ja teadmise (τέχνη καὶ ἐπιστήμη). Sest kui ta oskaks seda, siis oskaks ta kõnelda kõikidest poeetidest, kuivõrd poeesia on üks tervik. (Tänapäeva mõistestikus ütleb Sokrates, et Ion ei valda diskursust, sest ka diskursust viljeldakse sageli ilma teadmisseta.)

Kui nüüd kokkuvõtteks püüda leida **kaks olulisemat predikatiivi** tehnika juurde, võiks esimene olla *äraõpítav*: tehnika on *äraõpítav* asi, mis on üldjuhul seotud inimese sotsiaalse eluviisiga. Kui inimene pingutab teatavaid füüsilisi ja vaimseid võimeid, õpib

ta vastava tehnika ära, mis aitab tal konkreetsetes keskkonnas elada ja leiba teenida.

Kaks näidet selle toetuseks: (1) Platon kasutab *tehnikat* ka 'õpiku' tähenduses (*Phaidros* 261b). (2) Dialogis *Protagoras* kiidab Sokrates õpihimulist noormeest (312b): "Sa ei suhtu õppimisse nagu tehnikasse, et teha sellest amet, vaid kui haridusse — nagu see on kohane vabale inimesele, kes tahab elada ise."

Teine predikaativ võiks olla *puudulik*. Näiteks *Politeia* (342a): "Kas tehnikas endas ei ole mingi puudulikkus ja kas iga tehnika ei vaja veel teist tehnikat, mis talle vajalikku teavet annab, ja too omakorda kolmandat ja nõnda lõpmatuseni?"

Me näeme, et Platon on käsitlenud tehnikat otsesõnu öeldes üsna leigelt. Ei ole mingit sellist akriibiat, mida me kohtame tubliil Aristotelesel. Mõiste ilmselt on Platonile oluline, aga detailid mitte. Igasugune katse Platoni tehnikamõistet süstemaatiliselt käsitleda mõjub seetõttu ponnistatult.

Et mõiste ise on oluline, näitavad kontekstid. Tehnika tuleb jutuks *poleemilistes situatsioonides*. Tehnika on Platonil üks püsivamaid poleemikaobjekte. Ent millele tehnikat vastandatakse? Mis on siis see, mis *ei ole* puudulik?

II. *TECHNE* SUHE *MUSIKE'*GA*

Techne ilmub vastandmõistena just muusiliste kunstide (*μουσική*) kontekstis.

Näiteks võib tuua üsnagi tüüpilise lause dialogist *Phaidros* (245a): "Kes aga luule uste taha ilmub Muusade maaniata, veendunult, et saab kõlblikuks poeediks pelgalt tehnikagagi, see kaob täiuseni jõudmata. . ."

Vastandatud on muusa (*μουσα*), mida siin võiks tõlkida 'kunstiks', ja tehnika. Kunst ei rajane teadmisel ja tehnikal (*Politeia* 522ab: "*Musike's* ei ole teadust ega arulist tunnetust"). Kunst rajaneb **maania** ja **entusiasmil**. See, kes toetub oma tehnilistele

*Kreeka täheühendit *ou* on tavaliselt transkribeeritud *u*-na; inglise pruugi mõjul on uuemal ajal vastena kasutatud ka ühendit *ou*. Jääme tava- ja häälduspärase kuju juurde. *Toim.*

võimetele, ei saa kunstnikuks, vaid jääb alati tehnikuks. (Ehkki ta võib olla tubli tehnik. Näiteks ütleb Platon *Pidusöögis*: “Meloodia komponeerimine, meloodia ja värsimöödu osade õige kasutamine — niisiis see, mida nimetatakse hariduseks — see vajab tublit töömeest.”)

Mõisted “maania” ja “entusiasm”

Kreeka sõna *μανία* tähendab ‘hullust’. *Phaidroses* üteldakse (265a): “Maanial on kaks liiki: üks sünnib inimeste haigustest, teine aga sellest, et jumalik vägi viib inimese harjumuspärastest tavadest välja.”

Kreeka *ἐνθουσιασμός* tähendab ‘jumalast vaimustatud, inspireeritud seisundit’ (← *ἐνθεος* ‘jumalat täis’). *Timaiose* loomisloost võime lugeda (71cde), kuidas loov demiurg tahtis inimest tööle lähemale tuua ja kinkis talle entusiasmi.

Platon kasutab *maaniat* ja *entusiasmi* lähedases tähenduses ‘jumaliku inspiratsiooni seisund, jumalast vaimustatud tegevus’.

Phaidroset võib veelgi lugeda (265b): “Jumalik maania on jaotatav nelja ossa vastavalt neljale jumalale: Apollonile omistame mantilise inspiratsiooni [s.o prohvetihulluse], Dionysosele pühitsuste inspiratsiooni, Muusadele loomeinspiratsiooni ning neljanda, armumaania kui õilsaima, Aphroditele ja Erosole. . .”

Maaniaseisundis inimene unustab oma teadmised, samuti harjumuspärased tavad. See on *musike* vältimatu tingimus. Tõeline kunstnik ei tea midagi sellest, mida ta teeb. *Ion* (533e): “Ükski vanade lugude tõeline poeet ei kõnele mitte tehnika läbi, vaid vaimustatuna ja jumalatest vallatuna kõiki neid ilusaid laule, ja niisama vähe, kui tantsivad täie aru juures need, kes on tantsumaaniast vallatud, sama vähe luuletavad laulude poeedid arukas teadlikkuses neid ilusaid laule. . .”

Kunst on jumalate and inimestele (*Phaidros* 245b). Aga **mil**leks inimestele niisugune hull-märatsev and? Homerose järgi on Muusad esmalt loodud jumalate meele lahutamiseks, kurvameelsuse peletamiseks, ja ka inimestele kannatuse kergendamiseks. Hesiodos ütleb, et muusikal on anodüünne, valuvaigistav mõju. Pindaros rõhutab unustust: Muusad lasevad inimestel täiesti

unustada kodu ja lapsed. Otsesõnu öelda — muusilised kunstid on **naudinguks**.

Samas, nagu äsja öeldud, on entusiasm antud inimesele selleks, et ta pääseks tõe lähemale.

Kuidas ühendada *naudingut* ja *tõde*, mida muusilised kunstid enesega kaasa toovad?

Sellele vastamiseks tuleks meenutada, milline on Platoni järgi inimese **tunnetuse astmestik**. Kõige üldisemalt võetuna on astmeid kolm (*Politeia* 477ab): teadmine ja teadmatus ning nende vahel δόξα (kr k 'arvamus'). Õpetus *doxa*'st ja vastavast "vahelolemisest" on Platoni õpetuse keskpunkte, mis kõige põhjalikumalt on esitatud ehk *Politeias*. *Doxa* lähtub ideest, seega on tal tunnetusväärtus. Ta on tuhmim kui tunnetus, idee, aga heledam kui teadmatus. Samamoodi nagu *doxa* on teadmise ja teadmatus vahel (μεταξύ), samamoodi on ta olemise ja mitteolemise vahel. Tal on osa mõlemas, aga kumbki pole temas puhas. Oma kahevalentsuse tõttu on *doxa*'l eksiv ja eksimatu osa, ta on ühtaegu vale ja õige. Platoni järgi ühendab *doxa* eneses πιστις'e 'usk, usaldamine' ja εἰκασία 'võrdpilt, varipilt'. Kui õppida *doxa*'ga ümber käima, juhüb ta tõese teadmise ja ideede eneste juurde.

Ka *doxa* sees on astmed, millest tahaksin siinkohal mööda minna, välja tuues ainult selle, et Platon eristab tavalisest, n-ö argi-*doxa*'st **jumaliku doxa** (θεῖα δόξα), mida ta kirjeldab põhjalikumalt dialoogis *Menon*. Sellega seoses kasutab ta ka väljendit "**demooniline mees**" või "**jumalik mees**". Ta ütleb, et jumalik *doxa*, mis kunstnikku valdab, voolab ta üle äkitselt nagu allikas. Miks nimetada seda *jumalikuks*? Platon arvab, et midagi põhjendab juba see, et naised on alati häid mehi jumalikeks nimetanud. Jumalikud *doxa*'d on selgemad ja püsivamad kui tavalised argi-*doxa*'d. Me näeme seda oraaklite, nägijate ja poetide juures. Jumalik *doxa* käib kaasas maaniaga. Tal on esteetiline väärtus, sest ta on ilus, ja kõlbeline väärtus, sest sisendab õiglust. Looming, mis sünnib demoonilisest mehest, lihtsalt kiirgab temast välja, selles pole midagi aruliselt tõestatavat, pole õigsust ega valesust, on ainult ilu tõde.

Jumalate astmestikus vastab *doxa*'le, on samasugune *metaxy*, Eros (*Pidusöök* 202d jj), kes on inimliku ja jumaliku vahel,

surelikkuse ja surematuse vahel, kes on *vahendaja*. Ta armastab üheaegselt ideed ja keha ning tahab neid *doxa*'s ühendada.

Sellesse **vahel-olemisse** kuuluvad ka muusilised kunstid. Neis on tõe element, aga nad on sama mööduvad kui *doxa*'d. Koos filosoofiaga, mida Platon nimetab ka kõrgeimaks *musike*'ks, on nad siiski selles vahelolus kõige ülemised.

Muusika ja Erose suhe on ilmne. Pidusöök (187c): “Järelikult on muusika erootiline teadus harmooniast ja rütmist, harmoonia ja rütmist struktuuris pole raske ära tunda armastuse algeid.” Seal-samas (196e): “Igaühel saab luuletaja, keda puudutab Eros, isegi siis, kui ta oli enne *ἄμουσος* [mittemuusiline].” Eros peab inimese juhtima ilu nägemise kaudu tõeliselt oleva tunnetamise poole. *Po-liteiast* loeme (403a–c): “Seal, kus *musike* peab saavutama oma eesmärgi, ta lõpeb. Muusilise eesmärk peab aga olema armastus ilu vastu.” *Musike* kasvatab hinge, õpetab tundma harmooniaid, mis on harmooniate taga. Nii nagu Erosele, nii on ka muusilistele kunstidele inimene eriti vastuvõtlik noores eas. (Kõrvalmärku-sena tuleks öelda, et seetõttu on võimalik inimest ka (kellelegi) *vajalikus suunas* kasvatada, nagu näiteks noorukile selgeks tehes, et just dooria harmoonia on ilusaim ja kõige kreekalikum, ning mitte joonia, früügia või lüüdia harmoonia — *Laches* 188d.)

Siinkohal võikski lõpetada, sest peaks olema põhjendatud, miks Platonile pole *techne* oluline uurimisobjekt, ei saagi olla *doxa*-valdkonna alanähtusena. Ja võiks kutsuda üles ristima TUMP Tartu Uue Erotika Pidustusteks, kui vastav lühend ei oleks liiga flaamlik. Ent siiski lubatagu lisada mõni sõna muusika uuenemise võimaluste kohta.

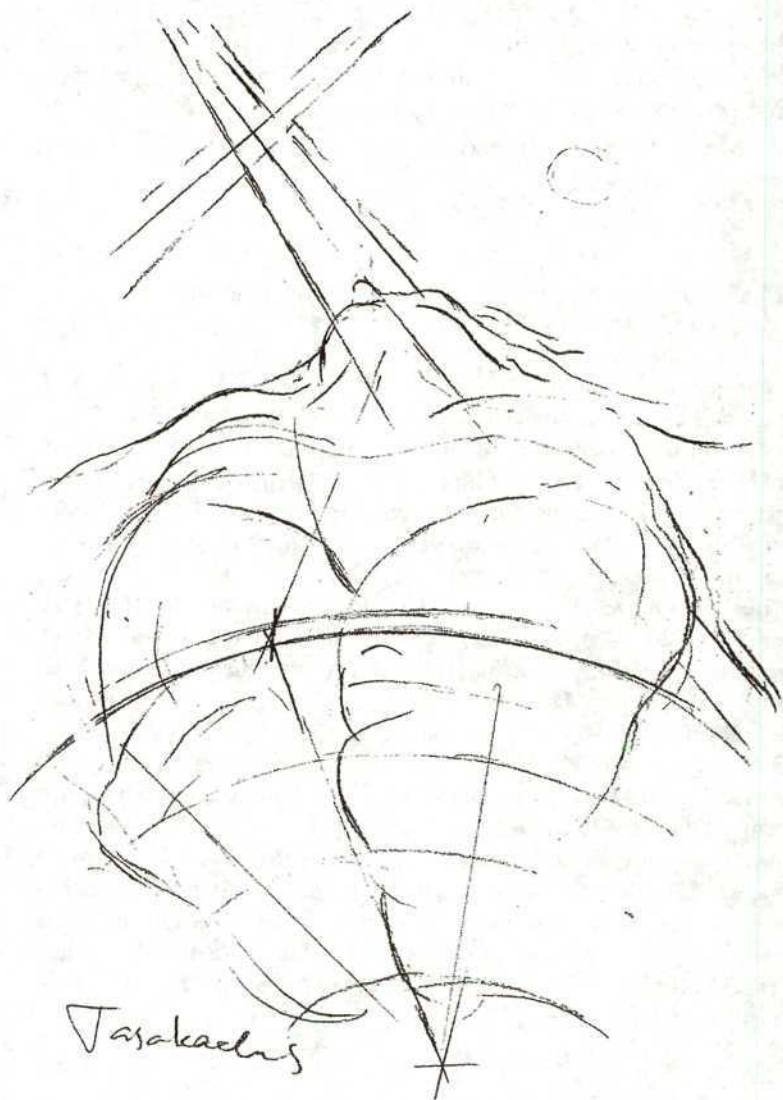
Kõik, mida me saame öelda *doxa* kohta, on öeldav ka muusika kohta. *Doxa*'le on omane, et selle sisu tuleb (ideede selgimise nimel) pidevalt uuendada. Platon ütleb *Pidusöögis* (207de): “*Doxa* tuleb ja läheb, tekib ja kaob nagu juuksed peas.” Nii ka muusika. Veel ütleb Platon: “Nii nagu mehe ja naise suhe on lühiajaline, nii tuleb ka *doxa*'t kogu aeg uuesti täita.” Nii ka muusikat. *Doxa* üld-se pole palju väärt, aga vana *doxa* pole hea mitte millegi jaoks — nagu ütles ka eespool tsiteeritud egiptuse preester, et kreeklaste igavese nooruse põhjus on vanade *doxa*'de puudumine.

Mida sellest järeldada? Et vanal muusikal ei ole mõtet ja klassikaline muusika pole hea mitte millekski. Muusikat tuleb kogu aeg uuesti täita. Kuid siht? Siht saab paraku olla ainult n-ö pedagoogika, *nauding pedagoogilisel eesmärgil*.

Meenutaksin siiski, et see jutt ei olnud Platoni *seaduslik poeg*.

MARJU LEPAJÕE (sünd. 1962) on klassikalise filoloogia magister, TÜ Usuteaduskonna teadur, ajaloolise usuteaduse ja ladina keele õppetooli hoidja.

Akadeemias varem avaldanud artikli "Selget, lihtsat, puhast: Plotinosest ja tema tõlkimisest" (1993, nr 5, lk 949–958); arvustuse "Domiiniklased mõtisklemas" (teosele *Tallinna Domiiniklased: Kloostrimõttisklusi*. Koost. T. Kala. Tallinn, 1993) (1994, nr 4, lk 848–855); ning järgmised tõlked: Canterbury Anselmi "*Proslogion* ehk *Kõnelus*" (1991, nr 9, lk 1876–1913); Carl Morgensterni "Platoni *Politeia*'ks nimetatud raamatu eesmärgist ja teemast" (1993, nr 1, lk 97–106); Plotinose "Ilust: (*Enneaadid* I. 6)", "Vaimsest ilust: (*Enneaadid* V. 8)" (1993, nr 5, lk 923–948); A. Hilary Armstrongi "Plotinose õpetus" (1993, nr 5, lk 959–970); Werner Beierwaltese "Ilu-armastus ja jumala-armastus" (1993, nr 6, lk 1190–1209); Christoph Wrembeki "Petlemma täht: 13. novembril 1993 — 2000 aastat tagasi" (koos Mari Tarvasega, 1993, nr 11, lk 2389–2404); Heinrich von Kleisti "Marionetteatrist" (1993, nr 12, lk 2551–2557); Hans Urs von Balthasari "Kristliku müstika piiritelu" (1994, nr 9, lk 1890–1913); Endre von Ivánka "Nimede juurest nimetamatu juurde" (1994, nr 10, lk 2065–2084); Pseudo-Dionysios Areopagita "Müstilisest teoloogiast Timotheosele" (1994, nr 10, lk 2085–2094); René Descartes'i "Meditatsioonid esimesest filosoofiast: Katkendid" (1996, nr 8, lk 1642–1665); Platoni "*Politeia* (VII raamat 514a–521b)" (1997, nr 9, lk 1819–1828) ja Jan Szaifi "Platoni koopa-võrdpilt" (1997, nr 9, lk 1829–1842).

SILVER VAHTRE. Tasakaalus

MÄE VARI: RINGI ÜMBER RIIULI

Vilja Kiisler

Austatud kuulajad, tahaksin teile täna siin selles auväärses majas Toomemäe varjus kõnelda *Gestell*'ist, saksa mõtleja Martin Heideggeri lausunud tehnika loomusest. Et kõneldes tehnikast tuleb ühtlasi kõnet kunstist, ei pea vist ütlema, sest kunsti ja tehnika loomuse algupärasest kokkuuluvust kreeka sõnas *techne* on meie konverentsi lugupeetavad korraldajad kuulnud Heideggeritagi.¹

Kui sõnaraamatulikult ja natuke riiakaltki tõlkida, siis ei tähenda see *Gestell* muud midagi kui riiulit², sakslase jaoks ongi see sõna kõige harilikum-harjunum ühendis *Büchergestell*: raamaturiiul. Lausuda ühe täitsa hariliku sõnaga tehnika loomust — kahtlane, ehk koguni ohtlik ettevõtmine? Ent nõudis ju Platon kreeka keeli täitsa harilik-harjunud sõnadelt *eidōs* ja *idea* (mis

Ettekanne konverentsil TEKHNE B 13. märtsil 1999 Tartus.

On säilitatud autori keelepruuk. Toim.

¹Vt Heidegger 1990. *Die Frage*. . . koondab küll Heideggeri *techne*-mõtte, selle tee saab ent alguse juba varem. 1949. aastal pidas Heidegger Brementis pealkirja all *Einblick in das was ist* (Pilk sellesse, mis on) neli ettekannet: *Das Ding* (Asi), *Das Ge-Stell*, *Die Gefahr* (Oht) ja *Die Kehre* (Kääne) ning kordas neid 1950 Bühlerhöhel. 1953. aastal kandis ta *Ge-Stell*'i ümber tehtud kujul pealkirja all *Die Frage nach der Technik* ette Baieri Kaunite Kunstide Akadeemias, kordas seda 1954 Freiburgis. Ettekande tekst ilmus esimest korda aastal 1954 Münchenis, siis 1954 kogumikus *Vorträge und Aufsätze*. (Eesti keeles: Heidegger 1989a.)

²Käibiv E. Kibbermanni, S. Kiroitari ja P. Koppeli sõnaraamat (1995) teatab, et *Gestell* tähendab: 'riiul; kandraamistik, šassii, telik; raamistik, raam, alus; toes(tik); kehaehitus, kuju'; aga ka '(metsa)siht'.

tähendasid lihtsalt vaadet, väljanägemist), et need hakkaksid lausuma meelelisele silmale nähtamatut, olemust.³ Sellega võrreldes on Heideggeri sõnakasutus, nagu ta ütleb, *beinahe harmlos*, peaaegu ohutu või kahjutu või süütu.⁴

Täna jääb mul siiski üle käia ringi ümber riuli, ümber *Gestell*'i, lootmata isegi sellesse ringi sisse minna, nagu mõtlemine, millel ma end saata lasen, iseenesest nõuab, liiatigi siis ringis ümber riuli püsima jääda.

Loodan ringi ümber *Gestell*'i käies heita pilku *physis*'e ja *poiesis*'e — esimest võime ladina *natura* kaudu lihtsustamisi tõl-

³*Wesen*, mida tõlgin 'loomusena', ei tähenda Heideggeril mitte enam olemust sellesamas metafüüsilises, Platoni mõttes. Ent filosoofia koolikeel mõistab *Wesen*'it ikka ladina *essentia*'na, *quidditas*'ena (saksa keeli saab ütelda *Washeit*, eesti keeli 'mis-sus'). Vt Heidegger 1989a: 1216–1218.

Kui Heidegger platonlikust olemuse-mõistest eemaldub, viitab ta *Wesen*'i algupärale tegusõnas *wesen* ("harilik" keel seda enam ei tarvita), mida on eesti keeli raske loomulikul viisil *sein*'ist 'olema' lahus hoida. Kui vabasti ja lihtsustavaltki tõlgendada Heideggeri viidet *wesen*'i seotusele *währen*'iga 'viibima', siis võiks ütelda, et Platoni olemus on eelkõige püsimus, Heideggeri loomus aga viibimus, ühtlasi olemise/viibimise viis (see on olemas ka Platoni olemuses, ent eelkõige jäävuse mõttes).

⁴Muidugi ei ole Ülo Matjuse 'seadestu' (vt Heidegger 1989a) eesti keeli nõndasama harilik-harjumuslik nagu *Gestell* sakslasele enne Heideggeri (ja pärastki) või *eidos* muistsele kreeklasele enne Platonit. Ja mul pole mõtteski pakkuda 'seadestu' asemele 'riiulit', et aga ainult oleks oma ja tuttav sõna, sest selge on seletamatagi: eesti 'riiulilt' ei saa milgi viisil nõuda seda, mida Heidegger kuuleb *Gestell*'is või mida pani Platon ütleva *idea*.

Loomulikult pole asi üldsegi ainult tõlkevastes. Küsida, millepärast nii eesti 'riiuli' kui ka 'seadestuga' on teisiti kui saksa *Gestell*'iga, tähendab pärida võimaluse järele kogeda tehnika loomust eesti keeli. Võib-olla tähendab see ka eestikeelse mõtlemise, selle saatuse küsimust.

Üht Heideggeri mõtet parafraaseerides: me tohime mitte tahta selgitada, pigem peame proovima kogeda. — Vt Heidegger 1994a: 31.

Kuidas ka ei võidaks "vastata" eestikeelse mõtlemise saatuse küsimusele, arvan ma siiski, et meil on (eesti keeli mõteldes) võimalus tehnika loomust kogeda.

kida 'looduseks' ja teist *ars*'i kaudu 'kunstiks' või siis *Dichtung*'iks või 'luuleks' — saladuslikku seosesse, mis Heideggeri mõtlemisse kätketud, tahtmata sellegipoolest lõplikult vastata küsimusele, missugune on see seos, mis valdab *physis*'t ja kunsti, *physis*'t ja mõtlemist, ehk isegi siis: mägesid ja mõtlemist.

Sest ehkki Heidegger lausub *Gestell*'iga tehnika loomust, on ettekande pealkiri siiski "Küsimus tehnika järele" ja selle esimene lause: "Järgnevas küsime tehnika järele." Küsimine teiseneb teel, rajab mõtlemise radu, ent see pole sellane küsimine, mis jõuab vastuseni, nõnda et küsimise lakatab, ehk küll nimelt seda kaldub tänapäev ikka filosoofialt ja mõtlemiselt nõudma. See küsimine tahab alles ainult küsimisväärselt märgata, vabastada küsimise ala, alles ainult ette valmistada inimese vaba suhet tehnikaga.⁵

Gestell ei ole midagi tehnilist, sest tehnika loomus on midagi muud kui tehnika. See ei ole siis ka mitte universaalne soomõiste või üldine liik, mille alla saab kokku vedada kõik tehnilise (kõik need riulid ja raamid, telikud ja toestikud) ja kogu tehnika. Nõudes inimest (ümber ja väärیتی) seadma (*stellen*) end varjavat, on *Gestell* ilmsikstoomise (Ülo Matjus, vt Heidegger 1989a) ehk vallakätkemise (Tõnu Luik, Heidegger 1994b, vt ka Luik 1994) ehk varjutustamise (nagu tõlgin *entbergen*'i selle ettekande tarvis) viis, niisiis tõe, varjamatuse sündimise viis.⁶

⁵Muidugi on tehnika instrumentaalne (s.t tehniline) ja antropoloogiline määratlus (tehnika on vahend eesmärkide saavutamise jaoks, inimese tegutsemine jne) õige. Ainult et Heideggeri meelest ei ole õigsusel ja tõel ühist muud kui see, et tänapäev käsitab tõe enamasti õigsusena, vastavusena, enamail juhtudel sõnade või väitelause vastavusena asjaoludele või faktidele.

Isegi need, kes räägivad tehnikast kui kõrgema kultuuri kurjast saatusest, vaatlevad tehnikat tehniliselt, nõnda needki, kes peavad tehnikat neutraalseks, sest mõistavad tehnikat ikka kõigest instrumendina. — Vt Heidegger 1994a: 57–68.

⁶"Arusaadavaimalt" ehk määratleb Martin Heidegger *Ge-Stell*'i *Spiegel*'i-kõneluses: "Seade-stu valitsemine tähendab: inimene on seatud, kõnetatud ja välja nõutud võimu poolt, mis saab ilmsiks tehnika olemuses. Just kogedes seda inimese seatust millegi poolt, mis ta ise ei ole ja mida ta ise ei valitse, selgub inimesele võimalus arusaamaks, et olemine tarvitseb teda. Selles, mis teeb välja moodsa tehnika pärisomaseima, varjub just see kogemuse, tarvitsetuse ja nendeks uuteks

Kui tõlgin siinse ettekande tarvis saksa verbi *entbergen* varjustamisena, siis peale muu (millest allpool) ühtlasi selle pärast, et kreeklaste *aletheia* on Heideggeri *Unverborgenheit*'i kaudu eesti keelde tulnud varjamatusena.⁷

Ent Heideggeri tõlkija saab käia teed, mille Heidegger ette näitab, ja ta näitab järgmise: *Gebirg*, *Gemüt*, *Gestell*.

See, mis mägesid mäeahelikeks laiali laotab ja ühtlasi koondab, on *Gebirg* 'mäestik'.⁸ Ja see algupäraselt koondav, mille järgi meie meel on nii või teisiti (või kuidas meile see või teine "tundub"), on *Gemüt* 'meel'. Ja see väljanõudev kõnetus (või nõue), mis koondab inimest end näitavat (ilmnevat, end valla-kätkevat, end (ise) varjutustuvana, varjamatuna näitama) seadma (*stellen*), on *Gestell*.⁹

võimalusteks valmisoleku võimalus. Aidata kaasa selle arusaamani: rohkem mõtlemine ei suuda ning filosoofia on lõpul." — Heidegger 1992: 959. Vt ka Matjus 1992.

⁷Nõnda esimesest tõlkest peale. — Vt Heidegger 1988. Vt ka Matjus 1988.

⁸*Ge-birg(e)* näidet tarvitab Heidegger ka Zollikoni seminarides, selgitades *Gebärde* (harilikus tähenduses žest) algupära: " 'Ge' tähendab ikka: koondatud olema, nagu näiteks *Ge-birge*, mis on mägede koondatus." — Heidegger 1994c: 118.

Bremeni ettekannetes seisab *Gebirg* seoses, mis seda sõna veelgi täpsemini kuulda laseb: *Der Tod ist ist das höchste Gebirg der Wahrheit des Seyns selbst, das Gebirg, das in sich die Verborgenheit des Wesens des Seyns birgt und die Bergung seines Wesens versammelt*. [---] *Der Tod ist das Gebirg des Seyns im Gedicht der Welt*. — Heidegger 1994a: 56. Kohmakas reaalusel tõlkes: "Surm on olemise enese tõe kõrgeim kätkeetus/kätki, kätki, mis kätkeb olemise loomuse varjatust ja koondab ta loomuse kätkemust. [---] *Surm on olemise kätki maailma luules*."

⁹Esmane sõnastus lähtub samast mõttekäigust, alates *Gebirg*'ist (*Ge-birge*'st), ent on ehk isegi täpsem ja selgem, sest seob *Gestell*'i kohe *Bestand*'iga, millela *Gestell* jääb mõteldamatuks: "Me nimetame nüüd seadmise iseendast koondatud kogu, milles seatav/tellitav omas (pelgas) seisus (*Bestand*) on, *Ge-Stell*'iks." — Heidegger 1994a: 32.

Võimata siin täpsemalt süveneda *Ge-stell*'i ja *Bestand*'i loomuseosesse, mis teeb nii või teisiti küsitavaks uusaegset metafüüsikat valitseva subjekti-objekti suhte, viitan vaid mu meelest täpseimale sõnastusele, mis lausub inimese seisus(ndit) *Gestell*'i valdamises: *Der Mensch*

Kui panen nüüd tähele mäge, Heideggeri *Gebirg*'i ja Toomemäe siinsamas meie lähedal, ning lasen end sellest ajendada, siis juhatab mu tee ringi ümber riuli, ümber *Gestell*'i mäe varjus, hoopis kõrvalisele rajale. See on kergesti haavatav tee, säära-*ne Holzweg*, mis võib, selle asemel et juhatada lagendikule nagu sakslast, Heideggeri, viia — rappa, nagu ütleb eestlane.

Sest meie, hilja sündinud, usume ju ikka ainult seda, mida “teadlased on tõestanud”. Klassikalised filoloogid, nagu ma kuulnud olen, suhtuvad Heideggeri etümoloogiatesse vägagi irooniliselt. Ja olgugi, et etümoloogid, kah teadlased, on viidanud sellele, et tõenäoliselt on *bergen* (sellelt *verbergen*, *entbergen* ja *Unverborghenheit*) etümoloogiliselt seotud sõnaga *Berg* ‘mägi’ (Duden 1963), on see siin iseenesest kõrvaline. Selle “tõe näoga” etümoloogia järgi tähendab *bergen* algupäraselt (indogermaani tüve järgi) ‘kindlusse, kindlustatusse tooma’, nagu muide ka vene беречь ‘kaitsma, hoidma, säästma’.¹⁰

Mägi on muistsetele eestlastele nagu sakslastelegi olnud see kindel (linn ja) varjupaik, kaitstud koht, kus varju leida. Tekkisid ju linnad (saksa *Burg* (see *Burg* on ikka seesama *Berg*) — Freiburg, Augsburg, Regensburg ja paljud teised) ennekoike sinna, kus oli linnus, ja linnus oli ikka seal, kus mägi. On nõnda ju Toomemäegagi.

ist [---] der Angestellte des Bestellens. Vabas tõlkes: “Inimene on [---] seadmise teenistuja (isegi teenindaja või teener).” — Heidegger 1994a: 30.

Stellen'il (esimese sõnastuse järgi ka *Ge-Stellung*'il) on omakorda mitu viisi: *bestellen* ‘seadma, tellima’, *vorstellen* ‘ette seadma ehk ette kujutama’, *gegenstellen* ‘(enese) vastu seadma’, *umstellen* ‘ümber seadma’, *verstellen* ‘väärity seadma’, *feststellen* ja *sicherstellen* ‘kindlaks seadma ehk kindlaks tegema’, lõpuks veel (*her*)*ausstellen* ‘(mitmel viisil seatud) välja seadma ehk välja panema’ ja *darstellen* ‘esile seadma ehk esitama’.

¹⁰Duden seob *stellen*'i *Stall* iga (sellelt eesti ‘tall:talli’). Indogermaani tüvi aga tähendab *stehen machen*, (*auf*)*stellen* ‘(püsti) seisma panema’. See omakorda laseb näha *Gestell*'i ja *Bestand*'i (*stehen*) loomuomast seost. Vt ka *Ge-Stell* ja *Stelle* ‘koht’ — Heidegger 1994a: 35.

Ent see, mis varjab ja kaitseb, jätab ühtlasi midagi varjule, hoides ja kaitstes eelkõige nimelt sellega, et peidab, katab kinni.¹¹ Ühtlasi varjab mägi silmapiiri, temast läbi ei näe. Mägi varjab — kaitseb ja hoiab — ja heidab ise varju, kui päike loojub. Ütleme nii, et mägi ongi see varjaja, ning see, mida me näeme siis, kui pimeneb ja me enam varjude pärast suurt ei näe — see on mäe vari.

Kui mitte enne, siis vähemasti viimasega olen ennast ilma jätnud “teadusliku tõestuse” vägevast ja ainuveenvast toest, kuulates lihtsalt seda, mis lausub keel, milles mõtles Heidegger, ja see, milles kõnelen täna teile.

Eialgu võib tunduda, see on eestlasele ehk võõras mõte — et nimelt mägi on see varjaja —, sest need meie mäed on ju nii väikesed, võib ütelda, nad polegi õieti mäed ja nõnda ei varja kah suurt midagi. Kui seda metsa ees ei oleks (Liiv 1954), on üks eesti luuletaja hoopiski hüüatanud. Ent ometi — see, kes lahutas oma suurteose pealkirjas lahku tõe ja õiguse, alustas nõnda:

[...] Päike lähenes silmapiirile, seistes sedavõrd madalas, et enam ei ulatunud valgustama ei märke ronivat hobust, kes puutelgedega vankrit vedas, ei vankril istuvat noort naist ega ka ligi kolmekümnelist meest, kes kõndis vankri kõrval. (Tammsaare 1964: 5.)

Kui päike enam saabujaid valgustada ei suutnud ja tee viis märke, küllap heitis mägi siis päikese loojudes varje sellele paigale, kus pidi hakatama otsima eesti tõe ja õigust.

Naine silmitses ümbrust: siin mägi, seal mägi, kaugemal kolmas, pahemat kätt neljas, paremat viies ja nende taga kuues, seitsmes ja veel rohkemgi. Mägedel põllud ja hooned, mägede ümber, nende vahel aina soo, tükati raba, kaetud kidura võserikuga. (Tammsaare 1964: 5.)

Ent millegipärast kiskus naisel süda rinnus valust kokku. Millegipärast ometi? “Tänini oli ta kodu all mõistnud ikka põldu ja metsa — suurt laant, mis õhtuti heliseb, kui huigatakse või kui aetakse pasunat.” (Tammsaare 1964: 6.)

¹¹ Kaunimini on sõnanud Tõnu Luik: “Vahest ei tarvitse “varju”-gi tähendust minna otsima teisalt, kui vaid kuulda viibet omast keelest, et **vari varjab** (vari on varjates) — see on: **annab** varju, **jätab** varju, **heidab** varju.” — Luik 1998: 16.

Lõunaestlase jaoks pole need seal Vargamäe ümbruses muidugi mäed, pigem soosaared. Ent kui need on Andrese ja Krõõda jaoks — kui need on Tammsaare jaoks — mäed, siis on nad seda meigi jaoks, siis nad lihtsalt on mäed.

Andres ja Krõõt on teel koju päevaveerul, siis, kui varjud on kõige pikemad. Nad jõuavad mäele, “kust avaneb silmapiir”, just siis, kui “päiksetera on kadund”, nagu naine ütleb. “Jah, veeres enne, kui koju saime,” vastab mees. Niisiis algab tõe ja õiguse otsimine paigas, millesse jõutakse mäe varjus.

Mäed kuuluvad vältimatult Martin Heideggeri maastikku. Väike Lõuna-Švaabi linn Meßkirch, kus Heidegger on sündinud — sinna on ta ka maetud — ei ole küll silmatorkavalt mäGINE, iseäranis mitte sakslase pilgule, ent sellegipoolest kaugelki mitte tasane. Küll aga on mäGINE Freiburg ümbrus, kus Heidegger õppis, õpetas, kus oli rektor ühel saatuslikul aastal. Ja mis kõige olulisem, paljude Heideggeri teoste sündimise paik, tema *Hütte Todtnau-berg*'is — see asub mägedes.¹²

Veelgi olulisemal viisil aga kuuluvad mäed, Schwarzwaldi mäed, Friedrich Hölderlini luule maastikku. Hölderlin ent on teatavasti see luuletaja, kelle kohta Heidegger on ütelnud, et tema luule on meie — siis sakslaste — saatus, kelle luulega kahekõneluses on Heidegger lausunud ‘olulisimat luule loomusest. (Vt nt Heidegger 1981; 1989b.)

1933. aastal sõnastatud “Loovast maastikust” võime lugeda:

Mägede raskus ja nende ürgkivistu tugevus, nulgude aeglane kasvamine, õitsvate mägikarjamaade lihtne ilu, mägioja kohin kauges sügisöös, sügavasse lumme tuisatud väljade karm lihtsus — kõik see surub ja tungib ja väreleb läbi argise olemise seal ülal.

Ning see ei sünni jällegi mitte mõne nautleva süvenemise ja kunstliku tundlemise soovitud silmapilkudel, vaid ainult siis, kui päristine olemasolu oma *töös* seisab. *Alles* töö *avab* ruumi sellele mägitegelikkusele. Töö kulg jääb maastiku toimumise süvasse lastuks.

¹²Ma ei saa kindlasti väita, et Heideggeri *Ge-Stell*'i-ettekanded sündisid näiteks *Hütte*'s. Editsioonilised märkused teatavad küll lahkesti, kus see või teine ettekanne on ilmunud või kus seda kuulata võinud, vaikivad ent enamasti sellest, kus need sündisid. Lõppeks, see ei olegi siin kõige olulisem.

Kui sügaval talveööl raevutseb hüti ümber metsik lumetorm oma iilidega, siis on see filosoofia ülev aeg. Ta küsimine peab siis lihtsaks ja olemuslikuks muutuma. [---]

Ning see filosoofiline töö ei edene mõne veidriku iseäralise tegevuse kombel. Ta kuulub sinna talumeeste töö hulka. Kui noor talumees rasket sarvkelku nõlva pidi üles tirib, et teda peagi pöögihalge täis laaditult ohtlikul laskumisel oma õue poole juhtida, kui karjane aeglasel-unistaval sammul oma lojuseid nõlva pidi üles ajab, kui talumees oma töötoas vilunult arvutuid sindleid oma katuse tarvis valmis seab, siis minu töö on *sedasama laadi*. Selles juurdub vahetu kuuluvus talumeeste hulka. [---] Omaenese töö seesmine kuuluvus Schwarzwaldile ning ta inimestele tuleb aastasadadepikkusest ei millegagi asendatavast püsimisest alemanni-švaabi pinnas. (Heidegger 1989c: 293–294.)

Siit on paras veel kord Tammsaare juurde tagasi käänata: “Algas töö, algas eluaegne töö, millest pidi jätkuma isegi tulevale põlvele.” (Tammsaare 1964: 13.) Algas see töö ja vaev, mis pidanuks Andrese meelest peale tõe ja õiguse Vargamäele armastusegi tooma. Eestlasele paistab nii tõe kui ka õiguse ikka midagi säärast olevat, mida saab õpetada, mida tuleb kätte võita — nagu armastuski. Ent ometi ütleb noor Andres, kui Vargamäelt läheb: “Sina oled seda [tööd ikka — V. K.] teind ja minu ema tegi seda ka, ega ta muidu nii vara surnd; aga armastus ei tulnd, teda põle tänapäevani Vargamäel.” (Tammsaare 1964: 549.)

Mäed kuuluvad kreeklaste, nende algupäraste maastikku. Mõtiskelles kunsti päritolu üle Hellases lausub Heidegger:

Physis'e saladuslikku võime veel tänagi Hellases kogeda — ja ainult siin, nimme siis, kui rabaval ja ühtlasi tagasihoidud viisil ilmneb *mägi* [minu rõhutus — V. K.], saar, rannik, õlipuu. Kuulukse üteldavat, et see tuleb ainulaadsest valgusest. Seda üteldakse teatava õigusega ja ometi tabab see vaid midagi päälispindset. Jäetud on järele mõtle-mata, kust tuleb see kummaline valgus, kuhu ta kuulub sellena, mis ta on. Ainult siin Hellases, kus maailma tervik on end keelitanud inimesele *physis*'ena ja võttis ta oma kõnetusse, võis ja pidi inimlik kuuletumine ja tegutsemine kostma vastu sellele kõnetusele, niipea kui oli sellest aetud, ise, omaenese suutmisest tooma olemasollu esile niisugust, millel teosena tuli lasta ilmned a veel seni ilmnematul maailmal. (Heidegger 1994b: 77.)

Kui ma kord ühelt kreeklaselt, ühelt hilja sündinult muidugi, selle kreeka valguse järele pärsin, siis ütles ta, et teab küll, millest ma kõnelen, ent vähemasti Ateenas, mis on tänapäev igati tsiviliseeritud nüüdisaegne suurlinn, polevat võimalik seda enam märgata, sest autosid olevat nõnda palju, et nende heitgaasid, kõrghooned ja linna enese tuled varjavad selle valguse täienisti. Mõnel saarel ehk võiks seda veel kogeda, sõnas ta.

Ometi — mõtleme seda nüüd mõtlikumalt: valgus suudab olemasolevat vaid valgustada, kui olemasolev on juba tõusnud avatusse ja vabasse ning võib selles laotuda. Seda avatust küll valgustatakse valguse heledusega, kuid sugugi ei tooda alles siia kaasa ega kujundata. Sest pimeduski tarvitseb seda avatust, muidu ei võiks me pimedusest läbi astuda ega läbi sõita.

[---] Kreeklaste keel nimetab seda kõike avatut alles hoidvat vaba vabaksandi *a-letheia*, varjamatus. See ei kõrvalda varjatust. Seda ei sünni sugugi, sest valla-kätkemine tarvitseb pidevasti varjamist.

[---] Paljumainitud kreeka valguse saladus puhkab varjamatuses, seda läbivaldavas valla-kätkemises (*Ent-bergung*). (Heidegger 1994b: 84. Vrd Heidegger 1988: 1085–1088.)

Nüüd on ehk vahest viimane aeg selgemini ütelda, millepärast ma kõnelen mägedest, see on *physis*'est, kui on ometi rääkida *techne*'st, mis kreeklasil tähendas kunsti.

Uusaegse arusaama kohaselt on kunst ja loodus pigem vastandid kui midagi sugulaslikku, ja selles, kumb kumba matkib, on eri ajad ja eri kunstnikud igaüks ise moodi kokku leppinud. Oscar Wilde on näiteks vastukaaluks paljudele ütelnud, et loodus matkib kunsti.

Heideggeri meelest on asi ometi teisiti, sest üldse mitte selles ei seisa küsimus. Iga kunst on esiletoomine: olemasolematusest olemasollu toomine, varjatusest varjamatusse toomine, *poiesis*. Ent esiletoomine, *poiesis*, ei ole mitte üksnes teosesse seadmine, kunstiline ja luuletav pilti-toomine. Ka *physis*, mis puhkeb iseendast, on *poiesis*. "*Physis* on koguni *poiesis* kõrgeimas mõttes." (Heidegger 1989a: 1200.) Sest et *physis*'e puhkemine, näiteks õie vallaminemine, tuleb temast enesest, sellal kui käsitöös või kunstis esile toodu puhkemine sünnib kellegi teise, käsitöölise või kunstniku kaudu.¹³

¹³Bremeni ettekanded kõnelevad (siin käsitlemata jääval viisil) õigupoolest ju olemise saatusest: et olemine ongi (veel ainult) *Ge-Stell*'i

Mäedki laotuvad ise. Ja kui ka tänapäev maastikke kujundab, suudab küllap mägesidki vormida, jääb ometigi küsida, kas pole siiski sellel, kuidas saksa talumees või siis, miks mitte, Andres Paas põldu haris ja kraavi kaevas, ning sellel, mida industriaalse ühiskonna maastikukujundus maaga teeb, oluline erinevus.¹⁴

Kunst on säärane esiletoomine varjamatusse, tõesse, mis laseb seda varjamatust, tõde, paista iluna. Ilu on see, millena tõde ennast teoses näitab. (Vt Heidegger 1977.)

Eestlasist on vahest Marie Under seda kogenud.

Üksteisest pimesi me mööda käime,
on kõigil ümber pingul' tõmmat kest:
me näeme nukke, varje — mitte inimest,
kuid ometi — me pole, mida näime.

Ent vahel seisatame, miski kõlas!
Mis heli, viis, mis kaunis sõna-läit!
Sa äkki kannad vilja-sületäit —
ja nagu keegi raputas sind õlast.

viisil, *Ge-Stell* ongi olemine ise, maailm ja *Ge-Stell* on üks ja seesama, *Ge-Stell* peletab olemise tõe, *Ge-Stell* on olemise tõe täideviidud unustus (vt Heidegger 1994a: 51–53), lastes ühtlasi märgata *physis*'e ja *thesis*'e (mille saksa vaste *stellen* ongi), looduse ja seadmise varast, ent sajandite vältel mõtlemata jäänud suhestust: seda, et *physis* ise kätkeb teatavat *thesis*'e-iseloomu — ainult seal, kus *physis* valdab, on *thesis* võimalik ja vajalik. — Vt lähemalt Heidegger 1994a: 62–67.

¹⁴*Ge-Stell*'is seisab: "Talupoeglik tegutsemine ei nõua põllupinda välja; annab pigem külvi kasvamisjõudude hooleks; hoolitseb selle eest ta edenemises. Vahepeal on ometi ka maaharimine (*Feldbestellung*) üle läinud samasuguseks seadmiseks/tellimiseks nagu too, mis muudab õhu lämmastikuks, pinnase söeks ja maagiks, maagi uraaniks, uraani aatomienergiaks, selle (ette)tellitavaks hävitamiseks. Maaharimine on nüüd motoriseeritud toitlustustööstus, loomu poolest seesama, mis laipade tootmine gaasikambrites ja koonduslaagrites, seesama, mis blokaad ja maade surnuksnäljutamine, seesama, mis vesinikupommide tootmine." — Heidegger 1994a: 27.

Siis näeme virgudes all kiirte-uhte,
 kui pilgu valgusesse saame maast:
 sa polegi see tuules lendlev laast —
 s a i n i m e s e k s saand all taide-puhte.

Ürgigatsustes kui me süda põles —
 nüüd saand me tagasi, mis osa meist.
 Ei enam võõrista me teineteist,
 kui llu kaudu viimaks imetlend me Töde.

(Under 1981: 359.)

Ent mil viisil on siis seotud tehnika, mille loomus põhineb *Gestell*'is, ja kunst, mille loomus on varjatusest varjamatusse esiletoomine? Millepärast kõneleb Heidegger tõest, varjamatuses, kui on kõnelda tehnikast, millepärast kõneleb ta kunstist? Mida on tehnika loomusel tegemist vallakätkemise ehk varjutustamisega, varjatust varjamatusse esiletoomise, tõega? Kõik, vastab ta ise. Sest et igasugune esiletoomine, ka tehnika oma, põhineb varjutustamises, ja nõnda on tehnika — nagu kunsti — varjutustamise, tõe sündimise viise. Alles selles seisneb kõige selle võimalikkus, mida tehnika valmistab, omal viisil esile toob, ja nõnda kuulub tehnika nagu kunsti tõe sündimise, varjutustamise alasse.

Ja nõnda, ütleksin ma, ehk küll teist algupära ja teisel viisil, on kaunis mägede laotumine, mäe mäena olemine, olgu siis teoses kunstina või *physis*'e iseendas puhkemisena.

Gestell seab inimese seadmise eri viisidesse, nõuab inimese sellesse. Ja see on oht — *Gefahr*¹⁵ —, mis kuulub meie, hilja sündinute saatusesse (*Geschick*, mitte *Schicksal*; *schicken* 'saatma, teele tooma'). Mille poolest siis oht, mille poolest saatev-saatlik saatus? Sest et nõnda väljanõutuna seisab inimene — ise seadev ja samas *Gestell*'i seadma seatud, *Gestell*'i loomualas, sellesse

¹⁵*Ge-Stell*'i seadmine põhineb reguleerimises, *nachstellen*'is, mis tähendab ühtlasi varitsemist ja jälitamist. *Nachstellen* on vanaülemsaksa keeles *fara*. Seadmine reguleerimisena (*Stellen als Nachstellen*) on oht (*Gefahr*). Ohu loomuse põhijoon on reguleerimine. — Vt Heidegger 1994a: 53; vt ka Duden 1963.

kuuludes — ohus, et teda teda ennastki peab lõpuks üksnes *Bestand'*ina võetama.¹⁶

Ohtlik ei ole niisiis mitte tehnika. “Ei ole olemas mingit tehnika deemonlust, seevastu küll ta olemuse [siinses keelepruugis loomuse — V. K.] saladus.” (Heidegger 1989a: 1215.) See, mis inimest ähvardab, ei tule mitte masinatest ja aparaatidest, mis võivad ta surma saata. Ohtlik on see, et me ei koge ohtu ohuna. Oht seisneb selles, et *Gestell'*i valdamine ähvardab inimese ilma jätta võimalusest tagasi käänduda algupärasesse vallakätkemisse ehk ilmsikstoomisse ehk varjutustamisse, *poiesis'*esse, jätta ta ilma võimalusest kogeda algupärase tõe, *aletheia*, varjamatuse keelitust.

Kas kunstile, *techne'*le algupärases tähenduses, jääb keset seda äärmist ohtu ta loomuse ülim võimalus, seda me ei tea. Me võime ainult imestada, et keset *Gestell'*i valdamist on valla veel seegi võimalus. Ja et see võimalus seisab tehnika enese loomuses, mis ei ole midagi tehnilist, siis saab ja peab otsustav vaidlus tehnika loomusega, selle mõistmine, sündima vallas, mis on tehnikaga sugulaslik ja temast ometi põhja poolst erinev. Üks sääraseid valdu on kunst.¹⁷

¹⁶Vt Heidegger 1989a: 1214. *Ge-Stell'*is aga seisab: “Inimene on [moodsa tehnika valitsemise ajastul — V. K.] omal viisil [veel ainult — V. K.] koostisosas (*Bestand-Stück*) sõnade *Bestand* ja *Stück* ranges mõttes. [---] Sellegipoolest kuulub inimene *Ge-Stell'*i täiesti teistsugusel viisil kui masin. See viis võib ebainimlikuks muutuda. *Ebainimlik* on ent ikka ühtlasi *ebainimlik*.” — Heidegger 1994a: 37.

Ja loodus, *physis*: “Tehnika ajastul kuulub loodus juba ette seata-va/tellitava *Bestand'*i *Ge-Stell'*i piirides.” — Samas, lk 42.

¹⁷“Kõik mõtlemise teed viivad enam või vähem arusaadavalt harjumatul viisil läbi keele,” seisab Küsimuse alguseski (Heidegger 1989a: 1195). *Ge-Stell'*i-mõtlemise algus *Einblick'*is sõnab tehnika loomuse ja keele salapärasest sidet, *Ge-Stell'*i ja *Stille*, vaikuse seost selgemini kui Küsimus:

“Olla üks kaja on raskem ja sellepärast harvem kui vaateid omada ja seisukohti esindada. Üks kaja olla on mõtlemise kannatamine. Selle kannatus (kirm) on vaikne (tasane) kainus. See on lõputult raskem, kuna ohustatum kui teadusliku uurimise paljukutsutud asjalikkus. Olla üks kaja, nimelt olemise kõnetusele (olemise kõnetusest), nõuab keele hoolikust, millest mõistagi teaduste tehnilis-terminoloogiline keelestiil

Armsad kuulajad, tahaksin oma jutu lõpetada kahekümnenda sajandi lõpu eesti luuletaja Triin Soometsa luuletusega, mis selle ohu minu meelest sõnasse saab.

Selle luuletuse esialgne variant kandis Georg Trakli luulest pärit motot: *Abend wechselt Sinn und Bild*.¹⁸ Nõnda on siis loomulikult kõigil, kes näevad Traklis Öhtumaa allakäigu kirjeldajat, võimalik pidada selleks Triin Soometsagi, mõistes seda luuletust apokalüpsise pildina. Mu meelest ent ütleb see luuletus hoopis midagi sellest, kui sügavalt see oht siiski meisse puutub — ta lausub algupärasesse tagasikäändumisest ilmajäämise ohu ülimalt võimalikkust (vrd Kiisler 2000), mis seisab meile ehk lähemal, kui meile märgata meeldib, ja puutub meisse ehk rohkem, kui me endale tunnistada tahame.¹⁹

Ainult pimedus ja varjud,
võbelevad silmanärvid
veidra vapustuse hirmus.

Vahelduvad maad ja arvud,
kaovad varjundid ja värvid,
määndub sõrm ja tuhmub sõrmus.

ei või üldse teada. Teadusliku keele internatsionaalsus on tugevaim tõend selle maapaigutusest ja kodutusest, mis sugugi ei sõna, et keele maapaiksus ja kodune saaks palja natsionaalsuse kaudu tagatuks ja piiritelduks või koguni asutatuks. Kõrge keele kodune võrsub üksnes olEmise (*Seyn*) loomuskelus loomupärase vaikuse kohutava (kodu julutu) kõnetuse valdkonnast.” — Tlk Tõnu Luik. — Heidegger 1994a: 66. Vt ka Heidegger 1999.

¹⁸Debora Vaarandi on tõlkinud: “Muutub meel ja sulgub ring” — Trakl 1991: 129. Sellest kakskeelsest väljaandest leiab ka kõige kerge mini luuletuse *Herbstseele*, millest see rida pärit.

¹⁹Nagu see, kes joonealuseid kiikas, kindlasti juba tähele pani, on viidetal ja “selgitustel” halb komme ennast “sabast sööma” hakata — nad muudavad pikapeale üksteist mõttetuks. Iseäranis siin, kus kõnet tehnikal loomusest, näitab viitestik end lõppude lõpuks puhttehnilise aparatuurina, mis lisab ettekandele “teaduslikkust”.

Pole mingi saladus, et Heideggeri uurimine on ta mõtte ammugi objektistanud ning et suur osa Heidegger-*Forschung*’ist moodustab veel ainult uute viitestike materjali, mis kindlustab masinavärgi “tulemuslikku” toimimist.

Mäe vari: ringi ümber riuli

Horisonti lõikab hommik,
kõik on tardunud ja kiivas,
nagu ootaks und või armu.

Kaovad aastad nagu tunnid,
yhtki jälge ei jää liiva,
ykski vorm ei heida varju.

(Soomets 1999: 9.)

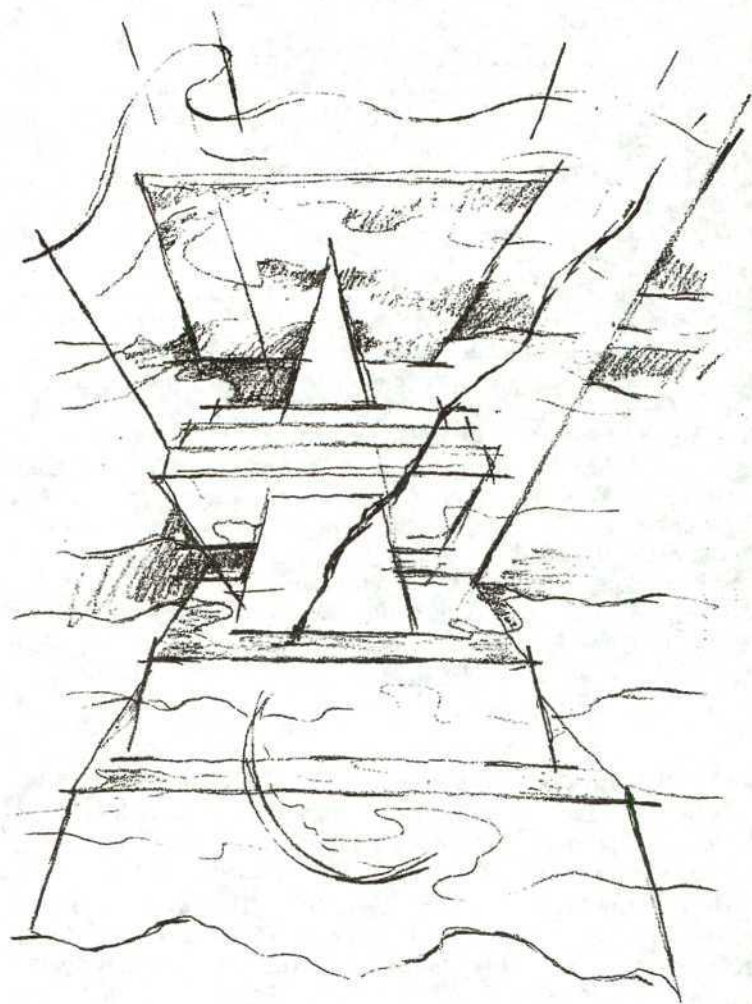
Tänan kuulamast.

Kirjandus

- D u d e n 1963. *Etymologie*. Mannheim/Wien/Zürich: Dudenverlag
- H e i d e g g e r, Martin 1977. Der Ursprung des Kunstwerkes. Holzwege. — *Gesamtausgabe*. Bd. 5. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, S. 1–74
- H e i d e g g e r, Martin 1981. Erläuterungen zu Hölderlins Dichtung. — *Gesamtausgabe, I Abteilung*. Bd. 4. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann
- H e i d e g g e r, Martin 1988. Filosoofia lõpp ja mõtlemise ülesanne. Tlk Ülo Matjus. — *Looming*, nr 8, lk 1081–1088
- H e i d e g g e r, Martin 1989a. Küsimus tehnika järele. Tlk Ülo Matjus. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1195–1222
- H e i d e g g e r, Martin 1989b. Hölderlins Hymnen “Germanien” und “Der Rhein”. — *Gesamtausgabe, II Abteilung*. Bd. 39. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann
- H e i d e g g e r, Martin 1989c. Loov maastik: Miks me jääme provintsi? Tlk Ülo Matjus. — *Akadeemia*, nr 2, lk 293–296
- H e i d e g g e r, Martin 1990. Die Frage nach der Technik. — *Vorträge und Aufsätze*. Sechste Auflage. Pfullingen: Neske, S. 9–40
- H e i d e g g e r, Martin 1992. *Spiegel*’i-kõnelus Martin Heideggeriga. Tlk Ülo Matjus. — *Akadeemia*, nr 5, lk 942–968.
- H e i d e g g e r, Martin 1994a. Bremer und Freiburger Vorträge. Einblick in das was ist. Bremer Vorträge 1949. — *Gesamtausgabe*, III Abt., Bd. 79. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann
- H e i d e g g e r, Martin 1994b. Kunsti päritolu ja mõtlemise piiritelm. Tlk Tõnu Luik. — *Akadeemia*, nr 1, lk 73–85
- H e i d e g g e r, Martin 1994c. Zollikonner Seminare. Protokolle. — *Zwiesgespräche — Briefe*. Hrsg. von Medard Boss. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann

- Heidegger, Martin 1999. Keel. Tlk Vilja Kiisler. — *Akadeemia*, nr 4, lk 711–729
- Kibbermann, E., S. Kirotar, P. Koppel 1995. *Saksa-eesti sõnaraamat*. 4., ümbertöötatud ja täiendatud trükk. Tallinn: Valgus
- Kiisler, Vilja 2000. Lepingust lahtiütlemine. — *Keel ja Kirjandus*, nr 1, lk 55–57
- Liiv, Juhan 1954. Vari. — J. Liiv. *Teosed. Proosa. Luule*. Koostanud A. Vinkel. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 99–165
- Luike, Tõnu 1994. Heideggeri tõlgitsevais jälgedes. — *Akadeemia*, nr 1, lk 86–97
- Luike, Tõnu 1998. Uku Masing varjokaetuse läbi mõistatusen. — *Studia philosophica* III (39). Toimetaja Ü. Matjus. Tartu: Tartu Ülikooli filosoofia osakond, lk 15–25
- Matjus, Ülo 1988. Teed, mitte teosed. Martin Heideggeri saateks eesti keelde. — *Looming*, nr 8, lk 1089–1092
- Matjus, Ülo 1992. Kõik suur seisab tormis. Lisandusi *Spiegel*'i kõnelusele Martin Heideggeriga. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1246–1268
- Soomets, Triin 1999. *Pidurdusjalg*. Tallinn: Tuum
- Tammisaare, A. H. 1964. *Tõde ja õigus*. I köide. Seitsmes trükk. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus
- Trakl, Georg 1991. *Luulet*. Tallinn: Eesti Raamat
- Under, Marie 1981. *Mu süda laulab*. Koostanud P. Rummo. Tallinn: Eesti Raamat

VILJA KIISLER (sünd. 1970) lõpetas 1995 TÜ eesti filoloogina, seejärel õppis magistrantuuris filosoofiat. Praegu töötab *Sõnumilehes*. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Riidu tõlkimise asja pärast: Trakli luule saatusest ümberpanemises” (1996, nr 9, lk 1886–1914) ja “Kui kõik on kunst” (1997, nr 11, lk 2365–2370) ning tõlkeid: Thomas Manni “Looja auks: Franz Kafka ja “Loss”” (1994, nr 8, lk 1623–1629); Franz Kafka “Kõnelus palvetajaga” (1994, nr 8, lk 1630–1635); Joseph Beuyysi “Kõned omast maast: Saksamaa” (1997, nr 11, lk 2351–2364) ja Martin Heideggeri “Keel” (1999, nr 4, lk 711–729).

Unistus

SILVER VAHTRE. Unistus

TÕDE JA TÕESTAMINE

Alfred Tarski

Tõlkinud Tarmo Uustalu

Käesoleva artikli teema on vana. Seda on kaasaegses loogika- ja filosoofiakirjanduses sagedasti arutatud ning midagi originaalset sellesse diskussiooni lisada ei oleks lihtne. Kardan, et paljudele lugejatele pole ükski selles artiklis esitatavaist ideist kuigi uudne; sellest hoolimata loodan, et nad midagi huvitavat võivad leida viisist, kuidas materjal on korraldatud ja ühte sõlmitud.

Nagu pealkiri vihjab, soovin arutada kahe eri mõiste üle, mis siiski on seotud: tõe mõiste ja tõestuse mõiste. Õieti jaguneb artikkel kolmeks jaotiseks. Esimene jaotis tegeleb üksnes tõe mõistega, teine peamiselt tõestamise [*proof*]¹ mõistega; kolmas on arutelu nende kahe seose üle.

TÕE MÕISTE

Ülesannet seletada termini "tõene" tähendust tõlgendatakse käesolevas tekstis mõneti kitsendatult. Tõemõistet esineb paljudes erinevates kontekstides ning on mitmeid lõikumatuud kategooriaid objekte, millele rakendatakse terminit "tõene". Psühholoogilises diskussioonis võidakse kõnelda nii tõestest emotsioonidest kui ka tõestest uskumustest; esteetika-alases arutluses võidakse

Truth and Proof. — *Scientific American*, No. 220(6), June 1969, pp. 63–70, 75–77.

¹Ingliskeelne sõna *proof* tähendab nii tõestamist (tegevust) kui ka tõestust (tegevuse tulemust või protokollit). Antud artiklis on teda peamiselt kasutatud esimeses tähenduses, kuigi ühes kohas on apelleeritud just kahetähenduslikkusele. *Tlk.*

analüüsida kunstieseme sisemist tõde. Selles artiklis oleme kummatigi huvitatud üksnes sellest, mida võiks kutsuda loogiliseks tõemõisteks. Spetsiifilisemalt tegeleme termini "tõene" tähendusega tema lausetele viitavas kasutuses. Eeldatavasti oli termini "tõene" algseks inimkeelseks kasutuseks just see. Lauseid käsitleme siin keeleobjektidena, teatud helide või kirjutatud märkide jadadena. (Loomulikult pole mitte iga selline jada lause.) Peale selle, lausetest kõneldes peame alati silmas seda, mida grammatikas nimetatakse väitlauseteks, mitte küsi- ega käsklauseid.

Mil iganes keegi seletab mingi tavakeelest võetud termini tähendust, peaks ta silmas pidama, et niisuguse seletuse eesmärk ja loogiline staatus on juhuti varieeruv. Näiteks võib see seletus olla mõeldud kirjeldama kõnealuse termini tegelikku kasutust; sel puhul võib küsida, kas seletus vastab tegelikkusele. Mõnel teisel juhul võib seletusel olla normeeriv iseloom, s.t seda serveeritakse kui ettepanekut, et terminit tuleks kasutada mingil kindlal viisil, väitmata seejuures, et see ettepanek on kooskõlas viisiga, kuidas terminit tegelikult kasutatakse; niisugust seletust saab hinnata näiteks tema otstarbekuse, aga mitte tema korrektsuse seisukohast. Võib kirja panna ka mõningaid teisi alternatiive.

Seletus, mida käesoleval juhul tahame anda, on teatud määran segaloomuline. Pakutavat seletust võib põhimõtteliselt võtta kui ühe kindla viisi ettepanemist termini "tõene" kasutamiseks, kuid seda pakkumist saadab ka veendumus tema kooskõlast selle termini valdava kasutusega igapäevakeeles.

Meie arusaamine tõemõistest näib olulistes asjades kooskõlastuvat nende mitmesuguste seletustega, mida sellele mõistele on antud filosoofiakirjanduses. Aristoteelse *Metafüüsikast* leiame seletuse, mis võib olla varaseim:

Õelda selle kohta, mis on, et ta pole, või selle kohta, mis pole, et ta on, on väär; samas õelda selle kohta, mis on, et ta on, või selle kohta, mis pole, et ta pole, on tõene.

Sõna "väär" tähendab siin ja edaspidi sama mis väljend "mitte-tõene" ning on sellega asendatav.

Aristoteelse formuleeringu intuitiivne sisu tundub kaunis selge olevat. Ometi jätab ta täpsuse ja formaalse korrektsuse seisukohast palju soovida. Esiteks pole ta piisavalt üldine; ta osutab

vaid niisugustele lausetele, mis "ütlevad" millegi kohta kas "et ta on" või "et ta pole"; enamjaol juhtudest on vaevalt võimalik lauset sellesse vormi valada ilma tema mõtet moonutamata ja keele vaimule survet avaldamata. See võib olla üks põhjusi, miks moodsas filosoofias Aristoteelse formuleeringule aseaineid on pakutud. Näiteina tsiteerime järgmisi:

Lause on tõene, kui ta tähistab olemasolevat [*existing*] olukorda [*state of affairs*].

Lause tõesus seisneb tema kooskõlas reaalsusega (ehk vastavuses reaalsusele).

Tehniliste filosoofia terminite kasutamise tõttu kõlavad need formuleeringud kahtlemata väga "õpetatult". Siiski tundub mulle, et lähemal analüüsil osutuvad uued formuleeringud vähem selgeks ja ühemõtteliseks kui Aristoteelse väljapakutu.

Aristoteelse formuleeringus (ja sellele lähedastes, hiljutisemat päritolu formuleeringutes) väljenduvat tõekontseptsiooni tavatsetakse nimetada *klassikaliseks* ehk *semantiliseks tõekontseptsiooniks*. Semantika all mõtleme loogika osa, mis lõdvalt väljendudes arutab keeleobjektide (nagu laused) ja selle, mida need objektid väljendavad, vahelisi seoseid. Aristoteelse seletus ja mõned formuleeringud, mille esitame hiljem selles artiklis, viitavad selgesti termini "tõene" semantilisele loomule. Mõnikord kõneldakse tõe vastavusteooriast kui klassikalisel kontseptsioonil põhinevast teooriast.

(Kaasaegses filosoofilises kirjanduses vaadeldakse ka mõnesid muid tõekontseptsioone ja -teooriaid, nagu pragmaatiline tõekontseptsioon ja tõe koherentsusteooria. Need kontseptsioonid näivad olevat puhtnormatiivse loomuga ning vähe seotud termini "tõene" tegeliku kasutusega; ühtki neist pole seni kuigivõrd selgelt ja täpselt sõnastatud. Selles artiklis jätame need kõrvale.)

Üritame siin jõuda klassikalise tõekontseptsiooni seletuseni, mis ületaks täpsuse poolest Aristoteelse formuleeringu, aga säilitaks tema põhitaotlused. Selle eesmärgi saavutamiseks peame abinõuna kasutama mõningaid kaasaegse loogika võtteid. Ühtlasi tuleb meil kindlaks määrata keel, mille lausetega tegeleme; see on vajalik juba seepärast, et helide või märkide jada, mis on kas tõene või väär lause, niisiis kindlasti mingi keele tähenduslik lause,

võib teises keeles osutada tähendusetuks väljendiks. Eeldagem esialgu, et keeleks, mida vaatleme, on tavaline inglise keel.²

Alustame ühest lihtsast probleemist. Vaadeldagem mingit ingliskeelset lauset, mille tähenduses pole kahtlust, näiteks lauset "lumi on valge". Lühiduse otstarbel tähistame selle lause sümboliga "S", nii et "S" saab tema nimeks. Esitame endale järgmise küsimuse: Mida me sellega mõtleme, kui ütleme, et S on tõene või et ta on väär? Vastus sellele küsimusele on lihtne: Aristoteelse seletuse vaimus — kui me ütleme, et S on tõene, me mõtleme, et lumi on valge, ning kui me ütleme, et S on väär, me mõtleme, et lumi ei ole valge. Elimineerides sümboli "S", jõuame järgmiste formuleeringuteni:

- (1) "lumi on valge" on tõene parajasti siis, kui lumi on valge.
(1') "lumi on valge" on väär parajasti siis, kui lumi pole valge.

Niisiis annavad (1) ja (1') terminite "tõene" ja "väär" tähendusele rahuldavad seletused juhul, kui need terminid viitavad lausele "lumi on valge". Me võime (1) ja (1') käsitada terminite "tõene" ja "väär" osaliste definitsioonidena, täpsemalt nende terminite definitsioonidena konkreetse lause suhtes. Pangem tähele, et nii (1) kui ka (1') on kujul, mille kirjutavad definitsioonidele ette loogikareeglid, nimelt loogilise ekvivalentsi kujul. See koosneb kahest osast, ekvivalentsi vasakust ja paremast poolest, mis on omavahel seotud konnektiiviga "parajasti siis, kui". Vasak pool on *definiendum*, fraas, mille tähendust definitsioon seletab; parem pool on *definiens*, fraas, mis seletuse annab. Käesoleval juhul on *definiendum*'iks väljend

"lumi on valge" on tõene;

definiens on kujul

lumi on valge.

Esimesel pilgul võib tunduda, et (1) sisaldab definitsiooni-
na põhimõttelist viga, mida traditsioonilises loogikas on laialdaselt arutatud nõiaringi [*vicious circle*] nime all. Põhjuseks oleks, et teatud sõnad, näiteks "lumi", esinevad nii *definiens*'is kui ka

²Tõlkes vaatleme inglise keele asemel tegelikult eesti keelt. *Tlk.*

definiendum'is. Tegelikult on need esinemised siiski täiesti eri loomuga. *Definiens*'is on sõna "lumi" süntaktiliseks ehk orgaaniliseks osaks; õieti on *definiens* lause ja sõna "lumi" on tema alus. *Definiendum* on samuti lause; ta väljendab tõsiasja, et *definiens* on tõene lause. Tema aluseks on *definiens*'i nimi ja see on saadud *definiens*'i jutumärkidesse panemise teel. (Kui mingi objekti kohta midagi öeldakse, siis kasutatakse alati selle objekti nime, mitte objekti ennast, nõnda isegi keeleobjektide puhul.) Jutumärkide vahele paigutatud väljendit tuleb mitmel põhjusel käsitleda grammatiliselt üksiksõnana, millel pole süntaktilisi osi. Sõna "lumi", mis *definiendum*'is kahtlemata esineb, ei esine seal järelikult süntaktilise osana. Keskaegne loogik ütleks, et "lumi" esineb *definiens*'is *in suppositione formalis* ja *definiendum*'is *in suppositione materialis*. Sõnad, mis *definiendum*'i süntaktilisteks osadeks pole, nõiaringi aga luua ei saa ning nõiaringi oht haihtub.

Viimatised märkused puudutavad mõningaid küsimusi, mis on üsna õrnad ning loogika vaatepunktist mitte päris lihtsad. Selmet neid edasi arendada, näitan teist viisi, kuidas nõiaringihirmu peletada. (1) sõnastuses oleme kasutanud lause või muu väljendi nime moodustamise tavalist meetodit, mis seisneb väljendi asetamises jutumärkide vahele. Sellel meetodil on palju voorusi, aga ta on ka eelkirjeldatud raskuste allikaks. Nende raskuste kõrvaldamiseks proovigem teist väljendite nimede moodustamise meetodit, mis on iseloomustatav väljendi kirjeldamisena tähthaaval. Seda meetodit kasutades jõuame (1) asemel järgmise pikavõitu formuleeringuni:

- (2) Kolme sõna jada, millest esimene on tähtede ell, uu, emm ja ii jada, teine tähtede oo ja enn jada ning kolmas tähtede vee, aa, ell, gee ja ee jada, on tõene lause parajasti siis, kui lumi on valge.

Formuleering (2) ei erine oma tähenduse poolest formuleeringust (1); (1) on käsitatav (2) lühendatud kujuna. Uus formuleering on kahtlemata palju vähem arusaadav kui vana, kuid selle eelise-ga, et ta mingit nõiaringimuljet ei tekita.

Formuleeringutega (1) ja (2) analoogilisi osalisi tõedefinit-sioone saab konstrueerida ka muude lausete jaoks. Iga niisugune definit-sioon on kujul

- (3) "p" on tõene parajasti siis, kui p,

kus "p" tuleb formuleeringu (3) kummalgi pool asendada selle lausega, mille jaoks definitsiooni konstrueerimine parajasti käsil on. Erilist tähelepanu tuleb aga pöörata niisugustele situatsioonidele, kus "p" asemele pandav lause juhtub süntaktilise osana sisaldama sõna "tõene". Siis pole vastav ekvivalents (3) enam vaadeldav osalise tõe definitsioonina, sest sellisena kätkeks ta endas ilmselt nõiaringi. Ometi on (3) selgi juhul tähenduslik lause ja klassikalise tõekontseptsiooni seisukohast õieti tõenegi. Illustratsiooniks kujutlegem, et keegi leiab mingi raamatu arvustusest lause:

(4) Mitte kõik laused selles raamatus pole tõesed.

Rakendades sellele Aristoteelse kriteeriumi, näeme, et lause (4) on tõene, kui on tõepoolset nii, et mitte kõik laused kõnealusel raamatus pole tõesed, ja väär vastasel korral; teisisõnu, meil on alust väita [*assert*] ekvivalentsi, mille saame, kui "p"-ks (3)-s võtame (4). Muidugi sedastab see ekvivalents vaid tingimused, mis puhul (4) on tõene või mitte; otsustada [*decide*], kas tegelikult juhtub üks või teine, ta meid iseenesest ei aita. Selleks, et (4) lausumises väljenduvat otsustust [*judgment*] verifitseerida, tuleks arvustatavat raamatut tähelepanelikult lugeda ning analüüsida selles leiduvate lausete tõesust.

Eelneva arutelu valguses saame oma põhiprobleemi nüüd ümber sõnastada. Sätestame [*stipulate*], et termini "tõene" kasutus suhtes inglise keele lausetega on klassikalise tõekontseptsiooniga kooskõlas parajasti siis, kui on kindlaks tehtav, et iga ekvivalents kujul (3), kus "p" on mõlemal pool asendatud mingi suvalise ingliskeelse lausega, kehtib. Kui see tingimus on täidetud, siis ütleme lihtsalt, et termini "tõene" kasutus on adekvaatne. Meie põhiprobleemiks on niisiis, kas termini "tõene" kasutuse adekvaatsust saab kindlustada [*establish*], ning kui saab, siis kuidas. Loomulikult ei sega miski meid analoogilist küsimust püstitamast mis tahes teise keele kohta.

Probleem laheneks täielikult, kui meil õnnestuks konstrueerida üldine tõe definitsioon, mis oleks adekvaatne, s.t kannaks endaga loogiliste järeldustena kaasas kõiki ekvivalentse kujul (3). Kui inglise keele kõnelejad selle definitsiooni heaks kiidaksid, siis oleks termini "tõene" adekvaatne kasutus temaga kindlustatud.

Teatud erieeldustel on üldise tõedefinitsiooni konstrueerimine kerge. Eeldagem, et meid ei huvita mitte kogu tavaline inglise keel, vaid ainult mingi selle osa ning termini "tõene" defineerimine ainult viidates selle fragmentaarse keele lausetele; nimetagem kõnealust fragmentaarset keelt keeleks L . Eeldagem veel, et L -i jaoks on antud täpsed süntaksireeglid, mis igal konkreetsel juhul lubavad meid lauset eristada väljendist, mis lause ei ole, ning et lausete arv keeles L on lõplik (kuigi võib-olla väga suur). Eeldagem lõpuks veel, et sõna "tõene" L -is ei esine ning et kõigi L -i sõnade tähendus on piisavalt selge, nii et nende kasutamine tõe defineerimisel ei kutsu esile vastuväiteid. Nendel eeldustel toimigem nõnda. Esiteks, koostagem täielik nimekirja kõikidest L -i lausetest; näiteks oletagem, et L -is on täpselt 1000 lauset ning leppigem kokku, et lühendame nimekirja laused järjest vastavalt " s_1 ", " s_2 ", ..., " s_{1000} ". Järgmiseks konstrueerigem lausete " s_1 ", " s_2 ", ..., " s_{1000} " kohta osalised tõedefinitsioonid, asendades " p " skeemi (3) kummalgi poolel järjest nende lausetega. Lõpuks moodustagem kõigi saadud osaliste definitsioonide loogiline konjunktsioon, s.t kombineerigem nad üheks nendinguks, asetades iga kahe järjestikuse osalise definitsiooni vahele konnektiivi "ning". Ainus, mis veel teha jääb, on anda saadud konjunktsioonile teistsugune, kuid loogiliselt samaväärne kuju, mis rahuldaks loogikareeglite poolt definitsioonidele esitatavaid formaalseid nõudeid:

- (5) Mistahes lause x (keeles L) on tõene parajasti siis, kui
 s_1 ning x on identne " s_1 "-ga
 või
 s_2 ning x on identne " s_2 "-ga

 või siis
 s_{1000} ning x on identne " s_{1000} "-ga.

Nõnda olemegi jõudnud väiteni, mida tõepoolest võib pida üldiseks tõedefinitsiooniks: ta on formaalselt korrektne ning adekvaatne selles mõttes, et implitseerib kõiki ekvivalentse kujul (3), kus " p " on asendatud keele L mistahes lausega. Mõõdamines märgime, et (5) on inglise keele lause, kuid selgesti pole ta keele L lause; kuna (5) sisaldab kõiki L -i lauseid osadena, ei saa ta

ühegagi neist kokku langeda. Järgnev diskussioon heidab sellele aspektile rohkem valgust.

Loomulikel põhjustel pole äsjakirjeldatud protseduur läbiviidav, kui meid huvitab kogu inglise keel ja mitte ainult mingi tema osa. Kui sooviksime inglise keele lausetest koostada täielikku nimekirja, siis komistaksime algusest peale raskuse otsa, et inglise keele grammatikareeglid ei määra täpselt nende väljendite (sõnajadade) hulka, mida tuleks lugeda lauseteks: konkreetne väljend, näiteks hüüatus, võib mingis antud kontekstis toimida lausena, kuid sama kujuga väljend mõnes teises kontekstis mitte. Enamgi veel, inglise keele kõigi lausete hulk on lõpmatu, vähemalt potentsiaalselt. Kindlasti on tõsi, et käesolevaks ajahetkeks on inimolendid kirjas ja kõnes formuleerinud ainult lõpliku hulga lauseid, kuid vaevalt arvab keegi, et nende lausete hulk sisaldabki kõiki inglise keele lauseid. Vastupidi, on tõenäoline, et igaüks meist suudaks niisuguse nimekirja nägemisel kergesti produtseerida ingliskeelse lause, mida selles pole. Lõpuks teeb ka tõsiasi, et sõna "tõene" esineb inglise keeles, juba iseenesest eelkirjeldatud protseduuri rakendamise võimatuks.

Nendest märkustest ei järeldu, et tõedefinitsiooni kõigi ingliskeelsete lausete kohta oleks võimatu anda mingil muul moel, võib-olla mingit teist ideed kasutades. Kuid leidub tõsisem ja fundamentaalsem põhjendus, mis näib selle võimaluse siiski välistavat. Veel enam, osutub, et juba pelk eeldamine, nagu oleks termini "tõene" adekvaatne kasutus (tema suhtes suvaliste ingliskeelsete lausetega) mingi meetodiga tagatud, viib vastuoluni. Lihtsaim arutluskäik, mis niisuguse vastuolu annab, on tuntud *valetaja antinoomiana*; esitame selle järgmisel paaril real.

Vaadagem järgmist lauset:

- (6) Punaselt trükitud lause *Scientific American*'i 1969. a juuninumbri 65. leheküljel on väär.

Leppigem kokku, et lühendame seda lauset "s'iga". Vaadates käesoleva ajakirjanumbri ilmumise kuupäeva ning käesoleva lehekülje numbrit, veendume kergesti, et nimelt "s" ongi üks ja

ainuke punaselt trükitud lause *Scientific American*'i 1969. a juuninumbri 65. leheküljel.³ Seega võime järeldada, et

- (7) "s" on väär parajasti siis, kui punasena trükitud lause *Scientific American*'i 1969. a juuninumbri 65. leheküljel on väär.

Teisalt on "s" kahtlemata ingliskeelne lause. Seega, eeldades, et termini "tõene" meiepoolne kasutus on adekvaatne, tohime väita ekvivalentsi (3), kus "p" on asendatud "s'iga". Niisiis võime sedastada:

- (8) "s" on tõene parajasti siis, kui s.

Meenutame nüüd, et "s" tähistab kogu lauset (6). Järelikult tohime (8) paremal poolel "s'i" asendada (6)-ga; siis saame

- (9) "s" on tõene parajasti siis, kui punaselt trükitud lause *Scientific American*'i 1969. a juuninumbri 65. leheküljel on väär.

Kõrvutades (8) ja (9), peame järeldama:

- (10) "s" on väär parajasti siis, kui "s" on tõene.

Siit jõuame ilmse vastuoluni: "s" osutub ühekorraga nii tõeseks kui ka vääraks. Niisiis seisame silmitsi antinoomiaga. Valetaja antinoomia ülaltoodud sõnastus pärineb poola loogikult Jan Łukasiewiczilt.

Valetaja antinoomiast on teada ka keerukamaid formuleeringuid. Kujutagem näiteks ette sajaleheküljelist raamatut, mille igale leheküljele on trükitud täpselt üks lause. 1. leheküljelt loeme:

Lause käesoleva raamatu 2. leheküljel on tõene.

2. leheküljelt loeme:

Lause käesoleva raamatu 3. leheküljel on tõene.

Ja nõnda jätkub kõik kuni 99. leheküljeni, too kaasa arvatud. Raamatu viimaselt, 100. leheküljelt aga leiame:

³Siinkohal on oluline teada, et artikli ingliskeelne originaalversioon ilmus *Scientific American*'i 1969. a juuninumbri ning lause (6), mis sattus 65. leheküljele, on seal trükitud punaselt. *Tlk.*

Lause käesoleva raamatu 1. leheküljel on väär.

Eeldagem, et 1. lehekülje lause on tõepoolest väär. Lihtne arutluskäik, mis kummatigi nõuab meilt kogu raamatu läbilehitsemist, veenab meid, et meie eeldus on väär. Sellepärast eeldagem edasi, et 1. lehekülje lause on tõene — ja nüüd näitab lihtne ning eelmisega ühepikkune arutluskäik, et ka meie uus eeldus on väär. Seega seisame taas vastamisi antinoomiaga.

Osutub, et lihtne on koostada palju teisi “antinoomseid raamatuid”, mis kõik oleksid eelkirjeldatud raamatu variandid. Igaüks neist sisaldaks 100 lehekülge. Igal leheküljel oleks täpselt üks lause ning see oleks kujul:

Lause käesoleva raamatu 00. leheküljel on XX .

Igal konkreetsel juhul seisaks “ XX ” asemel sõna “tõene” või “väär” ning “00” asemel numeraal “1”, “2”, ... või “100”; üks ja sama numeraal võib seejuures esineda paljudel lehekülgedel. Mitte kõik nende reeglite alusel koostatud esialgse raamatu variandid ei anna tegelikult antinoomiat. Lugeja jaoks, kes loogikamõistatusi armastab, pole kõigi töötavate variantide kirjeldamine raske. Selles seoses võib kasu olla järgmisest hoiatusest. Kujutlegem, et raamatu mingil, näiteks 1. leheküljel on öeldud, et 3. lehekülje lause on tõene, kuid kusagil mujal, näiteks 2. leheküljel, väidetakse, et 3. lehekülje lause on väär. Sellest teabest ei järeldu kuidagi, et raamat on “antinoomne”; me saame järeldada vaid seda, et kas 1. lehekülje lause või 2. lehekülje lause peab olema väär. Antinoomia tekib aga kõigil niisugustel puhkudel, kui me suudame näidata, et üks raamatu lauseist on nii tõene kui väär ning seda sõltumata ühestki eeldusest ülejäänud lausete tõesuse või vääruse kohta.

Valetaja antinoomia on väga vana päritolu. Tavaliselt omistatakse see kreeka loogikule Ebulidesele; see piinas paljusid antiikloogikuid ning vähemalt ühele nendest, Kosi Philetasele, tõi see enneaege se surma. Antiik-, kesk- ning uusajal leiti ka rida teisi antinoomiaid ja paradokse. Paljud nendest on tänaseks täiesti unustatud, kuid valetaja antinoomiat analüüsitakse ja arutatakse nüüdisaegsetes kirjutistes edasi. See ning paar muud hilisemat

antinoomiat, mis avastati sajandivahetuse aegu (eriti Russelli antinoomia), on kaasaegse loogika arengut tugevasti mõjustanud.

Sellealastest kirjandusest võib leida kaks risti vastupidist suhtumist antinoomiatesse. Üheks on nende ignoreerimine, nende käsitlemine sofismidena, mingite naljadena, mis pole tõsised, vaid õrritavad ning mille peamiseks eesmärgiks on demonstree-rida nende sõnastaja kavalust. Vastupidine suhtumine on iseloomulik teatud 19. sajandi mõtlejaile ning on meie maailma mõnes osas esindatud ka praegu või vähemalt oli veel pisut aega tagasi. Selle suhtumise järgi on antinoomiad inimõtleamise oluline element; intellektuaalses tegevuses peavad nad ikka ja jälle uuesti ilmuma ning nende kohalolek ongi tõelise progressi põhiline allikas. Nagu sageli juhtub, on tõde ilmselt kusagil vahepeal. Isiklikult, loogikuna, ei saaks ma leppida antinoomiatega meie teadmiste süsteemi püsiva elemendina. Kuid vähimalgi määral ei kaldu ma antinoomiaid kergelt võtma. Antinoomia esiletulek on minu jaoks haiguse sümptom. Lähtudes eeldustest, mis tunduvad intuiitiivselt ilmsed, ning kasutades arutlusvorme, mis tunduvad intuiitiivselt kindlad, viib antinoomia meid absurdi, vastuoluni. Kui niisugune asi juhtub, peame alati oma mõtteviisi põhjalikult üle vaatama, loobuma mõnest eeldusest, millesse oleme uskunud, või korrigeerima mõnd arutlusvormi, mida oleme kasutanud. Ja nõnda toimides ei looda me ainult seda, et vana antinoomia taandub, vaid ka seda, et uusi enam ei ilmne. Selleks kontrollime oma parandatud mõtlemissüsteemi kõigi võimalike vahendite abil, kõigepealt püüame vana antinoomiat uues süsteemis taas konstrueerida; niisugune kontroll on spekulatiivses mõtlemises väga tähtis tegevus, sarnanedes võtmeeksperimentide korraldamisega empiirilistes teadustes.

Vaadeldes nüüd spetsiaalselt valetaja antinoomiat sellest vaatepunktist. See antinoomia on seotud tõemõistega selle suhtes tavapärase inglise keele suvaliste lausetega; teda saaks kergesti ümber sõnastada nii, et ta oleks rakendatav teistele loomulikele keeltele. Meil on tõsine probleem: kuidas vältida vastuolusid, mida see antinoomia tekitab? Üks radikaalne lahendus, mis meile kohe võiks pähe tulla, oleks sõna "tõene" kas inglise keele sõnavarast eemaldada või vähemalt hoiduda tema kasutamisest tõsistes arutluskäikudes.

Need inimesed, kellele seesugune inglise keele amputeerimine tundub väga ebarahuldav ning õigustamatu, võivad nõustuda veidi kompromislikuma lahendusega, mis seisneb vaate tunnustamises, mida võiks (tänapäeva poola filosoofi Tadeusz Kotarbiński järgi) nimetada "nihilistlikuks lähenemiseks tõeteooriale". Selle kohaselt puudub sõnal "tõene" iseseisev tähendus, kuid teda saab kasutada komponendina kahes mõttekas väljendis, "on tõene, et" ja "pole tõene, et". Neid väljendeid käsitletakс niisiis orgaaniliste osadeta sõnadena. Tähendus, mis nendele omistatakse, on aga niisugune, et igast lausest, kus nad esinevad, saab nad hõlpsasti ära kaotada. Nt selmet ütelda

on tõene, et kõik kassid on mustad,

võime öelda lihtsalt

kõik kassid on mustad;

ning ütelda

pole tõene, et kõik kassid on mustad,

teeb välja sama mis ütelda

mitte kõik kassid pole mustad.

Teistes kontekstides on sõna "tõene" tähendusetu. Muu hulgas pole ta kasutatav lausete nimesid kvalifitseeriva tõelise predikaadina. Keskaegse loogika terminoloogiat rakendades võiksime öelda, et mõnes erilises olukorras saab sõna "tõene" kasutada sünkategoremaatilisel, kuid iialgi ei saa teda kasutada kategoremaatilisel.

Selle lähenemise järelduste mõistmiseks pöördugem tagasi lause juurde, mis oli valetaja antinoomia lähtepunktiks, s.o käesoleva ajakirjanumbri 65. leheküljel punaselt trükitud lause (6) juurde. "Nihilistlikust" vaatepunktist ei ole see lause mõttekas ning antinoomia haihtub. Kuid õnnetuseks mõjutab kõnealune lähenemine samal moel ka paljusid selliseid sõna "tõene" kasutusi, mis muidu näivad täiesti õigustatud ja mõistlikud. Kujutlegem näiteks, et mingi termin, mis kellegi antiikmatemaatiku töödes sageli esineb, on mitmeti tõlgendatav. Teadusajaloolane, kes tema töid uurib, jõuab järeldusele, et ühe tõlgenduse korral osutuvad kõik selle

matemaatiku sedastatud teoreemid tõeseks; ning oletab selle alusel, et sama kehtib ka selle autori iga töö kohta, mida praegu ei tunta, kuid võidakse avastada tulevikus. Kui see teadusajaloolane aga tunnustab "nihilistlikku" lähenemist tõemõistele, puudub tal võimalus seda hüpoteesi sõnadesse panna. Võiksime ütelda, et tõeteoreetiline "nihilism" teeb küll kummarduse inimkõne teatud populaarsetele vormidele, tegelikult aga kõrvaldab tõemõiste inimvaimu mõistevaramust.

Sellepärast otsime oma rasket olukorrast teist pääseteed. Püüame leida lahendust, mis jätkaks klassikalise tõemõiste põhiliselt puutumata. Tõemõiste rakendusulatust peame küll piirama, kuid mõiste ise jääb kättesaadavaks vähemalt õpetatud diskursuse tarvis.

Oma eesmärgi saavutamiseks tuleb meil uurida neid tavakeele tunnuseid, mis on valetaja antinoomia tegelikuks allikaks. Analüüsile asudes märkame kohe üht selle keele väljapaistvat tunnust, nimelt tema kõikehõlmavat, universaalset iseloomu. Tavakeel on universaalne ning niisuguseks mõeldudki. Tema vahenditega peaks saama väljendada kõike, mis üldse on mis tahes keeles väljendatav; et seda nõuet täita, avardub keel pidevalt. Muu hulgas on keel ka semantiliselt universaalne ning seda järgmises mõttes. Ühes keeleobjektidega, nagu laused ja terminid, mis on selle keele komponentideks, kuuluvad samasse keelde ka nende objektide nimed (nagu juba teame, saab moodustada iga väljendi nime, pannes selle väljendi jutumärkidesse); lisaks sisaldab keel ka semantilisi termineid nagu "tõde", "nimi", "tähistus", mis otseselt või kaudselt osutavad seosele keeleobjektide ning selle vahel, mida nendega väljendatakse. Järelikult saab iga tavakeeles sõnastatud lause kohta samas keeles moodustada teise lause, mille tähenduseks on, et esimene lause on tõene või et ta on väär. Täiendavat "trikki" kasutades saame keeles konstrueerida isegi eneseleosutava [*self-referential*] lause, s.t lause *S*, mis väidab, et *S* ise on tõene või et ta on väär. Juhul kui *S* väidab iseenda väärust, saame taas lihtsa arutluskäigu abil näidata, et *S* on nii tõene kui ka väär — ning jälle seisame silmitsi valetaja antinoomiaga.

Kuid igas olukorras pole universaalkeelte tarvitamine hädavajalik. Teaduses pole üldjuhul niisuguste keelte järele tarvidust (teaduse all pean siinkohal silmas kogu intellektuaalse uurimise

valdkonda). Konkreetse teadusharus, näiteks keemias, arutatakse teatud eriobjektide üle, nagu elemendid, molekulid jne, kuid mitte keeleobjektide üle, nagu laused või terminid. Sellisteks aruteludeks sobib hästi kitsendatud keel, millel on piiratud sõnavara; see keel peab sisaldama keemiaobjektide nimesid, selliseid termineid nagu "element" ja "molekul", kuid mitte keeleobjektide nimesid; niisiis ta ei pruugi olla semantiliselt universaalne. Sama kehtib enamjao teiste teadusharude kohta. Olukord muutub mõnevõrra segasemaks, kui jõuame lingvistikani. See on teadus, milles uurime keeli; niisiis peavad lingvistikakeeles tingimata leiduma nimed keeleobjektide tarvis. Siiski ei pea me lingvistikakeeleks valima mingit universaalkeelt ega ühtki nendest keeltest, mis on lingvistilise arutelu objektiks. Samuti ei sunni miski meid lingvistikas kasutama kõikides aruteludes sama keelt. Lingvistikakeel peab küll sisaldama arutelu objektiks olevate keelte keeleliste komponentide nimesid, kuid mitte iseene komponentide nimesid; niisiis jällegi ei tarvitse ta olla semantiliselt universaalne. Sama kehtib ka loogikakeele või õigemini metaloogika või metamatemaatikana tuntud loogikaosa keele kohta; ka siin me huvitume teatud keeltest, peamiselt loogika- ja matemaatikateooriate keelest (kuigi uurime neid teisest vaatepunktist kui lingvistikas).

Nüüd kerkib küsimus, kas tõemõistet saaks täpselt defineerida ning tema kooskõlalist ja adekvaatset kasutust sel teel kindlaks teha, vähemalt semantiliselt piiratud teadusliku diskursuse keelte jaoks. Teatud tingimustel saab sellele küsimusele jaatavalt vastata. Peamisteks tingimusteks, mis sellisele keelele tuleb seada, on, et tema sõnavara peab olema täielikult fikseeritud ning selle sõnavara alusel lausete ning muude tähenduslike väljendite moodustamist reguleerivad süntaksireeglid peavad olema täpselt formuleeritud. Edasi, süntaksireeglid peavad olema puhtalt formaalsed, s.o viitama ainult väljendite vormile (kujule); väljendi funktsioon ja tähendus peaks sõltuma ainult tema vormist. Muu hulgas peab juba väljendile peale vaadates saama otsustada, kas ta on või ei ole lause. Iialgi ei tohi juhtuda nõnda, et mingi väljend toimib ühes kohas lausena, samavormiline väljend teises kohas aga mitte või et mingit lauset ühes kontekstis saab väita, kuid teist samavormilist lauset teises kontekstis võib eitada. (Siit järeldub

muu hulgas, et keele sõnavaras ei tohi esineda demonstratiivseid ase- ja määrsõnu nagu "see" ja "siin".) Keeli, mis nimetatud tingimusi rahuldavad, kutsutakse formaliseeritud keelteks. Formaliseeritud keelte käsitlemisel ei ole vaja eristada samavormilisi väljendeid, mis on kirjutatud või lausutud eri kohtades; sagedasti räägitakse neist nii, nagu oleks tegu ühe ja sama väljendiga. Lugeja on ehk märganud, et vahel kasutame niisugust kõnepruuki isegi loomulikku, s.t formaliseerimata keelt käsitledes; nõnda toimime siiski ainult lihtsuse huvides ning ainult sellistel juhtudel, kus segaduse oht tundub puuduvat.

Formaliseeritud keeled sobivad väga hästi loogika- ja matemaatikateooriate esitamiseks; ma ei näe olemuslikke põhjusi, miks neid ei peaks saama kohaldada kasutuseks ka teisteks teadusdistsipliinides, sh eriti empiiriliste teaduste teoreetilistes osades. Tahaksin rõhutada, et terminit "formaliseeritud keeled" kasutades ei osuta ma ainult keeleliste süsteemidele, mis on formuleeritud täielikult sümbolites; ma ei pea silmas midagi olemuslikult loomulikele keelele vastanduvat. Vastupidi, näib, et ainsateks tõeliselt huvitavateks formaliseeritud keelteks on loomulike keelte fragmendid (sellised fragmendid, millel on fikseeritud sõnavara ning täpsed süntaksireeglid) või loomulikesse keeltesse vähemalt adekvaatselt tõlgitavad keeled.

Meie ürituse edu sõltub veel mõnedest tingimustest. Keelest, mis on meie käsitluse objektiks ja mille jaoks me tahame konstrueerida tõedefinitsiooni, peame rangelt eristama keelt, milles seda definitsiooni kavatsame sõnastada ja tema järeldusi uurida. Viimast keelt kutsutakse metakeeleks ja esimest objektkeeleks. Metakeel peab olema piisavalt rikas; muu hulgas peab ta sisaldama kogu objektkeelt. Tõepoolest, adekvaatne tõedefinitsioon peab vastavalt meie sätestustele järeldustena implitseerima kõik selle mõiste osalised definitsioonid, s.o kõik ekvivalentsid kujul (3):

"*p*" on tõene parajasti siis, kui *p*,

kus "*p*" tuleb ekvivalentsi kummalgi pool asendada objektkeele suvalise lausega. Kuna kõik need järeldused tuleb sõnastada metakeeles, siis on ilmne, et iga objektkeele lause peab lausena toimima ka metakeeles. Edasi, metakeel peab sisaldama objektkeele lausete jt väljendite nimesid, sest need nimed esinevad ülal-

toodud ekvivalentsides vasakul pool. Samuti peab ta sisaldama teatud täiendavaid termineid, mida läheb tarvis objektkeele käsitlemiseks, nimelt termineid, mis tähistavad teatud spetsiaalseid väljendihulki, teatud seoseid väljendite vahel ning tehteid väljenditega; nt peab meil olema võimalus rääkida kõigi lausete hulgest ja kõrvutamise [*juxtaposition*] tehtest, mille abiga me kaht väljendit teineteisega ühendades saame moodustada uusi väljendeid. Tõe defineerimisega näitame lõpuks, et semantilisi termineid (mis väljendavad seoseid objektkeele lausete ning nende lausetega tähistatud objektide vahel) saab metakeelde tuua definitsioonide abil. Niisiis jäeldame, et metakeel, mis pakub piisavaid vahendeid tõe defineerimiseks, peab objektkeelest oluliselt rikkam olema; ta ei tohi sellega kokku langeda ega olla sellesse tõlgitav, sest muidu osutuksid mõlemad keeled semantiliselt universaalseks ning kummaski saaks taaskonstrueerida valetaja antinoomia. Selle küsimuse juurde pöördume käesoleva artikli viimases jaotises tagasi.

Kui kõik ülaltoodud tingimused on täidetud, siis ei valmis- ta soovitud tõedefinitsiooni koostamine mingeid erilisi raskusi. Kuid tehniliselt on see protseduur liiga nüansirikas, et teda siinkohal detailselt seletada. Objektkeele iga etteantud lause jaoks saab hõlpsasti formuleerida vastava osalise definitsiooni, mis on kujul (3). Et aga objektkeele kõigi lausete hulk on tavaliselt lõpmatu, kuid metakeele iga lause on lõplik märgijada, siis ei saa me jõuda üldise definitsioonini kõigi osaliste definitsioonide konjunktsiooni moodustamise teel. Kuid see, mille me lõpuks saavutame, on teatud intuiitiivses mõttes niisuguse lõpmatu konjunktsiooniga ekvivalentne. Väga jämedates joontes me tegutseme järgmiselt. Alustuseks vaatleme kõige lihtsamaid lauseid, neid, mis ei sisalda osana mingeid muid lauseid; nende lihtsaimate lausete jaoks õnnestub meil tõde defineerida otse (kasutades sama ideed, mis annab meile osalised definitsioonid). Siis kasutame süntaksi-reegleid, mis määravad, kuidas moodustada lihtsamatest lausetest keerukamaid, ning laiendame saadud definitsiooni suvalistele liitlausetele; siin rakendame meetodit, mida matemaatikas tuntakse rekursiooniga defineerimise nime all. (Kirjeldatu on pelgalt tegeliku protseduuri jämedakoeline lähendus. Tehnilistel põhjustel ei defineerita rekursiooniprotseduuriga tegelikult mitte tõemõis-

tet, vaid sellega seotud semantiline kehtestamise [*satisfaction*] mõiste. Kehtestamise kaudu on tõde juba hõlpsasti defineeritav.)

Sellisel konstrueeritud definitsiooni põhjalt võime üles ehitada terve tõeteooria. Muu hulgas saame temast peale kõigi kujuga (3) ekvivalentside tuletada mõned üldise loomuga järeldused, nagu vasturääkivusseaduse ja välistatud kolmanda seaduse. Esimese seaduse kohaselt ei saa mingist kahest lausest, millest üks on teise eitus, olla mõlemad tõesed; teise seaduse kohaselt ei saa kahest niisugusest lausest mõlemad olla väärad.

TÕESTAMISE MÕISTE

Mida iganes ka adekvaatse tõedefinitsiooni konstrueerimisega teaduskeeles jaoks poleks võimalik saavutada, üks tõsiasi näib olevat kindel: niisugune definitsioon ei kannu endas töötavat kriteeriumi otsustamiseks, kas konkreetset lauset selles keeles on tõesed või väärad (ning õigupoolest ei ole ta selleks mõeldudki). Vaadelgem näiteks mingit lauset elementaarse keskkooligeomeetria keelest, näiteks "iga kolmnurga kolm nurgapoolitajat lõikuvad kõik ühes punktis". Kui meid huvitab küsimus, kas see lause on tõene, ning pöördume vastuse leidmiseks tõedefinitsiooni poole, siis saame pettumuse osaliseks. Definitsioon ütleb meile vaid, et antud lause on tõene, kui kolmnurga kolm nurgapoolitajat alati ühes punktis lõikuvad, ja väär, kui nad seda mitte alati ei tee; ainult geomeetria uurimine lubab meid otsustada, kumb alternatiiv tegelikult paika peab. Analoogilised märkused kehtivad ka iga teise üksik-teaduse vallast valitud lausete kohta: iga niisuguse lause tõe üle otsustamine on selle teaduse enese ülesanne, mitte loogika ega tõeteooria oma.

Mõned filosoofid ja teadusmetodoloogid tahaksid tagasi lükata iga definitsiooni, mis ei anna kriteeriumi otsustamiseks, kas mingi etteantud objekt defineeritava mõiste alla kuulub või mitte. Empiiriliste teaduste metodoloogias esindab niisugust tendentsi operatsionalismiõpetus; konstruktivistlikku koolkonda kuuluvad matemaatikafilosoofid näivad ilmutavat sama tendentsi. Kuid kummalgi juhul moodustavad seda arvamust pooldavad inimesed selge vähemuse. Järjekindlat katset seda programmi praktikas

ellu viia (s.o arendada mingi teadus välja soovimatut liiki definit-sioone kasutamata) ei ole vist kunagi tehtud. Tundub ilmne, et niisuguse ürituse käigus kaoks suur osa kaasaegsest matemaati-kast ning füüsika, keemia, bioloogia ja teiste empiiriliste teaduste teoreetiline osa moonduks tõsiselt. Ei aatomi ega geeni definit-sioon, samuti mitte enamjagu definit-sioone matemaatikas, ei kan-na endas mingit kriteeriumi otsustamiseks, kas mingi teatud objekt kuulub defineeritava termini alla või mitte.

Et aga tõedefinit-sioon meile mingit niisugust kriteeriumi ei an-na, kuid samas peetakse tõe otsimist täie õigusega teadusliku te-gevuse olemuseks, siis on ilmselt väga oluline probleem leida vä-hemalt osalisedki tõekriteeriumid ning töötada välja protseduurid, mis võimalikult paljude lausete jaoks võimaldaksid tõe kindlaks teha või eitada (või vähemalt selle tõenäosust määrata). Niisugu-seid protseduure tõepoolust tuntakse; mõningaid neist pruugitak-se eranditult empiirilises teaduses, teisi peaausjalikult deduktiivses teaduses. Tõestamise mõiste — teine mõiste, mida käesolevas artiklis arutame — osutabki lausete tõesuse tuvastamise protse-duurile, mida rakendatakse peamiselt deduktiivses teaduses. Ni-metatud protseduur on ka olulisimaid elemente nn aksiomaatilises meetodis, s.o ainsas matemaatiliste distsipliinide arendamisel tä-napäeval kasutamist leidvas meetodis.

Aksiomaatiline meetod ning selle juurde kuuluv tõestamise-mõiste on pika ajaloolise arengu tulemus. Teatud kursisolek selle arenguga on tänapäevasesest tõestamisemõistest arusaamiseks ilm-selt vajalik.

Algselt oli matemaatiline distsipliin teatud objektide- või näh-tusteklassi puutuvate lausete kogum, mis oli formuleeritud teatud hulga terminite abil ning mida tunnustati tõesena. Selles lauseko-gumis puudus igasugune struktuurne järjestus. Lauset tunnustati tõesena kas sellepärast, et ta tundus intuiitiivselt ilmne [*evident*], või siis sellepärast, et ta tõestati mingite intuiitiivselt ilmsete lau-sete põhjal ning seega näidati intuiitiivselt kindla arutluskäigu teel olevat nonde lausete järelduseks. Intuiitiivse ilmsuse kriteeriumi (ja samuti arutluskäikude intuiitiivse kindluse kriteeriumi) raken-dati igasuguste kitsendusteta; iga lause, mis selle kriteeriumi abil tõeseks tunnustati, arvati automaatselt distsipliini sisse. Niisugu-

ne kirjeldus näib sobivat iseloomustama näiteks geomeetriat sel kujul, nagu teda tundsid vanad egiptlased ning Eukleidese-eelsed kreeklased.

Üsna varsti aga tunti ära, et intuiitvise ilmsuse kriteerium pole kaugeltki mitte eksimatu, ta pole iseloomult objektiivne ning viib sageli tõsiste vigadeni. Aksiomaatilise meetodi kogu järgnevat arengulugu võib käsitada intuiitvisele ilmsusele toetumist kitsendava tendentsi väljendusena.

See tendents ilmutas ennast kõigepealt püüdena tõestada nii palju lauseid kui võimalik, piirates sellega intuiitvise ilmsuse põhjal tõesena tunnustatavate lausete arvu nii palju kui võimalik. Ideaaliks sellise püüdluse vaatepunktist oleks kõigi tõesena tunnustatavate lausete tõestamine. Seda ideaali aga loomulikel põhjustel teostada ei saa. Tõepoolest, me tõestame iga lause teiste lausete alusel, need omakorda kolmandate lausete alusel jne: kui me ühekorraga tahame hoiduda nii nõiarangist kui ka lõputust regressist, siis tuleb see protseduur kusagil katkestada. Saavutamatu ideaali ning teostatavate võimaluste kompromissina on esile kerkinud kaks printsiipi, mida järgnevalt matemaatiliste distsipliinide konstrueerimisel rakendada hakati. Esimese printsiibi järgi on iga distsipliini alguspunktiks väike arv aksiomideks või primitiivseteks lauseteks kutsutavaid lauseid, mis tunduvad intuiitvisele ilmsed ning mille tõesust tunnustatakse ilma mingisuguse enama õigustuseta. Teise printsiibi kohaselt tunnustatakse distsipliinis tõesena ainult neid lauseid, mis on tõestatavad ainult aksiomidest ning juba eelnevalt tõestatud lausetest. Kõiki lauseid, mida nende kahe printsiibi alusel saab tunnustada tõeseks, nimetatakse antud distsipliini teoreemideks ehk tõestatavateks lauseteks. Kaks analoogilist printsiipi reguleerivad terminite kasutust distsipliini konstrueerimisel. Esimese printsiibi järgi paneme alguses paika mõned defineerimatuteks või primitiivseteks terminiteks kutsutavad terminid, mis on vahetult mõistetavad ning mida me (teoreemide sõnastamisel ja tõestamisel) otsustame kasutada nende tähendusi seletamata; teise printsiibi järgi lepime kokku, et ei kasuta ühtegi muud terminit, mille tähendust me ei suuda seletada teda defineerimatute ja varem defineeritud terminite abiga defineerides. Need neli printsiipi on aksiomaatilise meetodi alustaladeks;

teooriaid, mis on arendatud neid printsiipe järgides, nimetatakse aksiomaatilisteks teooriateks.

Nagu hästi teada, kasutati aksiomaatilist meetodit geomeetria arendamiseks Eukleidese *Elementides* u 300. a eKr. Edasi pruugiti teda üle 2000 aasta nii, et ei põhiprintsiibid (mida muide pika aja vältel üldse eksplitsiitselt ei sõnastatudki) ega üldine lähene mine samahästi kui ei muutunud. Aga 19. ja 20. sajandil tegi aksiomaatiline meetod läbi põhjaliku evolutsiooni. Meie arutelu seisukohalt on iseäranis olulised selle evolutsiooni need tunnused, mis puudutavad tõestuse mõistet.

Kuni 19. sajandi viimaste aastateni oli tõestamisemõiste peaaegjalikult psühholoogilise iseloomuga. Tõestamine oli intellektuaalne tegevus eesmärgiga veenda ennast ja teisi kõnealuse lause tõesuses; matemaatilise teooria arendamisel spetsiifiliselt kasutati tõestust enda ja teiste veenmiseks selles, et vaadeldav lause tuleb tõeseks tunnistada, kui teatud teised laused juba varem tõeseks on tunnistatud. Tõestustes kasutatavatele arutluskäikudele ei seatud mingeid muid kitsendusi kui intuiitvne veenvus. Teatud perioodil aga hakati tundma vajadust tõestusemõiste sügavama analüüsi järele, mis pidanuks intuiitvsele ilmsusele toetumist kitsendama ka selles kontekstis. See oli arvatavasti seotud teatud spetsiifiliste arengukäikudega matemaatikas, sealhulgas mitte-eukleidiliste geomeetriate avastamisega. Vastava analüüsi teostasid loogikud, alates saksa loogikust Gottlob Fregest, ning selle tulemusena võeti kasutusele uus *formaalse tõestamise* mõiste, mis täiustas oluliselt vana psühholoogilist mõistet ning on selle adekvaatseks asendajaks.

Esimeseks sammuks teel matemaatilise teooria varustamiseni formaalse tõestamisemõistega on teooriakeele formaliseerimine selles mõttes, millest oli varem juttu seoses tõedefinitsiooniga. Sellega antakse formaalsed süntaksireeglid, mis väljendite kuju peale vaadates lubavad lauseid eristada väljendeist, mis pole laused. Järgmine samm seisneb mõnede teist laadi reeglite, nn tõestus- (ehk tuletus)reeglite formuleerimises. Nende reeglite alusel loetakse üks lause teistest vahetult tuletatuks, kui tema kuju suhestub etteantud viisil nende teiste lausete kujudega. Tõestusreeglite arv on väike ning nende sisu on lihtne. Sarna-

selt süntaksireeglitega on nad loomult formaalsed, s.o viitavad ainult asjasse segatud lausete kujule. Intuitiivselt näivad kõik tuletusreeglid olevat eksimatud selles mõttes, et lause, mis on mis tahes sellise reegli abil vahetult tuletatav tõestest lausetest, peab ka ise olema tõene. Tõestusreeglite eksimatust saab tegelikult kindlaks teha adekvaatse tõedefiniitsiooni põhjal. Tuntuimaks ja tähtsaimaks tõestusreegli näiteks on eraldamisreegel [*rule of detachment*], tuntud ka *modus ponens*'ina. Selle reegli kohaselt (mis mõnes teoorias on ainsaks tõestusreegliks) on lause "q" vahetult tuletatav kahest etteantud lausest, kui esimene neist on tingimuslause "kui p, siis q" ning teine on "q"; "p" ja "q" on siin, nagu ikka, meie formaliseeritud keele mistahes kahe lause lühendid. Nüüd saame seletada, milles seisneb etteantud lause formaalne tõestamine. Alustuseks rakendame tõestusreegleid aksiomidele ning saame uued laused, mis on aksiomidest vahetult tuletatavad; järgmiseks rakendame samu reegleid uutele lausetele või uutele lausetele ja aksiomidele koos ning saame jällegi uued laused; nõndasamuti jätkame. Kui me lõpliku arvu sammudega jõuame etteantud lauseni, siis ütlemegi, et ta on formaalselt tõestatud. Sama idee saab täpsemalt väljendada ka järgmisel viisil: etteantud lause formaalne tõestamine seisneb lõpliku lausete jada koostamises, nii et (1) esimene lause jadas on mingi aksiom, (2) iga järgnev lause on kas aksiom või vahetult tuletatav mõnedest jadas talle eelnevatest lausetest ja (3) viimane lause jadas on lause, mida tõestame. Sõna "tõestamine/tõestus"⁴ kasutust mõnevõrra muutes võiksime isegi ütelda, et formaalne tõestus on lihtsalt mis tahes lõplik lausete jada, millel on kolm äsjanimetatud omadust.

Aksiomaatilist teooriat, mille keel on formaliseeritud ning mis on varustatud formaalse tõestusemõistega, nimetatakse formaliseeritud teooriaks. Me sätestame, et ainukesed tõestused, mida formaliseeritud teoorias tohib kasutada, on formaalsed tõestused; s.t et ühtki lauset ei tohi teoreemina tunnustada muidu, kui ta kas on aksiom või saab talle leida formaalse tõestuse. Meetod formaliseeritud teooria esitamiseks igas ta arengustaadiumis on põhimõtteliselt väga elementaarne. Esmalt loeme üles aksiomid

⁴Vt märkust 1. *Tlk.*

ning seejärel kõik teadaolevad teoreemid sellises järjekorras, et iga niisugune lause meie loetelus, mis pole aksioom, on vahetult äratuntav teoreemina tema kuju võrdlemisel talle loetelus eelnevate lausete kujudega; mingisuguseid keerulisi arutlemis- või veenmisprotsesse asjasse segatud ei ole. (Ma ei räägi siinkohal psühholoogilistest protsessidest, mille abil teoreemid tegelikult on avastatud.) Intuiitvsele ilmsusele toetumist on tõepoolest märkimisväärselt piiratud; kahtlused teoreemide tõesuses pole küll täiesti kõrvaldatud, kuid on taandatud võimalikele kahtlustele väheste aksioomideks kuulutatud lausete tõesuses ning väheste lihtsate tõestusreeglite eksimatuses. Lisada võib, et ka teooriakeelde uute terminite lisamise protsess on formaliseeritav vastavate formaalsete definitsioonireeglite andmisega.

Tänaseks päevaks teame, et kõik olemasolevad matemaatilised distsipliinid on esitatavad formaliseeritud teooriatena. Formaalsed tõestused saab anda kõige sügavamatele ja keerukamatele matemaatilistele teoreemidele, mis algselt olid kindlaks tehtud intuiitvsete arutluskäikudega.

TÕE JA TÕESTAMISE VASTASTIKUNE SEOS

Kahtlemata on moodsa loogika suursaavutuseks uue ja lihtsa, puhtformaalse loomuga mõiste toomine vana psühholoogilise tõestamismõiste asemele, mida vaevalt oleks iial saanud kuigi selgeks ja täpseks teha. Kuid formaalse meetodi triumf kandis enesega kaasas ka tulevase tagasilöögi idu. Nagu varsti näeme, osutus nimelt lihtsus uue mõiste Achilleuse kannaks.

Formaalse tõestamisemõiste kriitiliseks analüüsiks peame selgitama tema seost tõemõistega. Formaalne tõestamine on ju lõpuks nõndasamuti kui vana intuiitvne tõestamine suunatud uute tõeste lausete leidmisele. Niisugune protseduur on adekvaatne ainult siis, kui kõik tema abil leitavad laused on tõesed ning kui kõik tõesed laused on leitavad tema abil. Järelikult kerkib loomulikult probleem, kas formaalne tõestamine on adekvaatne tõe omandamise viis. Teisisõnu: kas kõigi (formaalselt) tõestatavate lausete hulk langeb kokku kõigi tõeste lausete hulgaga?

Spetsiifilisuse mõttes uurime seda probleemi seoses konkreetse, väga elementaarse matemaatikadistsipliiniga, nimelt naturaalarvude aritmeetikaga (elementaarse arvuteooriaga). Eeldame, et see distsipliin on esitatud formaliseeritud teooriana. Selle teooria sõnavara on tagasihoidlik. Ta koosneb nimelt suvalisi naturaalarve esindavatest muutujatest nagu " m ", " n ", " p ", ..., konkreetseid arve tähistavatest numeraalidest " 0 ", " 1 ", " 2 ", ..., mõningatest tuntud arvudevahelisi seoseid ja arvudel määratud tehteid tähistavatest sümbolitest nagu " $=$ ", " $<$ ", " $+$ ", " $-$ ", ning lõpuks teatud loogikaterminitest, nimelt lausekonktiividest (" ning ", " või ", " kui ", " mitte ") ja kvantoritest (väljenditest kujul "iga arvu m jaoks", "mõne arvu m jaoks"). Süntaksi- ja tõestusreeglid on lihtsad. Järgevas arutelus peame lausetest kõneldes läbivalt silmas formaliseeritud aritmeetikakeele lauseid.

Arutlust tõe üle esimeses jaotises teame, et valides tolle keele objektkeeleks, saame tema jaoks konstrueerida ka sobiva meta-keele ning sõnastada selles adekvaatse tõedefinitsiooni. Käesolevas kontekstis on meil mugav ütelda, et sellega oleme defineerinud kõigi tõeste lausete hulga; tõedefinitsioon ütleb nimelt, et kõik selle hulga elemendid (s.o kõik tõesed laused) ja ainult nemad rahuldavad teatud metakeeles sõnastatud tingimust. Veelgi lihtsamalt saame metakeeles defineerida tõestatavate lausete hulga; see definitsioon on täielikult kooskõlas teises jaotises antud formaalse tõestamismõiste seletusega. Rangelt võttes kuuluvad nii tõe kui ka tõestatavuse definitsioon uude teoriasse, mis on sõnastatud metakeeles ning spetsiaalselt mõeldud meie formaliseeritud aritmeetika ja tema keele uurimiseks. Seda uut teooriat nimetatakse metateooriaks või siis konkreetsemalt meta-aritmeetikaks. Me ei hakka siinkohal detailselt peatuma viisil, kuidas see metateooria on üles ehitatud — tema aksiomidel, defineerimatutel terminitel jne. Märgime vaid, et nimelt selle metateooria raames sõnastame ja lahendame probleemi, kas tõestatavate lausete hulk langeb kokku tõeste lausete hulgaga.

Lahendus sellele probleemile osutub negatiivseks. Esitame siinkohal väga jämedakoelise kirjelduse meetodist, millega lahen-

duseni on jõutud.⁵ Põhiidee on lähedalt seotud tänapäeva (Austria päritolu) ameerika loogiku Kurt Gödeli ideega tema kuulsast artiklist aritmeetika mittetäielikkuse [*incompleteness*] kohta⁶.

Esimeses jaotises märkisime, et tõemõiste defineerimist ja arutamist võimaldav metakeel peab olema rikas. Metakeel sisaldab kogu objektkeelt ning seetõttu saame temas rääkida naturaalarvudest, arvuhulkadest, seostest arvude vahel jne. Kuid lisaks sisaldab ta ka objektkeele ning tema komponentide üle arutamiseks vajalikke termineid; järelikult saame metakeeles rääkida väljenditest ja sealhulgas lausetest, samuti lausehulkadest, seostest lausete vahel jne. Metateoorias saame seega uurida nende mitmesugust liiki objektide omadusi ning teha kindlaks nendevahelisi seoseid.

Muu hulgas on objektkeele süntaksireeglitega antud lausete kirjeldust kasutades lihtne kõik laused järjestada lõpmatusse jadasse (alustades lihtsamatest ning jätkates üha keerulisematega) ning nad järjest nummerdada. Sellega korreleerime iga lausega naturaalarvu nii, et kahe eri lausega korreleeruvad kaks arvu on alati erinevad ehk teisisõnu, loome lausete ja arvude vahel üksühese vastavuse. See omakorda toob kaasa sarnase vastavuse lausehulkade ja arvuhulkade vahel ning lausetevaheliste seoste ja arvudevaheliste seoste vahel. Muu hulgas saame vaadelda tõestatavate lausete numbreid ja tõeste lausete numbreid; nimetame neid lühidalt tõestatavateks^o ja tõesteks^o arvudeks. Meie põhiprobleem taandub siis küsimusele, kas tõestatavate^o arvude hulk ning tõeste^o arvude hulk on identsed.

Selleks et sellele küsimusele eitavalt vastata, piisab loomulikult üheainsa omaduse näitamisest, mis esimesel hulgal on ja teisel puudub. Omadus, mida kohe demonstreerime, võib näida üsna ootamatuna, omalaadse *deus ex machina*'na.

Põhilist rolli mängib siin formaalse tõestamise ja formaalse tõestatavuse mõistete seesmine lihtsus. Teises jaotises nägime, et

⁵A. Tarski. Der Wahrheitsbegriff in den formalisierten Sprachen. — *Studia Philosophica*, Bd. 1, 1935, S. 261–405. *Tlk.*

⁶K. Gödel. Über formal unentscheidbare Sätze der *Principia Mathematica* und verwandter Systeme. I. — *Monatshefte für Mathematik und Physik*. Bd. 38, 1931, S. 173–198. *Tlk.*

nende mõistete tähendus on seletatav teatud lihtsate tõestusreeglite poolt dikteeritavate lausetevaheliste seoste kaudu; lugeja võib meelde tuletada *modus ponens*'i reeglit. Vastavad seosed lausete arvude vahel on samavõrd lihtsad; osutub, et neid saab iseloomustada lihtsaimate aritmeetiliste tehete ja seoste kaudu nagu liitmine, korrutamine ja võrdus — seega meie aritmeetilises teoorias figureerivate terminite kaudu. Selle tulemusena on ka tõestatavate^o arvude hulk niisuguste terminite abil iseloomustatav. Saavutatu lühidaks iseloomustamiseks võib ütelda, et tõestatavuse definitsioon on tõlgitud metakeelest objektkeelde.

Teisalt kutsub tavakeele tõemõiste arutelu esile oletuse, et tõedefinitsiooni jaoks mingit sellist tõlget saavutada ei ole võimalik; muidu osutuks objektkeel teatud mõttes semantiliselt universaalseks ning see avaks tee valetaja antinoomia taasilmumisele. Kinnitamaks seda oletust näitame, et kui tõeste^o arvude hulk oleks aritmeetikakeeles defineeritav, siis oleks valetaja antinoomia selles keeles tõepoolest taas konstrueeritav. Et aga meil on nüüd tegemist kitsendatud formaliseeritud keelega, siis nõuaks antinoomia nüansikamat ja keerulisemat kuju. Muu hulgas ei saaks antinoomia uues sõnastuses esineda empiirilise sisuga väljendeid nagu "seal-ja-seal trükitud lause", millel oli tähtis osa alguses sõnastuses. Lähematesse üksikasjadesse me siinkohal ei süvene.

Tõestatavate^o arvude hulk tõeste^o arvude hulgaga seega kokku ei lange, sest esimene on aritmeetikakeeles defineeritav ja teine mitte. Järelikult ei lange kokku ka tõestatavate lausete ja tõeste lausete hulk. Teisalt saame tõedefinitsiooni kasutades hõlpsasti näidata, et kõik aritmeetika-aksioomid on tõesed ja kõik tuletusreeglid eksimatud. Seega on kõik tõestatavad laused tõesed; vastupidine ei saa seepärast kehtida. Meie lõppjärelduseks on niisiis, et leidub aritmeetikakeeles sõnastatud lauseid, mis on tõesed, kuid mida aritmeetikas tunnustatud aksioomide ja tõestusreeglite alusel tõestada ei saa.

Võiks arvata, et see järeldus sõltub oluliselt nendest konkreetsetest aksioomidest ja tuletusreeglitest, mille oma aritmeetikateooria jaoks oleme valinud, ning et lõpptulemus tuleks erinev, kui me sobival viisil teooriat laiendaksime uusi aksioome või uusi tuletusreegleid kaasates. Lähem analüüs näitab aga,

et kasutatud arutluskäik sõltub kõnealuse teooria eriomadustest väga vähe ning on õigupoolest laiendatav enamikule muudestki formaliseeritud teooriatest. Eeldades, et mingi teooria sisaldab naturaalarvude aritmeetikat (või vähemalt seda, et aritmeetika on temas taaskonstrueeritav), saame oma arutluskäigu olulist osa selle teooria jaoks korrata enam-vähem muutmata kujul; järelduseks on taas, et teooria tõestatavate lausete hulk erineb tema tõeste lausete hulgest. Juhul, kui me peale selle suudame näidata, et kõik teooria aksioomid on tõesed ning kõik tuletusreeglid eksimatud (mida me sageli suudame), siis saame lisaks järeldada, et teoorias on tõeseid lauseid, mis pole tõestatavad. Kui mõned piiratud väljendusvõimalustega fragmentaarsed teooriad välja arvata, siis on eeldus teooria suhte kohta naturaalarvude aritmeetikasse üldjuhul täidetud, niisiis on meie järeldustel peaaegu universaalne iseloom. (Mis puutub neisse fragmentaarsetesse teooriatesse, mis naturaalarvude aritmeetikat ei sisalda, siis nende keeles ei pruugi olla tõestatavuse defineerimiseks piisavalt vahendeid ning nende tõestatavad laused võivad nende tõeste lausetega tõepoolest kokku langeda. Elementaarne geomeetria ning reaalarvude elementaaralgebra on tuntuimad ja võib-olla olulisimad näited teooriatest, kus need mõisted kokku langevad.)

Keskne osa, mida kogu arutluskäigus mängib valetaja antinoomia, heidab pisut huvitavat valgust meie varasematele märkustele antinoomiate rolli kohta inim mõtte ajaloos. Esiti astus valetaja antinoomia meie arutellu suure hävitusvõimega kurja jõuna, mis sundis meid loobuma igasugustest katsetest selgitada tõemõistet loomulike keelte jaoks. Pidime oma püüdlused piirama teadusliku diskursuse formaliseeritud keeltega. Ettevaatusabinõuna antinoomia võimaliku taasilmumise vastu pidime oma arutelu märkimisväärselt keerukustama keele ja ta metakeele eristusega. Järnevalt aga on meil ses uues kitsendatud raamistus õnnestunud see hävitav energia taltsutada ja rakendada ta rahulike, konstruktiivsete eesmärkide teenistusse. Antinoomiat pole enam ilmunud, aga tema põhiideed läks tarvis tähtsa ja kaugeleulatuvate järeldustega metalloogilise tulemuse saavutamiseks.

Selle tulemuse tähtsust ei kahanda kuidagi tõsiasi, et tema filosoofilised järeldused on olulises negatiivse iseloomuga. Tule-

mus näitab tõesti, et üheski matemaatika vallas pole tõestatavuse mõiste tõemõiste täiuslikuks aseaineks. Uskumus, et formaalne tõestamine võiks toimida adekvaatse tööriistana kõigi matemaatiliste väidete tõesuse kindlakstegemiseks, on osutunud põhjendamatuks. Formaalsete meetodite esialgsele triumfile on järgnenud tagasilööök.

Mida iganes käesoleva arutelu kokkuvõttena ka öelda, on see paramatatult antikulminatsioon. Tõemõistet formaliseeritud teooriate jaoks saab nüüd sisse tuua täpse ja adekvaatse definitiooni abiga. Seetõttu saab teda metaloogilises arutelus kasutada ilma igasuguste kitsenduste ja reservatsioonideta. Temast on õigupoolest kujunenud metaloogika alusmõiste, mis on segatud paljudesse tähtsatesse probleemidesse ja tulemustesse. Teisalt pole ka tõestamise mõiste oma tähtsust minetanud. Tõestamine on endiselt ainuke meetod, mida iga konkreetse matemaatilise teooria lausete tõesuse kindlakstegemiseks kasutatakse. Nüüd aga oleme teadlikud tõsiasiast, et leidub teooriakeeles sõnastatud lauseid, mis on tõesed, kuid tõestamatud, ning me ei saa välistada võimalust, et niisuguseid lauseid esineb ka nende hulgas, mille vastu huvi tunneme ja mida üritame tõestada. Mõnedes olukordades võime seega soovida tõestatavate lausete hulka avardada. Selleks rikastame antud teooriat kas lisades uusi lauseid tema aksioomisüsteemi või varustades teda uute tõestusreeglitega. Nõnda toimides juhindume tõemõistest; sest me ei taha lisada uut aksiomi või uut tõestusreeglit, kui meil on alust arvata, et uus aksiom pole tõene lause või et uus reegel võiks tõestele lausetele rakendamisel tulemuseks anda väära lause. Teooria laiendamise protsessi võib loomulikult korrata suvaline arv kordi. Tõese lause mõiste toimib niisiis ideaalpiirina, mida kätte saada pole võimalik, kuid mida me tõestatavate lausete hulka astmeliselt avardades katsume lähendada. (On tõenäoline, kuigi muudel põhjustel, et tõemõiste mängib analoogilist rolli ka empiirilise teadmise vallas.) Tõe ja tõestamise mõiste vahel ei ole matemaatika arendamises mingit konflikti; need kaks mõistet pole sõjajalal, vaid elavad rahulikus koeksistentsis.

ALFRED TARSKI (14.01.1902 Varssavi–26.10.1983 Berkeley, California), poola päritolu matemaatik ja loogik. Õppis ja töötas Varssavi ülikoolis, 1939 emigreerus USA-sse, kus töötas alul Harvardis, alates 1942 California ülikoolis Berkeleys (a-st 1949 professor). On 20. sajandi olulisimaid loogikuid, ta tööd tõe, loogilise järeltuse jmt teemadel on oluliselt mõjutanud loogika ja filosoofia arengut, nii formaalsete kui loomulike keelte uurimist. Ta on ka üks matemaatilise mudeliteooria loojaid. Ta tähtsamad loogika- ja metamatemaatika-alased artiklid (neist keskseim “Der Wahrheitsbegriff in den formalisierten Sprachen”, poolakeelne originaal 1933, saksakeelne tõlge 1935) on koondatud kogumikku *Logic, Semantics, Metamathematics* (1956).

Teisi teoseid: *Introduction to Logic* (1941); *A Decision Method for Elementary Algebra and Geometry* (1948); *Undecidable Theories* (1953).

TARSKI, GÖDEL JA KES NEIST EI JÄRELDU

Tarmo Uustalu

Alfred Tarski teoreem tõe defineerimatusest ning Kurt Gödeli teoreemid mittetäielikkusest on tehnilist laadi, säravilusate tõestustega loogikatulemused, mille sõnum on, et keeled ja aksiomatiseeritavad teooriad (selles mõistes, nagu nad loogikas on defineeritud) on teatud olulistes aspektides fundamentaalselt küündimatud. Loogikadistsipliini arengu jaoks oli nende teoreemide avastamisel määratu tähtsus (Gödeli teine teoreem kukutas kokku Hilberti programmi), kuid millegipärast on nad saavutanud ka laiema tuntuse. Gödeli teoreemide ümber on *science fiction*'is ja populaarteaduslikus kirjanduses tekkinud peaaegu et kultus, kus väärtõlgendused on pigem reeglilik kui erandlik. Ilmselt on sel populaarsel huvil Gödeli teoreemide vastu mitu põhjust: šokk, mille nende teoreemide avastamine loogikute ringis omal ajal tekitas, Gödeli ebatavaline isik ja elulugu, teoreemide ja nende tõestuste kummalisus ning tunne, et neist peaks midagi tulenema inim mõistuse olemuse kohta, kuna inim mõistust peaks saama teooriana käsitleda.

John R. Lucas ning eriti Roger Penrose on laialdaselt propageerinud seisukohta, nagu järelduks Gödeli esimesest teoreemist heade matemaatikute mõistuste aksiomatiseerimatus, millest omakorda tuleneks, et mehhanism ehk komputatsionalistlik vaimateooria on vale, s.t et vähemalt mõne inimese mõistus pole ei masinana loodud ega ka masinaga järeletehtav. Loogikud peavad Lucase ja Penrose'i arutluskäike vigaseks, kuid pole suutnud oma seisukohti levitada nendega võrreldava eduga. Penrose'i populaarteaduslikud raamatud on Hofstadteri, Hawkingi ja Gleicki raamatute klassi bestsellerid. Järgnevalt selgitame, mida Tarski ja

Gödeli teoreemid väidavad ja kuidas nad on tõestatud ning mida deklareerib Lucase ja Penrose'i tees ning kuidas selle tuletamine Gödeli teoreemide põhjalt on ebaõnnestunud.

KEELED, TEOORIAD JA AKSIOMATISEERITAVUS

Tarski ja Gödeli teoreemide ning Lucase ja Penrose'i argumentide üldiseks aineseks on keeled, teooriad ja aksiomatiseeritavus loogika mõistes, ehk mitteformaalselt: rääkimine, mõtlemine ning mõtlemise teostatavus masinaga.

Keel on loogika seisukohast hulk eri kategooriatesse jagatud väljendeid. Tavalisim on, et keel on esimest järku ja võrdusega. Sellise keele väljendikategooriateks on laused, termid, lauseskeemid ja termiskeemid (lauseskeemid ja termiskeemid on n -ö lünkadega laused ja termid, millest päris lauseid ja terme võib saada termide asetamisega lünkadesse); kvantifitseerimine üle termide on lubatud. Loogikaväliseid konstante on keelel normaaljuhul loenduv hulk ning selle tõttu saab keele iga väljendikategooria efektiivselt *nummerdada*, s.o seada igale lausele, termile, lauseskeemile ja termiskeemile vastavusse mingi naturaalarvu, tema numbri, nii et iga lause, termi, lauseskeemi ja termiskeemi järgi saab efektiivselt leida tema numbri ning iga naturaalarvu järgi saab efektiivselt leida lause, termi, lauseskeemi ja termiskeemi, mille number ta on. Sisu annab keelele tema semantika. Loogikas on põhimõte, et laused tähistavad alati mingeid tõeväärtusi, termid, lauseskeemid ja termiskeemid aga võivad tähistada suvalise etteantud hulga (n -ö universumi) mingeid elemente, seoseid nende vahel ning tehteid nendega. Millist universumit konkreetselt silmas on peetud ning mida täpselt iga väljend on mõeldud tähistama, selle määrab keele *kavatsetud interpretatsioon* (*intended interpretation*). Muu hulgas määrab kavatsetud interpretatsioon keele *tõehulga* (*truth set*), s.o tema kõigi tõeste lausete hulga. Keel on niisiis vahend mingist reaalsusest rääkimiseks ning sideme keele ja reaalsuse vahel fikseerib keele kavatsetud interpretatsioon. Keele kavatsetud interpretatsiooni teades ja arvestades võib keele tõehulka püüda välja rehkendada reaalsust vaadeldes, s.t mõelda empiirilist meetodit rakendades.

Keele tõehulka on võimalik muidugi mõistatada ka puhtalt süntaksi tasemel, ilma kavatsatud interpretatsiooni teadmata või arvestamata, iseasi on siis, kas tulemus täpne tuleb. Keele tõehulga mõistlikke äraarvamisi nimetatakse *teooriateks*. Keele lauseid, mis on keele kohta loodud teooriasse arvatud, nimetatakse selle teooria teoreemideks. Teoreemsus on niisiis oletatav tõesus, teoreemid on laused, mida peetakse tõeseks. Esimest järku võrdusega keele teooriate korral seisneb mõistlikkuse kriteerium nõudmises, et teooriaks kandideeriv keele lausete hulk peab esimest järku võrdusega loogika tõestusreeglite suhtes olema kinnine, s.t ükski lõplik hulk lauseid ei saa olla teoreemid ilma, et teoreemid oleksid ka kõik loogilised järeldused nendest. Kui keeles saab reaalsuse üle rääkida, siis teoorias saab temast ratsionaalselt mõelda.

Praktilise kirjeldatavuse seisukohast on mugavad *aksiomatiseeritavad teooriad*, s.o teooriad, millest saab välja eraldada aksiomaatika, s.o keele lausete primitiivselt rekursiivse (loe: lihtsa, mehhaniseeritava protseduuri abil äratuntava) alamhulga nii, et aksiomaatikast tõestatavateks lauseteks osutuvad parajasti kõik teoreemid. Lause on *tõestatav*, kui talle leidub tõestus, s.o lõplik lausejada, mille viimane lause on ta ise ning mille iga lause on kas aksiom või mingitest talle jadas eelnevatest lausetest esimest järku võrdusega loogika tõestusreegli abil vahetult saadav. Aksiomatiseeritud teooriate põhiomadusi on, et kui kõik aksiomid on tõesed, on ka kõik teoreemid tõesed. Aksiomatiseeritud teooriate heaks omaduseks on ka nende primitiivselt rekursiivne loetletavus, mis tähendab, et leidub lihtne mehhaniseeritav protseduur, mis kõik teoreemid üles loeb. (Konkreetses protseduuri idee on väga lihtne: tuleb süstemaatiliselt läbi vaadata kõik lõplikud lausejadad, teha igäühe kohta kindlaks, kas ta on tõestus, ning positiivsel juhul väljastada tema viimane lause.)

Teooriate kvaliteedi iseloomustamiseks kasutatakse loogikas intensiivselt kaht mõistepaari, mille mõtet on ääretult oluline mõista. Need mõistepaarid on mittevasturääkivus ja korrektsus ning süntaktiline täielikkus ja semantiline täielikkus. Teooriat T loetakse *mittevasturääkivaks* (*consistent*), kui iga T -teoreemi süntaktiline eitus on T -mitteteoreem, s.t kui T -teoreeme pole rohkem, kui elementaarsetel T sisemise kooskõla põhjustel olla võiks.

Korrektne (sound) on T siis, kui iga T -teoreem on tõene, s.t kui T -teoreemsus on tõe mitteülepakutud lähendus. Paneme tähele, et mittevasturääkivus on puhtsüntaktiline mõiste (iseloomustab T -teoreemsust kui sellist), korrektsus aga olemuslikult semantiline (iseloomustab T -teoreemsuse ja tõe vahekorda). Teooria T on *süntaktiliselt täielik (syntactically complete)*, kui iga T -mitte-teoreemi süntaktiline eitus on T -teoreem, s.t kui T -teoreeme pole vähem, kui elementaarsetel T sisemise kooskõla põhjustel võiks. *Semantiliselt täielik (semantically complete)* on ta siis, kui iga T -mitteteoreem on mittetõene, s.t kui T -teoreemsus on tõe mitteallapakutud lähendus. Semantilised mõisted on vastavatest süntaktilistest mõistetest tugevamad: korrektsus tingib mittevasturääkivuse ning semantiline täielikkus süntaktilise täielikkuse. Vastupidised implikatsioonid üldjuhul ei kehti, kuid mittevasturääkivus tingib korrektsuse semantilise täielikkuse eeldusel ning süntaktiline täielikkus semantilise täielikkuse korrektsuse eeldusel.

Süntaktilisest seisukohast on ideaalsed need teooriad, mis on nii mittevasturääkivad kui ka süntaktiliselt täielikud; neis on igal lausel täpselt üks kahest vastavalt tõesust ja väärust imiteerivast staatusest: ta on kas teoreem või siis lause, mille süntaktiline eitus on teoreem. Semantikat arvestavast seisukohast aga on ideaalne korrektne ja semantiliselt täielik teooria, sellise teooria korral on teoreemsus ja tõde lihtsalt samamahulised omadused. Semantiliselt ideaalne teooria on loomulikult täiuslik ka süntaksi vaatevinklist, vastupidine (jällegi) üldjuhul ei kehti.

TARSKI JA GÖDEL

Tarski ja Gödeli kuulsad teoreemid (Gödel 1931, 1934; Tarski 1935; vt ka Smorynski 1977) räägivad tõe mõistest ning tõe ja teoreemsuse mõiste vastastikusest seosest rikastes kindla kavatsatud interpretatsiooniga keeltes ja võimsates teooriates, mida nende keelte tarvis on võimalik konstrueerida. Osutub, et rikaste keelte jaoks pole ideaalseid aksiomaatilisi teooriaid põhimõtteliselt võimalik konstrueerida. Pahanduse algpõhjus peitub seejuures asjaolus, et sellised keeled võimaldavad teatud refleksiivsust. Nendes keeltes saab rääkida nende endi lausetest, mõnesid asju

vähemalt. Nende keelte kohta loodud aksiomaatilistes teooriates saab järelikult nende endi lausete üle mõelda, nendesamade asjadega seoses. Kuid just selleainelise mõtlemise täiuslikkus osutub niisugustes aksiomaatilistes teooriates paraku võimatuks.

Rikaste keelte all peame siinkohal silmas võrdusega esimest järku võrduse ja loenduva arvu loogikaväliste konstantidega keeli, mille kavatsetud interpretatsiooni universum sisaldab naturaalarvude hulka ning milles naturaalarvud, primitiivselt rekursiivsed seosed naturaalarvude vahel ja primitiivselt rekursiivsed tehted naturaalarvudega on efektiivselt *esitatud* (*represented*), s.t milles iga naturaalarvu, primitiivselt rekursiivse seose ja primitiivselt rekursiivse tehte jaoks saab efektiivselt leida termi, lauseskeemi või termiskeemi, mis teda kavatsetud interpretatsioonis tähistab. Semantilist objekti s esitama määratud süntaktilist objekti märgime \bar{s} . Arve esitavaid terme $\bar{0}, \bar{1}, \dots$ kutsume numeraalideks.

Võimsate teooriate all mõtleme rikaste keelte tarvis konstrueeritud teooriaid, milles naturaalarvude ja nendevaheliste primitiivselt rekursiivsete seoste ja primitiivselt rekursiivsete tehetes esitused rahuldavad järgmisi *esitlustingimusteks* (*presentation conditions*) nimetatavaid tingimusi. Iga primitiivselt rekursiivse seose p puhul $p(m_1, \dots, m_k)$ on tõene või väär parajasti siis, kui $\bar{p}[\bar{m}_1, \dots, \bar{m}_k]$ või tema eitus on teoreem ning iga primitiivselt rekursiivse tehte f puhul $f(m_1, \dots, m_k) = m$ on tõene või väär parajasti siis, kui $\bar{f}[\bar{m}_1, \dots, \bar{m}_k] \doteq \bar{m}$ või tema eitus on teoreem. Esitlustingimused on ilmselt kooskõlas kavatsetud interpretatsiooniga, s.t võimsus on korrektsust mitteohustav osalise semantilise täielikkuse nõue.

Rikkad keeled on niisiis keeled, milles saab rääkida teatud aritmeetikaobjektidest. Võimsad teooriad on teooriad, mis võimaldavad nendest aritmeetikaobjektidest teatud elementaarsel tasemel perfektselt mõelda. Ei rikkus ega võimsus pole tugevad nõuded. Tegelikult elu kasulikud keeled ja teooriad on kõik rikkad ja võimsad. Allpool käsitleme eranditult rikkaid keeli ja võimsaid teooriaid.

Kokkulepe. *Edaspidises mõtleme keelte ja teooriate all ainult rikkaid keeli ja võimsaid teooriaid.*

Nagu juba hoiatasime, on kõik keeled (loe: rikkad keeled) kuigivõrd refleksiivsed. Selle suure asja algus peitub asjaolus, et ühelt poolt on suvalise keele L laused ja lauseskeemid naturaalarvudega efektiivselt nummerdatavad ja pealekauba veel nii, et kõik olulised süntaktilised tehted nendega ja seosed nende vahel taanduvad numbrite tasemel primitiivselt rekursiivseteks seosteks naturaalarvude vahel ja primitiivselt rekursiivseteks teheteks naturaalarvudega, teisalt aga on naturaalarvud, primitiivselt rekursiivsed seosed nende vahel ja primitiivselt rekursiivsed tehted nendega L -is efektiivselt esitatud. Sellega on L -i laused ja lauseskeemid ringiga arvudevalla kaudu efektiivselt tõlgitavad L -i tagasi, kuid termideks; olulised tehted nendega ja seosed nende vahel on samas efektiivselt tõlgitavad teheteks termidega ja seosteks termide vahel. Lausete ja lauseskeemide niisugust esitamist termidena nimetatakse *kodeerimiseks*. (Loomulikult keeles vastab kodeerimisele jutumärgistamine, sellega muudetakse laused nimedeks.) Suvalise lause või lauseskeemi A koodi märgime lühidalt $[A]$. Koodide vahendusel saab järelikult keele L lausetest vähemalt teatud süntaktiliste tehete asjus L -is endas rääkida. Keele L tarvis konstrueeritud teooriates saab järelikult keele L lausetest samus asjus mõelda. Kuna primitiivselt rekursiivsetesse seostesse ja primitiivselt rekursiivsetesse tehetesse puutuvate põhifaktide osas on teooriad perfektsed, siis teatud elementaartasemel saab see mõtlemine olla ka ise perfektne.

Kõigest öeldust järeldeb, et suvalises keeles L on võimalik tühe lausega teisest lausest rääkida tema koodi nimetades. See avab põhimõttelise võimaluse enesekohaste lausete leidumiseks: lause võib ju nimetada iseenese koodi. Ilmne aga pole, kas enesekohast lauset sihilikult on võimalik konstrueerida, lause kood on ju määratud tema valmiskujuga. Kuidas seda ehitamise käigus ennustada saaks? Osutub, et enesekohaste lausete konstrueerimiseks on olemas süstemaatiline moodus. Selle fakti sedastab nn diagonaliseerimislemma.

Diagonaliseerimislemma (Gödel). Iga keele L puhul saab iga L -lauseskeemi P jaoks efektiivselt leida enda P -sust esitava ja igas L -teoorias T väitva L -lause S , s.t niisuguse L -lause S , et $S \equiv P[[S]]$ on tõene ja iga L -teooria T teoreem.

Selle lemma tõestamine osutub võimalikuks seetõttu, et numeraalide asetamine L -lauseskeemidesse on primitiivselt rekursiivne tehe, numbrite tasemele taandatult seega primitiivselt rekursiivne tehe naturaalarvudega, ning järelikult keeles L esitav. Olgu subst seda naturaalarvude tehet keeles L esitav lauseskeem. Et iga L -teooria T täidab esitlustingimusi, siis on L -lause subst $[^{\lceil Q \rceil}, \bar{t}] \equiv \lceil Q[\bar{t}] \rceil$ iga lauseskeemi Q ja iga numeraali \bar{t} jaoks tõene ja iga L -teooria T teoreem.

Vaatleme suvalist L -lauseskeemi P . Olgu D "diagonaalne" L -lauseskeem, mille saame, kui valime, et $D[t]$ on $P[\text{subst}[t, t]]$. L -lauseks S on paslik valida $D[^{\lceil D \rceil}]$. Siis on L -lause $P[\text{subst}[^{\lceil D \rceil}, ^{\lceil D \rceil}]] \equiv P[^{\lceil D[^{\lceil D \rceil}] \rceil}]$ tõene ja iga L -teooria T teoreem ning konstruktsiooni järgi identne L -lausega $S \equiv P[^{\lceil S \rceil}]$.

Enesekohaste L -lausetes süstemaatilise konstrueerimise võimaluse tagajärjeks on kaks fundamentaalset teoreemi, Tarski teoreem ja Gödeli esimene teoreem. Esimese juurde asume kohe, teiseni jõuame hiljem.

Tarski teoreemina tuntud teoreem ütleb, et L -lausetes tõesuse omadusest keele L enda sees rääkida ei saa.

Tõe defineerimatusteoreem ehk Tarski teoreem. Iga keele L puhul on keele L tõehulk keeles L esitamatu, s.t ei leidu niisugust L -lauseskeemi True, et suvaline L -lause A oleks tõene parajasti siis, kui True $[^{\lceil A \rceil}]$ on tõene.

Tarski teoreemi tõestus on vastuväiteline ning rajaneb enesekohasusele ehitatud valetaja-antinoomia konstrueerimisel. Oletagem, et L -lausetes tõesust esitav L -lauseskeem True on olemas. Rakendades diagonaliseerimisvõtet tema eitusele, saame L -lause Tarski nii, et L -lause Tarski $\equiv \neg \text{True}[^{\lceil \text{Tarski} \rceil}]$ on tõene. Vastavalt konstruktsioonile on Tarski tõene parajasti siis, kui $\neg \text{True}[^{\lceil \text{Tarski} \rceil}]$ on tõene, mis aga omakorda vastavalt meie eeldusele True kohta juhtub parajasti siis, kui Tarski on väär. S.t Tarski on iseenda väärust esitav lause, "valetaja". Järelikult sõltumata sellest, kas Tarski on tõene või väär, on Tarski õigupoolest tõene ja väär, mis on võimatu.

(Formaalsetest keeltest erinevalt on loomulikus keeles tõde defineeritav, nimelt lauseskeemiga "on tõene, et ...". Loomulikus

keeles pole valetaja antinoomia seetõttu mitte enam hüpoteetiline, vaid päriselt eksisteeriv. Ja see ongi loomuliku keele jaoks loogilise interpreteeritavuse seisukohalt fataalne: antinoomia on midagi, mida absoluutselt olla ei tohiks; loomulikus keeles paraku on.)

Tarski teoreemile kontrasteerub järsult Gödeli tõestatud teoreem tõestatavuse defineeritavusest, mis ütleb, et L -lausete T -teoreemsuse omadusest (s.o nende tõesuse omaduse süntaktilisest vastest) saab T aksiomatiseeritavuse korral keele L sees rääkida küll.

Tõestatavuse defineeritavusteoreem (Gödel). Iga keele L puhul on aksiomatiseeritud L -teooriad keeles L efektiivselt esitatavad, s.t iga aksiomatiseeritud L -teooria T jaoks saab efektiivselt leida niisuguse L -lausesekeemi Thm_T , et suvaline L -lause A on T -teoreem parajasti siis, kui $\text{Thm}_T[A]$ on tõene.

See teoreem järeldub lihtsast tähelepanekust, et L -lausete T -tõestamine L -lausejadade poolt on aksiomatiseeritava T korral primitiivselt rekursiivne seos, mis on T aksiomaatika järgi efektiivselt leitav; numbrite tasemel on T -tõestamine järelikult primitiivselt rekursiivne seos naturaalarvude vahel ja seetõttu keeles L efektiivselt esitatav. Olgu Proves_T see L -lausesekeem, mis teda esitab. L -lausesekeemi Thm_T saame, kui valime, et $\text{Thm}_T[x]$ on $\exists y(\text{Nat}[y] \wedge \text{Proves}_T[y, x])$. Suvaline lause on ju aksiomaatilises teoorias teoreem parajasti siis, kui ta on tõestatav, s.t kui leidub teda tõestav lausejada.

Järgmine lemma osutab, et vähe sellest, et L -lausete T -teoreemsusest saab aksiomatiseeritava T korral keeles L endas rääkida, mõtlemine T -teoreemsusest saab teoorias T olla üsnagi heal tasemel. See on võimas tulemus, eriti sel taustal, et L -lausete tõesusest ei saa juba rääkidagi L -is mitte, mis muidugi igasuguse mõtlemise sellest T -s võimatuks teeb. Üleloomulik see kontrast siiski pole, sest T -teoreemsus on ju pelgalt süntaktiline mõiste, tõde aga semantiline.

Lemma (Gödel). Iga keele L puhul rahuldab iga aksiomatiseeritud L -teooria T järgmist kolme oma L -esitust Thm_T puuduvat tingimust.

1. Kui L -lause A on T -teoreem, siis on seda ka $\text{Thm}_T[\ulcorner A \urcorner]$.
2. Kui A on L -lause, siis L -lause $\text{Thm}_T[\ulcorner A \supset B \urcorner] \wedge \text{Thm}_T[\ulcorner A \urcorner] \supset \text{Thm}_T[\ulcorner B \urcorner]$ on T -teoreem.
3. Kui A, B on L -lauseid, siis L -lause $\text{Thm}_T[\ulcorner A \urcorner] \supset \text{Thm}_T[\ulcorner \text{Thm}_T[\ulcorner A \urcorner] \urcorner]$ on T -teoreem.

Need tingimused on üldiselt tuntud *tuletatavustingimuste* (*derivability conditions*) nime all. Piltlikult väljendudes ütlevad tuletatavustingimused järgmist: 1. Kui teoorias midagi kindlaks tehakse, siis tehakse temas kindlaks ka see, et seda tehti; s.t teooria on positiivselt introspektiivne ("endassenägev"). 2. Teoorias on kindlaks tehtud, et teoorias on *modus ponens* lubatav tõestusreegel. 3. Teooria positiivne introspektiivsus on temas kindlaks tehtud. Kuidas tuletatavustingimuste täidetust garanteeritud on, seda me siinkohal seletama ei hakka.

Tarski teoreemist ja tõestatavuse defineeritavusteoreemist kokku on lihtne järeldada, et suvaline korrektne aksiomatiseeritav teooria on paratamatult semantiliselt mittetäielik (ning kuna süntaktiline täielikkus on korrektsuse korral ekvivalentne semantilise täielikkusega, siis ka süntaktiliselt mittetäielik). Aksiomatiseeritavuse korral välistavad korrektsus ja täielikkus teineteise! Tõepoolest, juhul kui mingi aksiomatiseeritav L -teooria T oleks ühekorruga korrektne ja semantiliselt täielik, oleks L -lausete T -teoreemsus sama mis nende tõesus. Üks omadus on aga L -esitatav, ent teine mitte, seega nii ei saa olla. Kujundlikult rääkides, aksiomatiseeritaval teoorial põhinev mõtlemine on paratamatult ebatäiuslik, lähendades tõde kas allapakutult (korrektsus ja semantiline mittetäielikkus), ülepakutult (ebakorrektsus ja semantiline täielikkus) või suisa kohati alla-, kohati ülepakutult (ebakorrektsus ja semantiline mittetäielikkus). Või teistpidi pööratult: kui T on ideaalne, s.t kui T -teoreemideks on parajasti kõik tõesed L -lauseid, siis pole T aksiomatiseeritav.

Gödeli esimese teoreemina tuntava teoreemi väide on äsjakommenteeritud järelduse tugevdus. See teoreem ütleb, et aksiomatiseeritava L -teooria T semantiline mittetäielikkus on paratamatu juba siis, kui ta on mittevasturääkiv. Aga mis veel põnevam, ta näitab ära ka ühe neist L -lauseist, mis selles süüdi

on, nimelt nn Gödeli lause Godel_T , mis T mittevasturääkivuse korral on tõene T -mitteteoreem.

Esimene mittetäielikkusteoreem ehk Gödeli esimene teoreem. Iga keele L puhul saab iga aksiomatiseeritud L -teooria T jaoks efektiivselt leida (enda T -mitteteoreemsust esitava ja T -väitva) L -lause Godel_T , mis T mittevasturääkivuse korral on T -mitteteoreem, kuid tõene (mis näitab, et T on siis semantiliselt mittetäielik).¹

Lause Godel_T konstruktsioon on sarnane hüpoteetilise lause Tarski konstruktsiooniga Tarski teoreemi tõestusest; Tarski konstrueeriski oma lause Gödeli eeskujul (Tarski teoreem on hilisem kui Gödeli teoreemid). Oluline erinevus on aga see, et Tarski on antinoomne, juba iseene olemasoluga vastuolu esilekutsuv, teda ei tohiks eksisteerida; Godel_T samas on ainult paradoksaalne, s.t näivalt patoloogiline ja seetõttu kõhedust tekitav, kuid tegelikult ohutu.

Tõestatavuse defineeritavusteoreemist teame T aksiomatiseerituse tõttu, et efektiivselt saab leida L -lausekeemi Thm_T nii, et suvaline L -lause A on T -teoreem parajasti siis, kui $\text{Thm}_T[A]$ on tõene. L -lause Godel_T konstrueerime diagonaliseerimisvõttega: olgu Godel_T selline, et L -lause $\text{Godel}_T \equiv \neg \text{Thm}_T[\ulcorner \text{Godel}_T \urcorner]$ on tõene ja T -teoreem. Siis on Godel_T oma T -mitteteoreemsust esitav ja T -väitev L -lause.

Eeldame nüüd, et T on mittevasturääkiv. Siis Godel_T T -teoreem olla ei saa, sest kui ta oleks, siis tuletatavustingimuse 1 täidetuse tõttu oleks seda ka $\text{Thm}_T[\ulcorner \text{Godel}_T \urcorner]$, järelikult ka $\neg \neg \text{Thm}_T[\ulcorner \text{Godel}_T \urcorner]$. Et aga Godel_T oma T -mitteteoreemsust T -väidab, siis järelikult oleks T -teoreem ka $\neg \text{Godel}_T$, mis aga oleks vastuolus T mittevasturääkivusega. Seega on Godel_T

¹Gödeli esimene teoreem ütleb veel, T mittevasturääkivuse eeldusest tugevamal T oomega-mittevasturääkivuse eeldusel on ka $\neg \text{Godel}_T$ T -mitteteoreem, s.t siis pole T mitte ainult semantiliselt mittetäielik, vaid ka süntaktiliselt mittetäielik. Oomega-mittevasturääkivuse mõistet ning sellega duaalset oomega-täielikkuse mõistet me käesolevas artiklis ei aruta.

T -mitteteoreem. Kuid sellega on Godel_T ühtlasi tõene, sest esitab ta ju iseenda T -mitteteoreemsust.

Gödeli esimest teoreemi täiendab Gödeli teine teoreem, mis iga aksiomatiseeritava L -teooria T semantilise täielikkuse vastu nimetab mittevasturääkivuse puhuks veel ühe tunnistaja, nimelt L -lause Cons_T , mis ei esita ega T -väida ei vähemat ega rohkemat kui T eeldatud mittevasturääkivust. Kui väljenduda mitterangelt, siis ütleb Gödeli teine teoreem seda, et kui T on aksiomatiseeritav, siis saab T mittevasturääkivusest L -is küll rääkida, kuid selles, et T tegelikult mittevasturääkiv on (kui ta on), T -s endas veenduda ei saa. Mõtlemine T mittevasturääkivusest T -s endas on siis vältimatult puudulik.

Gödeli kahe teoreemi võrdluseks tasub tähele panna, et Cons_T mõte on kergesti tabatav ja sisukas, Cons_T on kahtlemata üks tõsine ja asjalik lause. Iseenda T -mitteteoreemsust esitav ja T -väitva Godel_T seevastu on oma mõttelt enesekohasuse tõttu keerukas ning Cons_T kõrval kõige viisakamalt väljendudes kurioosne, ei kuulu n -ö normaalsete lausete hulka.

Teine mittetäielikkusteoreem ehk Gödeli teine teoreem. *Iga keele L puhul saab iga aksiomatiseeritud L -teooria T jaoks efektiivselt leida T mittevasturääkivust esitava ja T -väitva L -lause Cons_T , mis T mittevasturääkivuse korral on T -mitteteoreem (kuid triviaalselt tõene).*

Nagu Godel_T , konstrueeritakse ka lause Cons_T teooria T aksiomatiseerituse tõttu efektiivselt leitavat L -lauseskeemi Thm_T kasutades. Konstruksioon on lihtne: ilmselt sobilik Cons_T on $\forall x(\text{Nat}[x] \wedge \text{Thm}_T[x] \supset \neg \text{Thm}_T[\text{subst}[\ulcorner \neg \urcorner, x]])$.

Tuletatavustingimuste 1–3 täidetust kavalalt ärakasutav üsnagi mittetriviaalse tõestusega lemma näitab, et L -lause $\text{Cons}_T \supset \text{Godel}_T$ on T -teoreem. Kui Cons_T saaks T mittevasturääkivuse eeldusel olla T -teoreem, siis oleks lemmast tulenevalt seda ka Godel_T ning see oleks ilmses vastuolus Gödeli esimese teoreemiga, mille järgi Godel_T on T -mitteteoreem.

Gödeli mittetäielikkusteoreemide arutelu lõpetuseks märgime, et nende tõestustesse süüvides võib täheldada, et teooria aksiomatiseerituse eeldusest nad otse ei sõltu, sõltuvad sellest ainult

teooria esitatavuse ning tema esitust puudutavate tuletatavustingimuste täitmise kaudu. Järelikult võib Gödeli teoreemidest sõnastada abstraktsema versiooni, mis aksiomatiseerituse asemel eeldab ainult teooria tuletatavustingimusi täitvat esitatavust. Nõnda näeme, et mittevasturääkiva L -teooria T semantiliselt mittetäielikkuseks piisab vähemast kui T aksiomatiseeritavus: teooria T semantiline mittetäielikkus on vältimatu juba siis, kui L -is saab T -teoreemsusest rääkida ja T -s kuigivõrd adekvaatsel viisil selle üle mõelda.

Gödeli teoreemide tugevdus. Iga keele L puhul saab iga L -esitatud teooria T jaoks efektiivselt leida enda T -mitteteoreemsust esitava ja T -väitva L -lause Gödel_T ning T mittevasturääkivust esitava ja T -väitva L -lause Cons_T , mis T mittevasturääkivuse ja teooria T L -esituse tuletatavustingimuste täitmise korral on mõlemad T -mitteteoreemid, kuid tõesed.

LUCAS JA PENROSE

Nendel, kes usuvad, et Gödeli teoreemide poolt masinate intelligentsile seatud piirid arukat inim mõistust ei limiteeri, võib kergesti tekkida intuitsioon, et Gödeli teoreemidest peaks kuidagipidi saama tuletada, et aruka inimese mõistus on midagi ülevamat kui masin. Suurima tuntuks on sellesuunaliste üritustega pälvinud Lucas ja Penrose, kes on väga häälkalt ja agressiivselt propageerinud oma tõestusteks pretendeerivaid arutluskäike (Lucas 1961, 1970; Penrose 1989, 1994). Loogikud on kõik Lucase ja Penrose'i argumentid kuulutanud paratõestusteks, kuid see ei ole neid põrmugi heidutanud.

Gödeli teoreemidele ehitatud mehhanismi kukutama mõeldud arutluskäikude üldiseks väiteks on heade matemaatikute mõistuse mittemasinsus. Head matemaatikud on seejuures vaikumisi defineeritud kui isikut, kelle mõistus kasutab matemaatika keelt (eeldatakse, et üks selline universaalne keel on olemas), on mittevasturääkiv ning evib sellesamas matemaatika keeles tuletatavustingimusi täitvat esitust, s.t matemaatik saab öelda "mina

suudan piisava aja- ja mäluvaru korral kindlaks teha, et . . ." ning mõistab selle asja üle piisavalt perfektselt mõelda.

Hea matemaatiku mõistuse mittemasinluse parateoreem (Lucas, Penrose jt). Iga hea matemaatiku mõistus on aksiomatiseerimatu; seega pole ta ei masinana loodud ega ka masinaga järeletehtav. S.t mehhanism on heade matemaatikute olemasolu eeldusel vale.

Tuntuim varane paratõestus sellele parateoreemile pärineb Lucaselt (Lucas 1961; vt ka Putnam 1960; Whitely 1962; Benacerraf 1967; Lucas 1968). See arutluskäik on sisuliselt järgmine. Vaatleme suvalist head matemaatikut Johni. Kuna John on hea matemaatik, siis tema mõistus on mittevasturääkiv. Seepärast on Johni mõistuse mitteaksiomatiseeritavuse tõestamiseks täiesti piisav näidata, et John oma (mööndavasti mittevasturääkiva) mõistuse poolest igast mittevasturääkivast aksiomatiseeritud matemaatikakeelsest teooriast T erineb. Selleks vaatleme suvalist sellist T -d ja näitame, et John suudab kindlaks teha vähemalt ühe matemaatikakeelse lause, mis T -teoreem ei ole. Kuna John on hea matemaatik, siis on Gödeli esimese teoreemi kindlakstegemine talle lihtne töö. T on mittevasturääkiv [seega (hmm!) Johni suudab T mittevasturääkivuse kindlaks teha], järelikult (oioi!) saab ta Gödeli esimest teoreemi T -le rakendada ja oskab ka, ning sedasi toimides teeb ta kindlaks Godel_T . Teoorias T samas on Godel_T Gödeli esimese teoreemi kohaselt mitteteoreem, niisiis on Godel_T üks konkreetne näide lausest, millesse Johni mõistus ja T erinevalt suhtuvad.

Toodud arutluskäigu auklikkus on üsna lihtsasti märgatav, auk paikneb nimelt (oioi!) kohal ning minimaalne vajaminev täide, s.o vahejärelendus nurksulgudes, tekitab uue augu, (hmm!). Selleks et John saaks Gödeli teoreemi mingile etteantud aksiomatiseeritud T -le rakendada, ei piisa ju ometi sellest, et T on (meile teadaolevalt) mittevasturääkiv; T tegelik mittevasturääkivus ei ole sama mis T mittevasturääkivuse kindlakstegemine Johni poolt. Selleks, et Lucase argument läbi läheks, peaks John suutma T mittevasturääkivuse ise kindlaks teha ning kusagilt ei järeldu, et ta selleks suvalise mittevasturääkiva aksiomatiseeritud T korral peaks võimeline olema. Ükskõik kui võimas ta mõistus ka poleks, *prima*

facie võib väga hästi leiduda niivõrd keeruline mittevasturääkiv aksiomatiseeritud T , et selle mittevasturääkivust John kindlaks teha ei suuda.

Uuemal ajal on Lucast eeskujuks võttes hea matemaatiku mõistuse mittemasinluse parateoreemi usinalt tõestada üritanud Penrose. Tema argumendid muutuvad järjest keerukamaks, kuid augud jäävad paraku üldiselt samaks ja maskeeruvad ainult. Võrdlemisi õpetlik on Penrose'i viimane paratõestus (Penrose 1994; vt ka Putnam 1994; Feferman 1995; McCullough 1995; Chalmers 1995; Penrose 1996). Kasutatud keerutustest vabastatud kujul on ta Lucase argumendi üsna lihtne modifikatsioon ja seisneb ligikaudu järgnevas. Vaatleme suvalist head matemaatikut Rogerit. Kuna Roger on tõeliselt hea matemaatik, siis on tema mõistus mittevasturääkiv. Edasi (hmm?) suudab Roger oma mõistuse mittevasturääkivuse ka ise kindlaks teha. Seda, et Rogeri mõistus pole ükski aksiomatiseeritav T , näitame vastuväiteliselt (Lucase argument oli otsene). Eeldame, et Rogeri mõistus on identne mingi aksiomatiseeritud teooriaga T . Et Roger on kindlaks teinud, et tema mõistus on mittevasturääkiv, siis (ahh!) on ta samamahulise T -gi mittevasturääkivuse sellega kindlaks teinud. Edasi saab Roger T -le rakendada Gödeli esimest teoreemi, mille ta on juba ammu igaks juhuks kindlaks teinud, ning suudab kindlaks teha $Godel_T$. Kuna Rogeri mõistus on mittevasturääkiv, siis on seda loomulikult ka T ning järelikult Gödeli esimese teoreemi põhjal $Godel_T$ teooria T teoreem ei ole. Järelikult on Rogeri mõistus ja T erinevad, mis on vastuolus eeldusega nende identsuse kohta.

Selle arutluskäigu nõrgad kohad on (hmm?) ja (ahh!). Samm (hmm?), mis on võrreldav sammuga (hmm!) Lucase arutluskäigust, oleks õigustatud, kui kusagilt järelduks, et Roger iseenda mõistuse mittevasturääkivuse suudaks kindlaks teha. (Meenutame, et Lucase arutluskäigus pidi John suutma suvalise aksiomatiseeritud T mittevasturääkivuse kindlaks teha.) Paraku on raske seda kusagilt järeldada, kuigi Penrose väga üritab: tema arvates on absurdne, et hea matemaatik võiks iseoma mõistuse mittevasturääkivuse kindlakstegemisega jänni jääda. Sammul (ahh!) on arutluskäigus teatud motivatsioon, kuid see on ilmselt vigane: Rogeri mõistuse identsusest T -ga ei järeldu, et Rogeri kasutatav

tema oma mõistuse esitus peaks kokku langema T aksiomaatika poolt määratud T esitusega, s.t oma mõistuse mittevasturääkivuse kindlakstegemisega ei tee Roger sugugi mitte garanteeritult kindlaks T mittevasturääkivust. Seda sammu saaks põhjendada, kui Roger mitte ainult poleks identne T -ga, vaid Roger ise oleks selle ka kindlaks teinud.

Gödeli teist teoreemi meenutades võib veenduda, et vettpidava osa poolest Lucase ja Penrose'i argumentides võiks vabalt leiduda tõeliselt häid matemaatikuid, kelle mõistus oleks aksiomatiseeritav. Tõepoolest, raske on ette kujutada, kuidas nende olemasolust saaks midagi halba tuletada. Kui kellegi hea matemaatiku Hilary mõistus on identne aksiomatiseeritud teooriaga T ning Hilary enese mõistuse esitus, mida ta kasutab, langeb kokku T aksiomaatika määratud T esitusega, siis ei suuda Hilary T mittevasturääkivust kindlaks teha, sest Gödeli teise teoreemi põhjal ei saa T -s T mittevasturääkivuses veenduda. Gödeli esimese teoreemi põhjal on Godel_T T -mitteteoreem, kuid Godel_T kindlakstegemisega ei saa hakkama ka Hilary, sest ta ei saa Gödeli esimest teoreemi rakendada.

Väärib märkimist, et ka Gödel ise tegi oma teoreemidest heade matemaatikute mõistuse kohta tähelepaneku (Gödel 1951). See on aga Lucase ja Penrose'i teesiga võrreldes märksa reserveeritum.

Gödeli teoreemide järeldus ehk Gödeli dilemma. *Iga hea matemaatiku mõistus on kas aksiomatiseerimatu või siis aksiomatiseeritav ja semantiliselt mittetäielik.*

Gödeli dilemma on triviaalne ümbersõnastus Gödeli teoreemidest heade matemaatikute mõistusele kohandatult — algsõnastuses ütleksid teoreemid, et iga hea matemaatiku mõistus, mis on aksiomatiseeritav, on semantiliselt mittetäielik. Gödel ise uskus dilemma esimesse alternatiivi, kuid ei arvanud, et oleks selle tõestanud.

Heade matemaatikute mõistuste kohta saab lihtsa spetsialiseerimise teel olulise tähelepaneku teha ka Gödeli teoreemide tugevduse kohta.

Gödeli teoreemide tugevduse järeldus. *Iga tõeliselt hea matemaatiku mõistus on semantiliselt mittetäielik.*

Selle tulemuse valguses on Gödeli dilemma teise alternatiivi teine konjunkt kindel, kuid muidugi ei tähenda see, et seda peaks olema ka esimene konjunkt. Gödeli dilemmat see tulemus ei otsusta.

Moraal: See oli vist Einstein, kes ütles, et keemia on keemikutele liiga raske, keemiat peaksid tegema füüsikud. Loogika jälle on mõnede füüsikutele liiga raske. Sellepärast ei tohiks kõike nende kuulutatavat ebakriitiliselt viimse instantsi tõeks pidada. (Ma ei nõua, et loogikutel peaks loogikategemisele ainuõigus olema, aga seda sooviksin küll, et mitteloogikud ei tüsaks laiu heauskseid masse teaduslikkuse aurasse mähitud pseudoloogikaga. Tehku omaette ja uskugu, aga ärgu eksitagu teisi.)

Reservatsioon: Autor pole kusagil öelnud, et mehhanism on õige, ta on öelnud ainult seda, et Lucase ja Penrose'i viisil ei saa tõestada vastupidist.

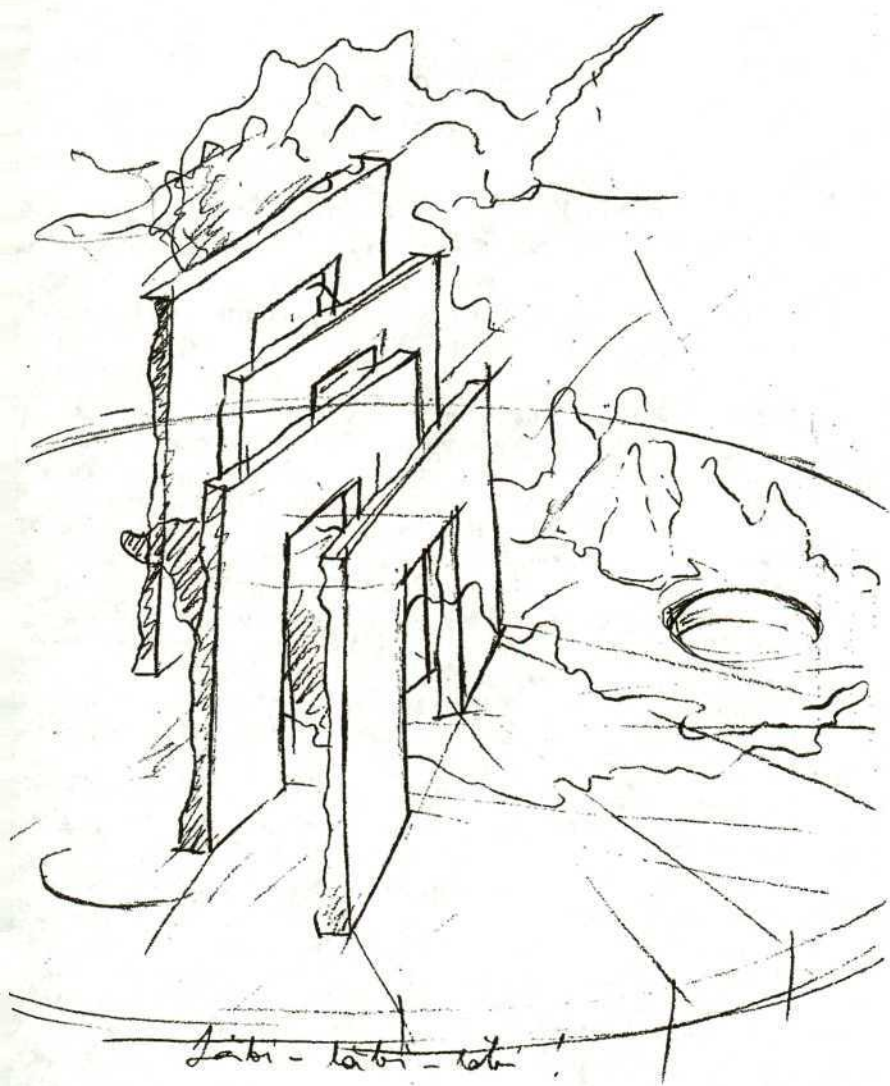
Kirjandus

- B e n a c e r r a f , Paul 1967. God, the Devil, and Gödel. — *The Monist*, vol. 51, pp. 9–32
- C h a l m e r s , David J. 1995. Minds, Machines, and Mathematics: A Review of *Shadows of the Mind* by R. Penrose. — *Psyche*, vol. 2, no. 9
- F e f e r m a n , Solomon 1995. Penrose's Gödelian Argument: A Review of *Shadows of the Mind* by R. Penrose. — *Psyche*, vol. 2, no. 7
- G ö d e l , Kurt 1931. Über formal unentscheidbare Sätze der *Principia Mathematica* und verwandter Systeme I. — *Monatshefte für Mathematik und Physik*, Bd. 38, S. 173–198 [H. B. Meltzeri ingl. k tõlge R. B. Braithwaite'i sissejuhatusesega 1962. — New York: Basic Books // J. v. Heijenoorti ingl. k tõlge 1967. — *From Frege to Gödel: A Sourcebook of Mathematical Logic, 1879–1931*. Cambridge, MA: Harvard University Press, pp. 582–591 // Trükitud ka 1986. — K. Gödel. *Collected Works, vol. I: Publications 1929–1936*. New York: Oxford University Press, pp. 144–195]
- G ö d e l , Kurt 1934. On Undecidable Propositions of Formal Mathematical Systems. Notes by S. C. Kleene and J. B. Rosser. Princeton, NJ: Institute for Advanced Study [Trükitud ka 1986. — K. Gödel. *Collected Works, vol. I: Publications 1929–1936*. New York: Oxford University Press, pp. 346–369]

- Gödel, Kurt 1951. Some Basic Theorems on the Foundations of Mathematics and Their Implications (Gibbs Lecture). — Amer. Math. Soc. [Trükitud 1995. — K. Gödel. *Collected Works, vol. III: Unpublished Essays and Lectures*. New York: Oxford University Press, pp. 304–323]
- Lucas, John R. 1961. Minds, Machines, and Gödel. — *Philosophy*, vol. 36, no. 137, pp. 112–127 [Trükitud ka 1963. — *The Modeling of Mind*. Ed. by K. M. Sayre and F. J. Crosson. Notre Dame: Notre Dame University Press, pp. 255–271 // Trükitud ka 1964. — *Minds and Machines*. Ed. by A. R. Anderson. (“Contemporary Perspectives in Philosophy Series”.) Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, pp. 43–59]
- Lucas, John R. 1968. Satan Stultified: A Rejoinder to P. Benacerraf. — *The Monist*, vol. 52, pp. 145–158
- Lucas, John R. 1970. *The Freedom of the Will*. Oxford: Clarendon Press
- McCullough, Daryl 1995. Can Humans Escape Gödel? A Review of *Shadows of the Mind* by R. Penrose. — *Psyche*, vol. 2, no. 4
- Penrose, Roger 1989. *The Emperor's New Mind: Concerning Computers, Minds, and the Laws of Physics*. Oxford: Oxford University Press
- Penrose, Roger 1994. *Shadows of the Mind: A Search for the Missing Science of Consciousness*. Oxford: Oxford University Press
- Penrose, Roger 1996. Beyond the Doubting of a Shadow: A Reply to Commentaries on *Shadows of the Mind*. — *Psyche*, vol. 2, no. 23
- Putnam, Hilary 1960. Minds and Machines. — *Dimensions of Mind: A Symposium*. Ed. by S. Hook. New York [Trükitud ka 1963. — *The Modeling of Mind*. Ed. by K. M. Sayre and F. J. Crosson. Notre Dame, IN: Notre Dame University Press, pp. 255–271 // Trükitud ka 1964. — *Minds and Machines*. Ed. by A. R. Anderson. (“Contemporary Perspectives in Philosophy Series”.) Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, pp. 72–97 // Trükitud ka 1975. — H. Putnam. *Philosophical Papers, vol. 2: Mind, Language and Reality*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 362–385]
- Putnam, Hilary 1994. The Best of All Possible Brains? [A Review of] *Shadows of the Mind* by R. Penrose. — *New York Times Book Review*, Nov. 20, pp. 7–8 [Trükitud ka 1995. — *Bulletin of the American Mathematical Society*, vol. 32, no. 3, pp. 370–373]
- Smorzynski, Craig 1977. The Incompleteness Theorems. — *Handbook of Mathematical Logic*. Ed. by J. Barwise. (“Studies in Logic and the Foundations of Mathematics”, vol. 90.) Amsterdam: North-Holland, pp. 821–865

- Tarski, Alfred 1935. Der Wahrheitsbegriff in den formalisierten Sprachen. — *Studia Philosophica*, Bd. 1, S. 261–405 [J. H. Woodgeri ingl. k tõlge 1956. — A. Tarski. *Logic, Semantics, Metamathematics: Papers from 1923 to 1983*. Oxford: Clarendon Press, pp. 152–278]
- Whitely, C. H. 1962. Minds, Machines and Gödel: A Reply to Mr. Lucas. — *Philosophy*, vol. 37, pp. 61–62

TARMO UUSTALU (sünd. 1969) on TTÜ Küberneetika Instituudi vanemteadur. Magistrikraad süsteemitehnikas ja informaatikas Tallinna Tehnikaülikoolist 1992, litsentsiaadi- ja doktorikraad arvutiteaduses Rootsi Kuninglikust Tehnikaülikoolist Stockholmis vastavalt 1995 ja 1998. Tema teadustöö põhisuundadeks on loogika meetodid arvutiteaduses, programmikeelte teooria, programmide analüüsi ja konstrueerimise formaalsed meetodid. *Akadeemias* varem avaldanud artikli “Aeg tunnetuses ja teoreetilises informaatikas” (1992, nr 4, lk 1621–1638).

SILVER VAHTRE. Läbi-läbi-läbi!

ARVUSTUS

FOSFORIIDIUURIMINE EESTIS — KAS PIDU VÕI OHUST AJENDATUD TEGEVUS?

Juhan Aare. *Fosforiidisõda 1971–1989*. Tallinn: OÜ Creare Kirilille Kirjastuse AS, 1999. 302 lk

Oma raamatus *Fosforiidisõda* toob Juhan Aare esile peamiselt toonaste sündmuste välise ja emotsionaalse külje, autoril esineb kohati asjaolude suvalist tõlgendust. Selles raamatus on vähe juttu Eesti teadlaste võitlusest Moskva ametkondadega Eesti fosforiidimaardlate kasutuselevõtu üle. Aare nimetab uute fosforiidimaardlate avastamist koguni peoks fosforiidi uurijatele. Tegelikult järgnes sellele ulatuslik, teaduslikult argumenteeritud võitlus, mis oli ajendatud ohutundest. Sedavõrd üksmeelset eri valdkondade teadlaste koondumist ühe komplitseeritud probleemi uurimiseks pole Eestis varem olnud ega ole tõenäoliselt ka edaspidi ette näha. Küsimus puudutas tervet kodumaad.

Fosforiidivõitluses oli kolm lainet: esimene 1970. aastatel, teine 1980. aastate alguses ning kolmas sama aastakümne teisel poolel juba avanevas ühiskonnas fosforiidisõjana.

Võtangi nüüd kätte paksud toimikud uurimistöde programmide ja aruannetega, koosolekute protokollidega ja kirjavahetusega ning püüan lühidalt kirja panna selle võitluse peamised sündmused ja tulemused.

Fosforiidivõitluse esimene laine sai alguse 1972. aastal, kui NSVL Riiklik Varude Komitee kinnitas Toolese maardla fosforiidi ja lubjakivi varud. 1974. aastal sai NSVL Riiklik Mäekeemia Projekteerimise Instituut (Gosgorhimprojekt) valmis kaevanduse ehitamise tehnilis-majandusliku põhjenduse, nähes ette fosforiidil lasuva diktüoneemakilda mahamatmise karjääri puistangutes. Üleliiduline Mäekeemia Peavalitsus (Sojuzgorhimprom) soovitas põhjenduse kinnitada ja saatis oma otsuse kooskõlastamiseks ENSV Ministrite Nõukogule.

Selleks ajaks olid väliuuringud Maardus näidanud, et diktüoneemakilt karjääri puistangutes oksüdeerub ning süttib ja saastab ohtlikult õhku ja vett. Eesti NSV Ministrite Nõukogu, toetudes Endel Lippmaa juhitud ekspertkomisjoni seisukohtadele, keeldus esitatud põhjenduse

kooskõlastamisest, soovitas alternatiivvariandina läbi töötada fosforiidi allmaakaevandamise väljavaated ja tegi teadusasutustele ülesandeks uurida kilda ärakasutamise võimalusi.

Vaatamata sellele, et ka NSVL Ehituskomitee ekspertiis ei soovitanud tehnilis-majanduslikku põhjendust kinnitada ja nõudis selle ümber-tegemist, jätkati Moskvas projekteerimist. Ka asjaga tegelevad geoloogid polnud piisavalt kriitilised. Eesti NSV Geoloogia Valitsus teatas oma ettekandes 1975. aastal: "Geoloogilis-majandusliku hinnangu esialgsed tulemused näitavad Toolse maardla kompleksse evitamise otstarbekust."

NSV Liidu keskorganite määrusega 12. veebruarist 1976 nähti ette laiendada fosforiidijahu tootmist Maardus ning alustada 1979. aastal Toolse kaevanduse ehitamist. Asi läks tõsiseks.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia Presiidiumi otsusega 25. maist 1976 loodi fosforiidikomisjon, mille esimeheks määrati mind. Komisjonile tehti ülesandeks koostada ülevaade Toolse maardla evitamisprobleemidest ja uurimistöde tulemustest ning esitada kava edasisteks kompleksseteks uuringuteks. Ülevaate koos selles sisalduvate järelduste ja ettepanekutega kinnitas akadeemik-sekretär Erast Parmasto. Juba 8. juulil 1976 teatas Teaduste Akadeemia president Karl Rebane Johannes Käbinile ja Valter Klaussonile: "Soovitatud lahtise kaevandamise variandiga ei saa nõustuda. Probleem on komplekselt läbi uurimata ja lahendamata." Teaduste Akadeemia oli resoluutselt vastu ka madala efektiivsusega fosforiidijahu tootmisele ning pidas vajalikuks korraldada sellealaseid uuringuid. Vastavalt kehtivatele nõuetele kandis enamik kirjavahetusest, mida sellal peeti vene keeles, märget ДСII — ametkondlikuks kasutamiseks.

2. novembril 1976 kiitis Teaduste Akadeemia Presiidium heaks Toolse fosforiidimaardlaga seotud uurimis- ja katsetööde programmi aastateks 1977–1980, mis oli fosforiidikomisjoni koostatud, ja moodustas programminõukogu: Mihkel Veiderma (esimees), Kalju Habicht, Oskar Kirret, Endel Lippmaa, Feliks Nõmmsalu, Arno-Toomas Pihlak, Jüri Truusa, Herbert Viiding, Hans Vinkman (hiljem tuli nõukogu koosseisus ette muutusi). Programm hõlmas maardla geoloogiat, kaevandamist, fosforiidi rikastamist ja töötlemist, kaasmaavarade kasutamist, mõju keskkonnale ja elukooslusele, kultuurimälestiste kaitset, majanduslikku efektiivsust. Selles osales 11 Eesti teadusasutust kokku rohkem kui 60 töötajaga. Kõige tömahukam valdkond oli uurida mäetööde mõju keskkonnale, mida tehti peamiselt Maardu fosforiidikarjääris. Määrati diktüoneemakilda põlemise levikut, mõõdeti temperatuuri puistangutes, uuriti õhu ja vete saastumise ulatust. Selleks rajati puistangutesse puuraukusid, lennukilt sooritati radiomeetrilisi mõõtmisi infrapuna-

se kiirguse osas jm. Toolse maardla geoloogiliste, geokeemiliste ja hüdroloogiliste tingimuste lähem tundmaõppimine võimaldas prognoosida nende nähtuste kulgu ja ohtlikkust Toolses. Muidugi ei saanud programm olla otseselt suunatud vaid eitava motivatsiooni saamisele. Ühtaegu uuriti ka võimalusi fosforiidi ratsionaalsemaks kasutamiseks ja selle tootmisega kaasnevate keskkonnahäirete vähendamiseks. Pealegi käis Maardus fosforiidi tootmine edasi.

Uurimistööde tulemusi ja edasisi ülesandeid arutati regulaarselt programminõukogu koosolekutel. Seal kujundati ka seisukoht mitmesuguste ettepanekute suhtes: anti eitav hinnang professor Mihhail Althauseni ettepanekule diktüoneemakilda maa-aluse leostamise kohta, samuti maa-aluse kaevandamisala täitmisele floteerimisjäkkidega või põlevkivituhaga. Küsimuste arutamine, seisukohtade kujundamine ja ettepanekute tegemine nõukogus ja ekspertkomisjonides toimus kolleegiaalselt. Üsikküsimustes toetuti vastava ala eriteadlaste seisukohtadele.

15. märtsil 1977 kuulas TA Presiidium ära Endel Lippmaa ettekande diktüoneemakildast põhjustatud keskkonnakahjustustest fosforiidi lahtisel kaevandamisel. Märtsi lõpus, võttes kokku tehtud tööde tulemused, teatasin programminõukogu esimehena TA presidendile: "Toolse fosforiidimaardla kasutuselevõtt on teaduslikult ette valmistamata. Selle praegune lahendus on rahvamajandusele kahjulik ja seotud keskkonna tõsise saastamisega." Need seisukohad edastati ENSV Ministrite Nõukogule.

Samal ajal jätkasid Moskva instituudid uurimis- ja projekteerimistöid. Et saada teavet neist töödest ja neid silmas pidades suunata siinset uurimistööd ning kujundada edasist taktikat, peeti otstarbekaks koostada Moskvaga ühine uurimisprogramm ja luua ühine programminõukogu. See sai teoks 1977. aasta juulis. Ehkki nüüd kulus koosolekutel palju aega vaidlustele, oli see kasulik.

1977. aasta alguses saabus Tallinna "raskekahurvägi" N. Liidu keemiatööstuse ministri Leonid Kostandovi isikus. Mul tuli temaga minna Maardu karjääri ja näidata seal toimuvat. Paistis, et minister sai probleemi tõsidusest aru ja lubas järgneval arutelul Toompeal seista õigemate otsuste eest.

Sellegipoolest kinnitas NSVL Keemiatööstuse Ministerium 29. märtsil 1977 Toolse kaevanduse projekteerimise ülesande kahes variandis: lahtise kaevandamine ja maa-alune kaevandamine. Kui see juulis teatavaks sai, esitas Eesti NSV Teaduste Akadeemia uuesti oma kategooriliselt eitava seisukoha lahtise kaevandamise suhtes, kuid pidas võimalikuks jätkata maa-aluste kaevandamisvõimaluste uurimist. Eesti

NSV Ministrite Nõukogu arutas küsimust kaks korda ning tulemuse-
na lükkas tagasi lahtise kaevanduse variandi. Seevastu NSVL Riiklik
Varude Komitee pidas olemasolevate andmete alusel võimatuks kinni-
tada maardla maa-aluse evitamise tingimusi ja lubas projekti koostada
vaid lahtisele kaevandusele. Mineraalväetiste Ministerium oli sunni-
tud projekteerimise peatama. Sellega lõppes fosforiidivõitluse esimene
laine.

Eestis jätkati uurimistöid. Nende tulemusi arutati 31. oktoobril 1978
TA Presiidiumis ja 17. detsembril 1980 TA Keemia-, Bioloogia- ja
Geoloogiateaduste Osakonna üldkogu koosolekul. Otsustati laiendada
töid Maardu karjääris, uurida rohkem geokeemilisi, hüdrogeoloogilisi
ja muid tingimusi Toolses ning süvendada majanduslikku analüüsi.

1981. aastal koostas fosforiidi programminõukogu uurimistööde
programmi aastateks 1981–1985. Selleks ajaks olid avastatud fosfo-
riidilademed ka Rakvere rajooni lõunaosas. Seetõttu nähti programmis
ette ka nendega seotud uuringuid, eelkõige maapõue ja -pinna, veeres-
sursside ja kohaliku elukeskkonna kaitsmise seisukohast. Uurimistöö
haare laienes, sellesse tõmmati kaasa uusi asutusi ja inimesi. Kasvanud
korraldustegevus, rohkete õiendite ja kokkuvõtete kirjutamine hakkas
nn ühiskondlikel alustel töötaval fosforiidinõukogul üle pea kasvama.
Fosforiidiprogrammi baasasutuseks määrati TA Geoloogia Instituut, sel-
le koosseisus moodustati maavarade sektor.

Fosforiidivõitluse teine laine sai alguse 1981. aastal NSVL Geo-
loogiaministeriumis tagaselja toimunud koosolekust (ühiselt Mine-
raalväetiste Tööstuse Ministeriumi ja Söetööstuse Ministeriumi esin-
dajatega), kus tehti ettepanek Rakvere maardla evitamiseks allmaa-
kaevandamise teel, võttes enne fosforiiti välja sellel lasuva põlevkivi.
Kui see teatavaks sai, korraldati fosforiidiprogrammi nõukogus, Tea-
duste Akadeemias, ENSV Plaanikomitees ja Ministrite Nõukogus rida
nõupidamisi. Otsustati programmi täiendada allmaakaevandamisalaste
uuringutega. Fosforiidiprogrammi nõukogu rõhutas probleemi keeru-
kust ja hoiatas otsuste vastuvõtmise eest ilma põhjalike uuringuteta.
Seda enam, et varudelt on tegemist hoopis suurema maardlaga, mis
paikneb ökoloogiliselt eriti tundlikus piirkonnas.

Oma mundriau tagaajavad Moskva projekteerijad ja ametkonnad aga
tegutsesid endistviisi. 1982. aastal valmis Gosgorhimprojektis tehnilis-
majanduslik põhjendus Rakvere maardla evitamise esmajärjekorralise
osa valikuks. Kolm eelmainitud Moskva ministeriumi kordasid oma
ettepanekut nii Toolse kui ka Rakvere maardla evitamiseks. NSVL
Plaanikomitee kooskõlastas selle ENSV Ministrite Nõukogu seisukoha-
ta küsimata. Mineraalväetiste Ministerium otsustas uuesti alustada

töid lahtise kaevanduse projekteerimiseks Toolsesse. ENSV juhtkonnas hakkas tekkima kõhklusi edasise tegevusliini kujundamisel.

Tunnetaades olukorra tõsidust, pöördusid Eesti Teaduste Akadeemia president Karl Rebane ja Tallinna Polütehnilise Instituudi rektor Boris Tamm minu initsiatiivil 1982. aasta alguses Karl Vaino ja Valter KJaussoni poole ettepanekuga tutvustada neile fosforiidimaardlate evitamise probleeme ja uurimistööde tulemusi. Pärast seda, kui EKP sekretär Vladimir Käo oli mulle teinud räigeid etteheiteid sellise läbimõtlemata ja ebatraditsioonilise ettepaneku pärast, nõustus Käo sellega siiski tingimusel, et ettekanne tehakse omaette kahele-kolmele grupile. Nii see toimuski. Tegin kolmel korral TPI mineraalväetiste laboratooriumi ruumides ettekande, kasutades kolleegidelt saadud arvukaid tabeleid, skeeme ja graafikuid. Sama ettekannet kordasin 20. mail 1982 Toompeal, kui Mineraalväetiste Tööstuse minister Aleksandr Petrištšev saabus suure kaaskonnaga Eestisse, et läbi suruda ministeeriumi seisukohad. Vaatamata kaaskonna vastuväidetele taipas minister, et asi pole just nii, nagu talle varem Moskvas ette oli kantud, ja nõustus vastu-meelselt kohapealselt ettepanekutega. Tulemuseks oli protokoll, millega järjekordselt peatati Toolse kaevanduse projekteerimine, Rakvere maardla probleeme aga otsustati põhjalikult uurida. Nii lõppes fosforiidivõitluse teine laine. Muidugi oli naiivne arvata, et sellega asi lõpeb. Kuid tähtis oli aega võita ja paremini valmistuda edaspidiseks.

1984. aastal lubas Riiklike Varude Komitee (GKZ) eraldada Rakvere maardlast esimese järjekorra uuringuteks Lääne-Kabala fosforiidivälja. Tööde otsesemaks mõjutamiseks viidi seni ENSV alluvuses olnud Geoloogia Valitsus üleliidulisse alluvusse. Geolooge kohustati kiirendama uuringuid sellel väljal. Lühikese aja jooksul puuriti maardlal sadu puuraukusid. Need põhjustasid häireid kohalikus veevarustuses ja kutsusid esile elanikkonna rahulolematuse. Juba aasta hiljem kiitis GKZ eel-uuringute tulemused heaks, kuigi osutas ka töö puudujääkidele. NLKP ja NSVL Ministrite Nõukogu 11. septembri 1985 määrusega nähti ette Rakvere kaevanduse ehitamise alustamine 1989. aastal ja lubati asuda selle projekteerimisele enne varude kinnitamist.

Sai alguse fosforiidivõitluse kolmas laine. Fosforiidiprogrammi nõukogu koostas 1985. aastal uue uuringute programmi, kus keskenduti Rakvere maardlale. See oli eelmisest veelgi mahukam ja laiahaardelisem. Ootamata ära tööde finantseerimist, mis suures osas üldse ära jäi, liitusid uuringutega uued inimesed ja asutused. Vältimaks liigset ajakulu ja asjatuid vaidlusi üleliiduliste asutuste uurijate ja projekteerijatega, hõlmas programm vaid Eesti asutuste tehtavaid uuringuid. 1986. aastal

kohustas ENSV Ministrite Nõukogu meid võtma sellesse programmi ka Moskvas ja mujal tehtavaid töid.

Valgustasin neid küsimusi mitmes ettekandes aastail 1986–1987: Vabariiklikul keskkonnapäeval Rakveres, Kirjanike Liidus, Tartu Ülikoolis, Tallinna Polütehnilises Instituudis, Teadlaste Majas. Rääkisin uurimistööde tulemustest ja ohust, millega ähvardab fosforiidimaardlate arutu kasutamisele võtmine.

1986. aastal aktiveerus ENSV Ministrite Nõukogu juures oleva Looduskaitse Komisjoni tegevus. Toetudes ekspertkomisjonis ettevalmistatud materjalile, andis ka Looduskaitse Komisjon Rakvere maardla evitamise projektlahendustele eitava hinnangu. Seejärel tunnistas vastav üleliiduline keskne uurimisasutus Riiklik Mäekeemia Instituut esmakordselt, et Eesti fosforiidimaardlate kasutuselevõtt traditsiooniliste meetoditega on komplitseeritud mitmesuguste tehniliste ja ökoloogiliste raskuste tõttu. Instituut tegi ettepaneku katsetada fosforiidi hüdrokaevandamist puuraukude kaudu, kuid Teaduste Akadeemia andis ka sellele eitava hinnangu.

Ärevusse sattunud Sojuzgorhimpromi ülem Juri Jampol nõudis, et kõigi nende probleemide lahendamiseks kutsutaks kiiresti kokku koosolek Tallinnas. Fosforiidi programminõukogu ettepanekul ENSV Ministrite Nõukogu sellega ei nõustunud. 24. veebruaril 1987 andis Juri Jampol Juhan Aarele intervjuu, mis heitis valgust Jampoli ametkonna ambitsioonidele, tekitas Eestis teravat vastukaja ja vallandas avaliku fosforiidisõja.

13. märtsil 1987 deklareeris fosforiidiprogrammi nõukogu: "Uuringute seis Kabala ja Toolse fosforiidimaardlate põhiprobleemides on selline, mis ei võimalda mitte ainult välja anda lähteandmeid kaevanduse projekteerimiseks, vaid [ei võimalda] ka esitada fosforiidivarud kinnitamiseks." 25. märtsil 1987 Teaduste Akadeemia üldkogu, kuulanud ära Endel Lippmaa ja minu ettekanded, asus samale seisukohale ja pöördus EKP ja ENSV Ministrite Nõukogu poole ettepanekuga mitte lubada kitsalt ametkondlikku lähenemist nii tõsisele probleemile. Ministrite Nõukogu oma järgneval istungil väljendas pahameelt TA tegevuse üle.

ENSV juhtkond ei suutnud kiiresti kohaneda uues olukorras ja ilmutas teatavat peataolekut. See väljendus ka Bruno Sauli ebamäärases esinemises laialdast vastukaja leidnud pressikonverentsil 30. märtsil 1987. Ma kinnitasin seal, et fosforiidiprobleemi uurijad teevad omalt poolt kõik, et hoida ära ökoloogiliselt ohtlikke ja majanduslikult absurdseid lahendusi. 14. aprillil 1987 kordas Eesti NSV TA oma seisukohta ENSV Ministrite Nõukogule: "Kaevanduse projekteerimist enne varude kinnitamist ja tehnoloogiliste lahenduste kompleksset kontrollimist peame

täiesti põhjendamatuks. Riski eiramine selles vallas võib kaasa tuua mitte ainult suure majandusliku kahju, vaid ka tõsiseid ökoloogilisi häireid ja sotsiaal-poliitilisi ebakõlasid.”

Püüdes pidurdada laienevat rahvaliikumist ja sellest tulenevat ohtu poliitilisele olukorrale, tegi ENSV Ministrite Nõukogu 18. septembril 1987 Moskvale ettepaneku lõpetada tööd Eesti fosforiidimaardlate evitamisel. 14. novembril 1987 võttiski NSVL Ministrite Nõukogu vastu määruse ettevalmistuste peatamisest Eesti fosforiidikaevanduse ehitamiseks. Samas nõuti üleliidulistelt ametkondadelt ja Eesti NSV Ministrite Nõukogult täiendavate uurimistööde läbiviimist ökoloogiliselt ohutute ja majanduslikult efektiivsete fosforiidikaevandamismeetodite väljatöötamiseks veel 1989. aastal. Nõuti ka NSV Liidu Ministrite Nõukogule samaks ajaks koondaruande esitamist. Nähtavasti kompromissi saavutamise hinnaga oli ENSV juhtkond sunnitud viimaste punktidega nõustuma.

Seejärel algas Tallinna valitsusringkondades palavikuline tegevus. Ministrite Nõukogu juurde loodi vabariiklik fosforiidikomisjon, mida juhtis esialgu Ministrite Nõukogu aseesimees Pjotr Melnik, seejärel sama ametit pidav Roman Šeremeta ja lõpuks Viljar Veski. Komisjoni juurde loodi viis töögrupp probleemide analüüsimiseks ja ettekande ettevalmistamiseks. Hiljem tõsteti töögruppide arv üheksani. Peeti rohkesti koosolekuid, töötati läbi materjale, kirjutati õiendeid ja aruandeid. Vaatamata ülesandele täiendada uurimistööde kavasad ja keskendada need esmatähtsatele probleemidele, lakkas igasugune uurimistegevus üldse. Sai selgeks, et avaneva ühiskonna tingimustes määrab tulemuse eelkõige poliitiliseks jõuks kasvanud rahvaliikumine.

8. aprillil 1988 arutati fosforiidiküsimusi ENSV Ülemnõukogu istungil. Tegin seal ettekande. Ülemnõukogu võttis vastu otsuse fosforiidimaardlate evitamise lubamatusest ökoloogiliselt ohtlikul ja majanduslikult kahjulikul viisil. Ühtlasi kiideti heaks ENSV Ministrite Nõukogu juures oleva Looduskaitse Komisjoni ettepanek luua Pandivere veekaitseala. Käisin enne istungit Arnold Rüütli juures taotlemaks, et see punkt otsusesse kindlalt sisse võetaks. On ju veekaitsealal igasugune veevarusid kahjustav majanduslik tegevus täiesti lubamatu.

Fosforiidimaardlate evitamise vastu kavandatud viisil tõstsid häält ka mitmed üleliidulised ametkonnad, organisatsioonid ja teaduslikud nõupidamised. Eriti oluline oli NSVL Plaanikomitee ekspertkomisjoni otsus 27. maist 1988, millega fosforiidi kaevandamine tunnistati ökoloogiliselt ohtlikuks, ka siis, kui diktüoneemakilt maha matta. Komisjoni tööst võtsid Eesti esindajatena osa Endel Lippmaa ja Robert Päsok. 17. mail 1988 ütles oma eitava seisukoha välja Eesti Ökoloogiakogu.

3. märtsil 1988 tegi fosforiidikomisjon ettepaneku kõik uuringud katkestada, 4. juulil taotles ENSV Ministrite Nõukogu Toolse maardla varude kuulutamist bilansiväliseks. 22. novembril 1988 teatas Eesti Geoloogia, et lõpetab välitööd Kabalas ega esita varusid kinnitamiseks. Sama aasta 6. detsembril otsustas Ülemnõukogu mitte lubada fosforiidimaardlaid kasutusele võtta.

27. veebruaril 1989 tegin ettepaneku katkestada ka NSV Liidu Ministrite Nõukogule ettekande koostamine, mida pidin koordineerima. Indrek Toome ei nõustunud sellega. See uurimistöodel põhinev ja probleemi kõiki tahkusi käsitlev 84-leheküljeline ettekanne valmis 1989. aasta suveks. Kas see ka vene keelde tõlgiti ja Moskvasse saadeti, seda ma ei tea. Vaevalt küll. 16. novembril 1988 võttis ju ENSV Ülemnõukogu vastu suveräänsuse deklaratsiooni.

Lõpuks nimetan neid inimesi, kes kõige tõhusamalt ja järjekindlamalt löid kaasa fosforiidiuuringutes ja maardlate evitamisega kaasnevate ohtude selgitamises: Endel Lippmaa ja ta kolleegid Arno-Toomas Pihlak ja Ello Maremäe; geoloogid Peeter Vingissaar, Herbert Viiding, Väino Puura, Valter Petersell, Leo Vallner, Vello Karise, Hella Kink, Heljo Heinsalu; mäemehed Guido Paalme, Enno Reinsalu, Alo Adamson, Hans Vinkman, Leo Talve; keemikud Ernst Aasamäe ja Ülo Haldna; majandusteadlased Kalju Habicht ja Robert Päsok; biofüüsik Juhan Ross, agrokeemik Heino Kärblane, metsateadlane Ivo Sarv, arheoloog Tanel Moora, mullateadlane Loit Reintam. Uurimistöödele, nende tulemuste teadvustamisele valitsusaparaadis, samuti tagasisidele sinna saabunud materjalidest või kavandatavatest otsustest aitasid kõige rohkem kaasa: Teaduste Akadeemias Karl Rebane, Erast Parmasto ja Anto Raukas, valitsusasutustes Leonhard Tammeväli, Eino Joost, Feliks Nõmmsalu, Tiit Eipre, Heino Luik, Vello Linnamägi, Endel Koljat, Jüri Truusa. Fosforiidivõitluses sai ju teadusliku argumentatsiooni kõrval otsuseid mõjutada ka osava tegutsemisega mitmesugustes ametkondades.

Käesolevas kirjutises ei seadnud ma eesmärgiks parandada faktivigu Juhan Aare ülevaates ega vaidlustada tema tõlgendusi, ma ei püüdnud ka temaga polemiseerida. Vaieldamatult oli Juhan Aarel ja kogu meedia fosforiidisõja käivitamises suur osa. Ent tähtis on näidata sedagi, kuidas tegutsesid Eesti teadlased, kui oli vaja võidelda pealesurutud, teadusväliste otsustega tekitatud ohu vastu.

Mihkel Veiderma

EDITORIAL NOTE

The unification of Europe allures Estonians to learn the big languages of the world. It also makes us ask whether it is possible to protect small national languages in the free competition between languages and how to do this. Again and again, the challenges of globalisation arise the question how to "grant the survival of the Estonian nation and culture throughout the times" as set in the preamble to the Constitution of the Republic of Estonia. While striving for this aim, we have to consider that the mother tongue of a great proportion of people in Estonia's population is not Estonian. When shaping the language policy, we should reckon with the legitimate interests and needs of this, mainly Russian-speaking, sector of society. Does the international pressure on Estonia also bring along any legal obligations? Can the linguistic interests and needs of the Russian-speaking population be considered internationally protected rights? Is it sufficient nowadays if the language policy of a sovereign country expresses the political will of the majority, or does international law contain a minimum standard that we should take into consideration? On the opening pages of this issue, Lauri Mälksoo, doctoral student at Humboldt University in Berlin, discusses these problems.

Estonia has immense deposits of black dictyonema shale — more than 60 billion tons, which is six times more than the supplies of brown oil shale. Dictyonema shale can be found in North Estonia on a territory 250 km long and 15–80 km wide, with a total area of 11,000 sq. km, which covers almost a quarter of Estonia's territory. Unlike oil shale, dictyonema shale contains, in addition to a relatively small amount of combustible organic matter (15% on average), several rare and radioactive metals, including uranium. During the Soviet rule the settlement of Siljamäe in Northeast Estonia was built into a typical socialist town. The reason for developing the town was the foundation in 1946

of a powerful uranium plant that used the local dictyonema shale. No one in Estonia and the whole Soviet Union was to know anything about the existence of this plant; everything was top secret. Ello Maremäe's article describes the foundation of the plants and their operation from 1946 to 1952 (to a smaller extent 1958–1973) when they processed Estonian dictyonema shale. Despite improvements in technology (for the first time 50% separation of uranium was achieved by the end of 1952), the separation of uranium from dictyonema shale was expensive and uneconomical in comparison with imported ore. Therefore, in 1952 the use of dictyonema shale was finished. From 1948 to 1952 22.5 tons of uranium was produced at Sillamäe from nearly 272,000 tons of dictyonema shale, the average uranium content being 0.026–0.028% (260–280 g/t). Although 22 tons of uranium is sufficient for producing an equal number of medium-sized nuclear bombs, these figures are very small in comparison with imported ore from which almost 100,000 tons of uranium was produced during the whole existence of the Sillamäe plant (until 1991).

Thereafter we continue Viktor Niitsoo's series of articles on the activities of the Estonian National Independence Party (ENIP) from 1988 to 1991. In the first part the author described the political events prior to the foundation of the party on 20 August 1988. This part observes the events until the spring of 1989. The earlier tactics of the party relied on the hope that it was possible to restore the independence of Estonia and other Baltic countries by international agreements. In 1989, however, a qualitative leap took place in the tactics of the ENIP. The party found that the most appropriate tactics for restoring independence should be the expression of the free will of the legitimate citizens of the Republic of Estonia. This will was to be expressed by a representative assembly that would be elected by the citizens only. In order to register legitimate citizens, i.e. persons who were citizens of the Republic of Estonia as of 17 June 1940 or their legal successors, the party decided to found citizens' committees and to convene the Estonian Congress that would discuss the questions of Estonia's self-determination.

In the belles-lettres section we reprint the feuilleton “Goggle-eye” by the Estonian writer August Alle (1890–1952). It was first published in 1919.

Thereafter we publish Marju Lepajõe’s paper read at the conference *Musica theoretica* (1998), where she interpreted Plato’s notion of *techne*. The author spoke about the forms and limits of *techne*, and the relations between *techne* and *mousike*.

Vilja Kiisler’s paper read at the *TEKHNE* Conference in Tartu, 1999, speaks about *Ge-stell*, the essence of technology as worded by Martin Heidegger. The Greek word ‘*techne*’ expresses the original unity of art and technology. Therefore, when speaking about the *Ge-stell*, the author touches upon the mysterious connection between *physis* and *poiesis* in Heidegger’s thinking.

Thereafter we publish a treatise by Alfred Tarski. He starts with the observation that the antinomy of the liar, a basic obstacle to an adequate definition of truth in natural languages, reappears in formalised languages as a constructive argument showing that not all true sentences can be proved. He then discusses several issues connected with the notions of truth and proof and their relationship.

Tarski’s theorem on the undefinability of truth and Gödel’s incompleteness theorems are technical in their nature. They are brilliant logical results whose message is that languages and axiomatisable theories (in the sense as defined in logic) are fundamentally handicapped in some essential aspects. Tarmo Uustalu, senior researcher at Tallinn Technical University, explains what Tarski’s and Gödel’s theorems assert and how they have been proved, what Lucas and Penrose’s thesis declares, and how the attempts to deduce this from Gödel’s theorems have failed.

In the section of book reviews we publish an article by Mihkel Veiderma, member of the Estonian Academy of sciences, that has been inspired by Juhan Aare’s book *Phosphorite War* (“Phosphorite War” means nation-wide resistance in 1986–1988 to Soviet phosphorite mining schemes in Northeast Estonia).

The issue ends with Part 5 of the metaphysical contemplation *Was ist des Esten Philosophie* by the Estonian writer and philosopher Madis Kõiv.

Language and human rights: The accordance of Estonia's linguistic policies with the standards of international law

Lauri Mälksoo

The question whether language rights really exist as a part of international human rights law can probably be answered affirmatively in the light of recent developments in minority protection. Even if there are doubts whether the notion of "language rights" may not be too pretentious at the current stage of development of international law, the existence of an international minimum standard for linguistic protection can no longer be denied.

In the present article, the international standards for linguistic laws and policies are explored and applied to the linguistic situation in the Republic of Estonia. For this purpose, language rights contained in various international treaties, both at the universal and European level are investigated, and the practices of the Human Rights Committee, the Council of Europe and the OSCE High Commissioner for Minorities are analysed.

The legislative measures taken by the Parliament of the Republic of Estonia are aimed to protect the native language of the country that was disfavoured throughout the Soviet rule. Generally, these mea-

asures aim to protect the collective right of the Estonians to the preservation of their language. The legitimacy of certain "affirmative action" for the protection of Estonian language has been acknowledged in the Report of the Secretary-General of the UN. While protecting the collective right of the Estonians for the preservation of their language and the individual right to use the official language of the country, the legitimate interests and rights of the speakers of minority languages (mostly Russian) should not be disregarded.

The conclusion reached in this article is that some widely debated provisions in the Language Act, especially the special language requirements for citizens, running for Riigikogu, the Estonian parliament, may constitute a violation of the rule that prohibits discrimination on linguistic basis. While these provisions should be brought into accordance with international legal standards, the linguistic policies of the Republic of Estonia can otherwise be praised as a good example of how to deal with the consequences of foreign oppression fairly and successfully.

Tarski, Gödel, and who they do not imply

Tarmo Uustalu

Alfred Tarski's theorem on the undefinability of truth and Kurt Gödel's

incompleteness theorems are technical results in logic with beautiful proofs whose main message is that all (sufficiently rich and powerful) formal languages and formal axiomatizable theories are in certain very important aspects fundamentally handicapped. The significance of these theorems for the discipline of logic cannot be overestimated; curiously enough, however, these theorems have also gained a considerably wider popularity. In science fiction and popular science literature, one may almost speak of a Gödel cult where misinterpretations are rather a rule than an exception. John R. Lucas and Roger Penrose have widely argued for the

position that Gödel's incompleteness theorems entail that mechanism (also known as the computationalist theory of mind) is false: the minds of smart people cannot possibly have been created as machines and cannot be reproduced by means of machines. Logicians have denounced all these arguments, but have not been equally successful in promoting their positions. (The books by Penrose are bestselling pieces of Hofstadter, Hawking and Gleick's class.) We explain what Tarski's and Gödel's theorems say, how they were proved, what Lucas and Penrose's thesis claims and how the attempts to deduce it from Gödel's theorems have failed.

*WAS IST DES ESTEN
PHILOSOPHIE*

Metafilosoofiline mõtisklus

Madis Kõiv

V

(Väljavõtted vihikutest T121–T125.)

VI

Olgu kuidas sellega olekski, inimene oma traditsioonis võib hakata kasutama uut *i n s t r u m e n t i*, sellist, mille mõiste tal varem puudus. Ta võib *l e i u t a d a* jalgratta.

Kui jalgratas jõuab traditsiooni, oli jalgratta leiutamine eneseregulatsioon.

Ka oravad võivad "leiutada" uusi "instrumente", näiteks evolutsiooni (?) käigus võivad puuoravad (kes teevad pesi puuõõnsustesse) muutuda koopaoravateks (kes teevad pesi maa alla).

Inimese puhul üteldakse — ta mõtleb ratta välja. Orav evolutsiooni (?) käigus *s a t u b* (soodsatel (ebasoodsatel) asjaoludel) puu otsast koopasse.

Traditsioonis on ülemistel tasemetel "väljamõtlemise autokraatika", mis muudab alumisi tasemeid.

Ilmselt puudub see hüpertraditsioonis, vähemalt ülemised tasemed *e i* reguleeri alumisi, kui reguleerimine toimub, siis pigem ümberpöörduvalt — alumised tasemed reguleerivad ülemisi.

Mis on "ülemised", mis "alumised" tasemed?

Ülemised tasemed on reeglite tasemed, alumised looduslikud?

Ütleme, et laias laastus on see õige.

Siis võib ehk ütelda ka: tasemete tõus tähendab *r e e g l i t e k o r d s u s e* tõusu. Kui reeglite tase on n , siis reeglite tase reeglite kohta on $n+1$, reeglite tase reeglite reeglite kohta $n+2$ jne: r, rr, rrr, \dots

Ka seda väga laias laastus.

Kui ütleme, et "jalgratta leiutamine" on tase N , siis ütleme, et filosoofia tase on $N+k$ (k suurem nullist). Võtame seda hüpoteesina (kuid osalt sisaldub siin ka tasemete definitsioon).

Võib tõdeda:

Vanas Hiinas leiutati palju, traditsioon oli leiutuslik. Hiljem ei leiutatud Hiinas peaaegu midagi tehnilist. Euroopa sattus alates keskaja lõpust leiutiste pöörisesse (20. sajand eriti), järelikult oli traditsioon eriti (tehniliselt) leiutuslik.

See tõdemus paneb kahtluse alla hinnangu filosoofia kohta. Üldse ei näi eelöeldud väited tasemetega üksteisega hästi kokku klappivat.

Mis tähendab, tase on "leiutuslik"? Seda, et traditsioonis leiduvad leiutusinstituudid, mis on asetatud *autokraton*ite hierarhilisse süsteemi? Teatav traditsioon (ütlemine) on leiutuslik — traditsioon on muutunud leiutuslikuks eneseregulatsiooniks. Olles j u b a leiutuslik, reguleerib ta iseennast vahetpidamata — jalgrattatraditsioonist autotraditsiooni, lennukitraditsiooni jne, muutmata põrmugi oma l e i u t u s l i k k u s t . See tähendab, olla leiutuslik on olla teises mõttes "tasemeline" kui olla jalgrattalik.

Mis eneseregulatsioon viib traditsiooni leiutuslikust mitteleiutuslikku (Hiina näide)? Ja mitteleiutuslikust leiutuslikku (Euroopa näide)? Mida tähendab "ülemine" ja "alumine", on muidugi kokkuleppe küsimus, kuid eespool esitatud väited annavad mingil määral ka nende definitsiooni.

Definitsioon aga ei ole kaugeltki täielik, sest see, mis traditsioonis on ülemine, peaks s e l l e definitsiooni järgi olema hüpertraditsioonis alumine — kui definitsiooni kohaselt võtame, et ülemine deformeerib alumist.

Kui aga tahame korruga haarata nii traditsiooni kui hüpertraditsiooni, ei saa ka ütelda, et ülemisel toimub mõtlemine, alumisel olemine (elamine), sest mida arvata hüpertraditsioonis mõtlemise kohta?

Orava näites on see, mida ü l e m i s e k s võiks nimetada (kuid mis ei reguleeri, vaid on reguleeritud), see, mis määrab üksiku indiviidi (*orava*) käitumise, alumine see, mis määrab ta geneetika.

Niisiis, üldiselt hüpertraditsioonis ülemine — käitumistand — ei mõjuta ses mõttes alumist, nagu see toimub traditsioonis. Kuid mõjutab siiski, ainult et teise mehhanismiga ja teises mõttes: jäävad ellu need, kes geneetiliselt põhjustatult käituvad hästi ja viivad selle käitumise geneetiliselt dominantseks. Hea käitumine põhjustab ellujäämise ja geneetilise suuna säilimise (leviku).

Kuid käitumine ise on ikka geneetiliselt suunatud. Välised asjaolud (*va*) ja geneetilised suunad (*gs*) loovad käitumise.

va + gs on ilmselt alumise taseme ingrediendid. Käitumine ise, nii nagu see indiviidide puhul nähtavale tuleb, on ülemine tase. Hüpertraditsiooni kaks taset: ülemine — käitumista-

sand; alumine — *va + gs* tasand. Alumine tasand suunab ülemist tasandit.

Traditsioon on miski, mis tekib hüpertraditsiooni *k o h a l e*, kuid traditsiooniga kaetud hüpertraditsioon ei jää endiseks.

Sest ka inimene allub loomana skeemile — alumine tasand suunab ülemist. Kuid mitte enam inimesena. Inimesele ei ole see skeem vähemalt äratuntav: kui ta tegutsebki, siis on ta täielikult võimsamate skeemide poolt varjatud.

Niisiis, ei ole alumine tasand, millest traditsiooni puhul räägitakse, e n a m *va + gs* (see tasand on nüüd täiesti varjatud). On tekkinud mingi uus tasand — traditsiooni seisukohalt alumine.

Mis ta on?

Kas endine (hüpertraditsiooniline) käitumistasand on omakorda lõhenenud?

Nähtavasti.

Traditsioon (uus-autokraatika) tegutseb lõhenenud käitumistasandi alltasandite vahel.

Hüpotees on mitmes mõttes kahtlane, katsetame teda jalgratta näitel.

Jalgratta leiutamine.

Ka siin on mitu eraldiseisvat probleemi:

Näiteks probleem leiutustasandist kui sellisest. Kas jalgratta leiutamine on mõistetav ainult leiutustasandi seisukohalt?

Missugused oleksid leiutustasandi (erilised) tunnusjooned?

Kindlasti kuuluvad siia leiutusinstituudid, kuninglikud teadusseltsid, akadeemiad jne. Neil on mõtet ainult leiutus-traditsiooni kontekstis. Kas aga leiutustasand on ka ilma nendeta võimalik, pole selge.

Ka leiutamise mõiste vajab täpsustust — oleme teda kasutanud kitsamas ja laiemas tähenduses.

Ütelde, et orav on leiutanud mõiste *pähkel* (eristab tema eksemplare kui pähkleid), räägin leiutamises laias mõttes (mingil määral metafoorses). Kui räägin jalgratta leiutamisest, räägin kitsas (täpses?) mõttes. Viimase juurde kuulub konstruktsioon, konstrueerimine. Ratta ma konstrueerin teda leiutades. Kuid konstrueerimine ei ole võõras ühelegi inimli-

kule traditsioonile, isegi neile, mida ei saa nimetada leiutuslikeks.

Kellasepad leiutavad ikka. Rätsepad ja kingsepad leiutavad igas traditsioonis (konstrueerivad). Samuti juveliirid ja õllepruulid. Nad ei vaja mingit erilist leiustraditsiooni. Iga traditsioon on selleks hea. Kuhu kuulub siis näiteks jalgratas?

Kas oleks mõeldav jalgratas vanas Egiptuses?

Ei ole hästi — on nõutav mingi eriline tehniline kultuur.

Kuid olulisem veel on dispositsioon selleks leiutiseks: “vajadus” selleks riistapuuks. Kaks ideed on siin olulised: tasakaal ja kahe ratta (suure ja väikese) omavaheline koostöö kiiruse saavutamiseks. “Vajadus” (dispositsioon) kiiruse järele. Kiirusetraditsioon.

Jättes need üldised küsimused praegu kõrvale — mida teha ratast leiutades?

Jäme skeem: mul tuleb mõte — kui teha *n i i*, siis (on tulemuseks) *n a a*. Ma teen *n i i* ja saavutan *n a a*.

Mis on: mul tuleb mõte?

Mul tuleb mõte — kui ma kukun puu otsast alla, *s i i s* ma saan haiget (võib esitada seda ka kontrafaktuaalina, kuid pole praegu oluline).

Ma ei julge ronida nõrkade okstega puu otsa, sest kardan kukkuda ja haiget saada. *K u i* ma saan selle pähkli kätte, *s i i s* ma saan teda süüa. *M a v õ t a n* pähkli, et teda süüa, sest kehtib eelmine implikatsioon. Seda implikatsiooni peab “silmas pidama” ka orav oma hüpertraditsioonis. Ta ainult ei mõtle sellele, ta toimib “instinktiivselt”.

Ma ei tee teatavat asja, sest ma *m ä l e t a n*, et selle asja tegemine on seotud tolle halvaga.

Ma teen toda teatavat asja, sest ma *m ä l e t a n*, et selle asja tegemine on seotud tolle heaga.

Lihtne *autokraton*.

Ma arvestan selle lihtsa *autokraton*’iga (usun).

Orav ihaldab pähkli ja kardab kulli lihtsalt. Ilma, et peaks mõtlema — kui *a*, siis *b*; ta ei usu, vaid lihtsalt kardab. Implikatsioon on lihtsa *autokraton*’i algskeem.

Mis tähendab uskuda *autokraton*’isse?

Implikatsioon — kui *a*, siis *b* — realiseerib end mitmel viisil. Hirm on üks realisatsioon: ma ei julge seda (*a-d*) teha,

sest ma usun, et kui *a*, siis *b*. Ma näen implikatsiooni esimest liiget, ma kardan automaatselt (autokraatselt).

Ka mina (nagu orav) võin "võtta" implikatsiooni instinktiivselt — mul on hirm.

Jäme leiutamise skeem aga nõuab implikatsiooni ilmset esitamist: ma mõtlen — kui *a*, siis *b*. Ma arvestan sellega. (Implikatsioon ei pea olema tavaline materiaalne implikatsioon, ta võib olla range implikatsioon, võib olla ka midagi muud. Tema täpne loogiline sisu ei ole praegu oluline.) Nii-siis, leiutustegevuses (erinevalt oravast) ma mõtlen (esitan) — kui *a*, siis *b*.

Kui ratas on suur, siis katab ta liikudes ühe pöördega pika tee. Seda mõtelnud, ma leiutan jalgratta. Orav ei konstrueeri implikatsiooni mõttes, ta ei leiuta isegi pähkli mitte, räakimata jalgrattast.

Miks siis keegi ei esitanud seda implikatsiooni Vanas Egiptuses? Sest polnud vajalikku tehnilist kultuuri. Mis on tehniline kultuur, seda ma ei tea, seepärast lihtsamalt: polnud nagunii võimalik ratast ehitada. Polnud käepärast materjali, polnud tööriistu, polnud kellelgi aimu pöördimpulsi jäävusest (tasakaal) jne. Sellepärast polnud ka dispositsiooni niisugust implikatsiooni esitada. Ma ei saa leiutada mingit lennuki osa, kui lennukit ennast ei ole. Ma saan leiutada ainult kontekstis, sest implikatsiooni esimene liige peab olema esitatav. Peab olema kusagilt võetav. Sellepärast, kui õlut juba pruulitakse, võib iga õllepruul olla leiutaja, kui ta oskab esitada implikatsiooni *a*-d ja *b*-d; võimalikke (esitatavaid, dialoogi viidavaid) *a*-sid ja *b*-sid implikatsioonideks kombineerida. Ta peab asuma vajalikus uskumuste kontekstis.

Mida tähendab siis aga spetsiaalselt leiutuslik traditsioon? Miks õllepruuli, kellassepa, juveliiri, kingsepa, rätsepa leiutused ei nõua erilist leiutuslikku traditsiooni, lennuki leiutamine aga nõuab? Kas siin mängib see *autokraton*, milles funktsioneerib nn filosoofia? Kui šamaanid käivad ära teispoolsuses ja tulevad sealt tagasi nõuannete, soovitude ja käskudega, siis leiutustraditsioon ei ole mõeldav. Miks? Sest mu uskumuste süsteem ei ole leiutustele disponeeritud.

Uskumuste süsteem ei ole minu isiklik süsteem, see on meie kõigi ühine süsteem — me räägime (oleme dialoogis) selles süsteemis — see on "isamaa" süsteem. Seal on meil või-

malik (autokraatselt) selles süsteemis uskuda ja omavahelisi asju korraldada.

Võrdleme seda süsteemi jalgratta leiutamise süsteemiga. Jalgratta leiutamise süsteemis ma usun (sest kõik teised usuvad ka), et ainult konstruktsioonid annavad midagi, mitte sõnad kui sellised. Sõnad on ainult abivahendid esitustel, milles figureerib vastav implikatsioon.

“Isamaa” — s.t. ainult “isamaal” on võimalikud uskumused, mis sünnitavad tegevusdispositsiooni. Miks ainult? Sest ainult seal on võimalik uskumuste süsteem ses mõttes, et me kõik oleme omavahel dialoogis (mõtlemise juures), me saame üksteise uskumustest aru, me võime arendada dialoogi ja seda ka kõduda lasta (mõtlemiseks). Kõdunud dialoog on iseendast taastatav, kõike, mida ma mõtlen, võin “isamaal” ka arutada. Kuid millisel isamaal on võimalik jalgratas — või kus on jalgratta *isamaa*?

Igal juhul ei näi ta olevat Arndti *des Deutschen Vaterland*, sest jalgratta isamaa *muss noch grösser sein*.

See on siis Euroopas piirkond, mis ruumiliselt võetuna haarab endasse Prantsusmaad ümbritsevad alad (pluss Põhja-Ameerika).

Mis mõttes on siis tegu isamaaga ja mida nõuab jalgratas o m a *isama*’lt? Ilmselt nõuab ta just seda uskumuste süsteemi, milles jalgratta leiutamise dispositsioon on võimalik. Et sellele midagi uut lisada, tuleb läbi mõelda järgmist:

1) Mis isamaa on sellega võrreldes “tõeline”? *Des Deutschen Vaterland* ja ehk ka Jannseni *isamaa*?

2) Mismoodi figureerib tehnoloogia?

Me valmistame jalgratta isamaal terasvarbu (kodarateks), me oskame valmistada kergeid rattaid, see kõik “käib meil automaatselt”.

Meil ei ole vaja kergeid metallrattaid “tõestada”, me võtame neid “teoreemidena”, see tähendab valmis ratastena.

Meie dialoogides esinevad väljendid, mis osutavad ratas-tele ja mille tähendus on seotud ratastega. Me saame neid dialoogi asetada autokraatselt. Tehnoloogiaga oleme loonud nii tehnilise kui ka (ja see on peamine) dialoogilise automatismi (autokratismi). Need kaks käivad koos. Tehnoloogia tähendabki meie jaoks seda teatavat spetsiifilist dialoogi-

automaatikat (-autokraatikat). See on esitatud asjades ja tegevustes nende asjadega, millest räägitakse.

Teatud "asjad" on muutunud sõnade ja fraaside osutuseks ja sellega on just asjad, mõned asjad on selleks tehtud.

See kõik kokku on tehnoloogia, millest räägime ja mida nõuab jalgratas oma isamaalt.

Kas võib küsida sama pateetiliselt kui Arndt — *was ist des Fahrrads Vaterland?* ja anda sellele sama pateetilise vastuse, *o nein, nein, nein, mein Vaterland muss grösser sein?*

Nii suur, et haarab kogu selle ala, kus tehnoloogia sõna kõlab.

Selle tehnoloogia sõna.

Milleks siis veel *des Deutschen Vaterland*, kui *des Fahrrads Vaterland* on *grösser?*

Saksa kodumaal kõlab saksa keel. Mingis väga olulises mõttes on ta erinev tehnoloogia keelest, nad pole üksteisega võrreldavad, nagu on prantsuse keel ja saksa keel.

On midagi keelelist, mis on omane spetsiaalselt tehnikakeelele, kuid ei pruugi sellisena olla omane saksa keelele (kuigi isegi võib olla, kuid teises mõttes). Kuid ma räägin samal ajal millestki sellisest keelelisest, mis ei ole omane spetsiaalselt tehnikakeelele, vaid mingile X-keelele (filosoofia keelele) ja mis sellisena ei ole omane ühelegi "rahvuskeelele". Kas see miski või need miskid keelelised peaks lisaks "rahvuskeelele" kuuluma rahvusisamaa juurde?

Mis võiks olla see miski keeleline?

See keeleline on osutavuste süsteem, osutavuste ja tähenduste, mis võimaldab dialoogilise automatismi (autokraatismi) (tehnoloogia X jms jaoks). Miks ei kuulu ta sellisena rahvuskeelde?

Sest pole olemas tehnilist rahvust.

Pole olemas tehnoloogiast-mõtlejate rahvust.

Millena on tehnoloogia (X jms) eristatud? Kas näiteks rahvussuhete tehnoloogia ei kuulu rahvuse (ja tema) keele juurde?

Võib kuuluda, kuid sellel kuuluvusel ei ole kaalu. See tehnoloogia, millest räägime, ei ole asetatav rahvustehnoloogiaks, sest ei püsi rahvuskeeles.

Ta on küll keeleline, kuid tema kandja ei ole keel, vaid keelega osutatud ja tähendatud asi ja asjaga seotud tegevus.

Asi liigub hõlpsasti keelest välja, ta on, kui ta on (rahvuskeelest) sõltumatu, tegevus temaga (rahvus)keelest vaba. Asi on liikuvam kui keel.

Kuid kuidas saab asi olla väljaspool keelt? Ei saagi, kuid saab olla väljaspool rahvuskeelt.

See, miks saab asi olla väljaspool rahvuskeelt, on just see keeleline, mis sellisena ei kuulu rahvuskeele juurde, vaid teatavasse X-(tehnoloogia jms)-keelde ja mis vabastab asja rahvuskeelest.

Olles "loodud" rahvuskeeles, hakkab asi endas kandma midagi keelelist, mis on rahvuskeelest sõltumatu.

Asi loob oma keele, mis ei ole see keel, milles temast tavaliselt räägitakse.

Kas *isama* asjad, olles just nimelt *isama* asjad, loovad oma keele, mis ei ole ainult rahvuskeel?

Kuid veel kord "millestki keelelisest":

Ütlesime, et keel, mis konstitueerub tollest "millestki keelelisest", ei ole võrreldav rahvuskeelega. Kuid ilmselt võivad ta "sõnad" olla rahvuskeelsed.

Ta võib olla rahvuskeelega "kaetud".

Täpsemalt: tehnika saab olla, kui on olemas too miski keeleline, mis tagab tehnika-automaatika, mis loob ta koos tehnika-asjade kui osutustega sõnadele, mil on vastavad tähendused.

Väga lihtsustades ja väga banaliseerides võib seda mingil määral mõista terminoloogiana — või õigemini, see, mida nimetatakse terminologiaks, kuulub temasse. Mingil juhul — kuidas ka asja ei lihtsustataks — ei kattu ta terminoloogiaga, tema olemus ei ole olla terminoloogia, kuid see, mida nimetatakse terminologiaks, kuulub mingil määral tema juurde.

Miks ei või seda ikkagi rahumeeles võtta rahvuskeele osana?

Eriti kui rahvuskeel võib teda "katta" — kogu "teadusliku terminoloogia" võib ümber panna rahvuskeelde?

Selline ümberpanek ei lähenda teda tema olemuselt rahvuskeelele mitte kõige vähemalgi määral. Tal ei ole rahvuskeele funktsioone.

Rahvuskeel on rahvuse elamise keel: too teine on tolle teise (X-i) olemise (ja funktsioneerimise) asi. Ta loob tollele automaatika (autokraatika), nagu rahvuskeel loob rahvuse elule autokraatika. See, mida nimetame miskiks keeleliseks, ei ole keeleline mitte sellepärast, et teatud sõnad (terminoloogia) kuuluvad temasse, vaid sellepärast, et ta on X-i loov süsteem. Sõna ise ei loo asja, millele ta osutab. Asja loob vastav autokraatika, mille alus on keeleline.

Kuid tuleme asja juurde kaugema kaarega: Mida on üteldud väitega “olles loodud rahvuskeeles, hakkab asi kandma endas midagi keelelist, mis on rahvuskeelest sõltumatu”?

Seda: asi on sõnastatav. Tal on keeleline koosseis, tal on dialoogis olemise koosseis. Ta on räägitav.

Olles räägitav, on ta keeleline, kuulub sellesse autokraatikasse, mille garanteerimise vorm on keel. Miski võib “olemas olla” — s.t võime kujutada ette, et on olemas miski, mis ei ole keeleline, kuid tema olemise kohta ei või me ütelda midagi, me ei suhtu temasse kuidagi; selles suhtumises, mis on dialoogiline. Selles tegevuses, mis on teatav tegevus ja sellisena identifitseeritav. Sel ajal, mis oleks, “võiks olla”, pole identsust, ta pole see. Temaga ei saa teha seda jne. Me võime kujutleda, et mingi asi tekib ja et siis näeme, et “juba ammu oli ta olemas”. Meil on võimalik rääkida temast minevikuvormis.

Asi, mis luuakse, luuakse nii, et ta võib ka olla minevikus. Asi luuakse “alalisena” (“igavesena”) vähemalt mingis “võimalikus” maailmas.

Kui asi on see-na olemas, s.t, kui ta on midagi keelelist — on-juba-midagi-keelelist —, siis saame temaga midagi teha ja nimelt seda. Tehes temaga seda, võin ma minna keelest välja, rahvuskeelest välja ja siis on ta millegi keelelisena seal väljaspool olemas.

Niimoodi on ta liikuvam kui keel.

“See keeleline” ja “see X-keel” on määratud selle tegevusega, mis kuulub vastava automaatika (autokraatika) juurde. On piiritletud teatavat liiki automaatikaga (autokraatikaga).

Seepärast ei ole ta rahvuskeel, mis on piiritletud lihtsalt elamisega sellel isamaal ja ei millegi muu erilisega.

Nüüd — kuivõrd see isamaa keelest välja astuda võiv (ja astuv) siiski kuulub isamaa juurde?

Kuivõrd on jalgratas isamaa-asi?

Jalgratas on isamaa asi, sest suurendab isamaa võimsust, rikkust jne.

Mis on "isamaa võimsus", kas ta kuulub kuidagi isamaa keele juurde? Kas ta peab isamaal olema?

Ilma võimsuseta ei ole isamaal p ü s i m i s t .

Jannsen, kuulutades välja oma küsimuse, mis on *mo ar-mas isama*, tundis, et (rahvus)keelel ei ole püsimit ilma isamaata, ja aimas võibolla, et isamaal endal pole püsimit ilma võimsuseta.

Kuid mitte päriselt nii ei ole asi.

Rääkinud isamaast, tema järele pärinud, päris ta sellega juba mingi võimsuse järele, mis tagab püsimise. Ta ei rääkinud isamaast, et selle juurde mõelda võimsust. Ta lihtsalt mõtleski võimsuse pääle, rääkis sellest, aga rääkis sõnaga *isama*. Isamaa oli tema jaoks võimsuse tähendusega nagunii, iseendast.

Miks ainult? Kust ta selle võttis? *Vaterland*'ist muidugi, kust mujalt, nagu kogu küsimuse võttis *Vaterland*'i-küsimuse parafrasina.

Mida aga tähendab "isamaa võimsuse tähenduses"?

Esialgul võib ütelda niipalju: isamaa võimsuse suurendamine tähendab sedasama mis isamaa enda "suurendamine", tema astme, isamaa-lisuse tõstmine.

Ratas on isamaale vajalik, ta peab isamaa-sse kuuluma, et tõsta ta isamaalisust.

Mõni aeg enne Jannseni isamaa-küsimist oli keegi teine küsinud, "kas siis selle ma keel...?". Kas ka see on võimsuse küsimine?

Arvatavasti, kui "kui selle ma keel võib jne", siis on tal selleks võimsus, mille tõttu ta võib. Varem küsimus keele võimsuse kohta transformeeritakse Jannseni poolt (kanoniseeritakse) ümber isamaa-küsimuseks.

Kui isamaa, siis isamaa isamaalikkuse tõttu võib ka keel (kasvõi "laulutules tõusta...").

Kuidas aga puutuvad siia jalgrattad ja teised "asjad", mis oma liikuvuse tõttu on midagi keelelist, aga ometi ei püsi (rahvuskeeles), kuid on isamaale siiski vajalikud?

Küsimus on ilmselt varem räägitud "katmises".

Isamaa peab garanteerima, et rahvuskeel tõesti suudaks katta neid keelelisi, mis oma liikuvuse tõttu astuvad keelest välja. Kui nad on võimelised astuma keelest välja, on nad võimelised astuma ka keelde sisse. Sinna keelde, kus nad sees e i olnud, mis neid seni e i katnud ja mis neid nüüd katta t a h a b . Keelel peab olema see katmisvõime.

Kas võimsus, millest räägitakse, ongi keele katmisvõime?

On kindlasti, kuid kas ainult, jääb praegu lahtiseks.

Vaatame lähemalt katmisvõimet:

See miski keeleline oma (*X*-)keelega tuleb ja laseb end rahvuskeelega katta (kui keeles o n see võimsus), siis on ka rahvuslastel, nendel, kes seda keelt räägivad, käes tegevusautomaatika (tegevusautokraatika), mis käib kaasas *X*-asjade k u i asjadega; *X*-tegevusega k u i tegevusega.

Niisiis, jalgrattad ja teised asjad, mis oma keelelisuse peale vaatamata (ja just selle tõttu) on liikuvad, puutuvad (rahvus)keelele sellega, et too neid katab. Et too neid katta suudab ja (võibolla) katma hakkab.

Asjad (meie praeguses tähenduses — need, mille olemusse kuulub olla keeleline, dialoogiline) astuvad keelest välja, aga just seetõttu võivad ka s i s s e astuda.

Seda võimalikku sisse-astumist pidas Jannsen arvatavasti silmas, kuigi ei ole kindel, et ta just täpselt teadnuks, mida silmas peab.

Kuid küsime jämedalt:

Mismoodi katab eesti keel neid “asju”, millest räägib näiteks “fundamentaalteadus” — kõrge-energia-füüsika (kvargid, glüüonid jne)? Või lihtsamalt, kvant-mehaanika?

Katab sellega, et eestikeeleline “näeb” neid asju. Nad on talle tegutsemiseks, ta tunneb nende asjade autokraatikat.

Selles jämedas tähenduses on katmine võimalik ka kaudselt, või enam-vähem kaudselt. Eestikeeleline võib astuda inglise keelde ja selles kui katvas “näha neid asju”. Ta võib näha ingliskeeliselena, kuid ise ikkagi olla eestikeeleline.

Täpsemalt:

Kvantmehaanika (näiteks) on see keeleline, milles luuakse asju, millel on (selles autokraatikas) olemuslik olla keeleline. See keelelisus on (tavaliselt) kaetud mõne rahvuskeelega, ja mitte ainult selles mõttes, et K(vantmehaanika) keelt räägi-

takse selles rahvuskeeles, vaid et rahvuskeeles elades saab selle elu juurde kuuluda too K-autokraatika.

Kattev keel katab K-keele ja ka tema autokraatika oma keeles-olemisega. Võtab K-tegevuse elutegevuseks (selle osaks).

Igäüks, kes "näeb" K-asju, kes tegutseb K-autokraatikas, on elus-olend ja peab elama; K-nägemine ja K-tegevus peab tema elutegevuse juurde kuuluma, peab olema sellega kooskõlaline.

Eesti keel katab noid K-asju sellega, et eesti keeles elamine on kooskõlaline K-nägemisega ja K-tegevusega.

See on nii sellepärast, et elu-keelel (antud näites eesti keelel) on see võime, tal on see võimsus. Kas võib ütleda, tal on see isamaa-likkus?

Jäägu see praegu lahtiseks.

Aga filosoofia?

Kas temalgi on isamaa-likkus, või on ta ainult see, mida isamaa keelega kaetakse?

Kas filosoofia suurendab isamaa võimsust sama moodi nagu K-asjad? Või on ta ise võimsus? Isamaa-likkus?

Ta suurendab isamaa isamaalikkust, see on ilmne, kuid kas samal moel, on küsitav.

Kas keel katab teda samal moel, nagu K-keelt? Kas ta on keeleline ses mõttes, et saab rääkida F(ilosoofia)-keelest, F-asjadest, F-autokraatikast? Või on ta see, millega tunneb isamaa ennast-ära?

Näeb iseenast?

Kuid rohkemgi peab temaga nähtavale tulema, see iseenesus, mille ta esile toob, on võibolla "suurem" kui isamaa ise.

Kõik oleneb lõpuks sellest, mis on isamaa.

Kuid enne kui rääkida filosoofiast, tuleb rääkida matemaatikast.

Kas temagi on midagi keelelist, või kuulub ta (näiteks) K(vantmehaanika) keelde? Või on ta ise kattev keel? See, milles asjad keelelisena sünnivad ja kust liikuvatena võivad välja astuda?

Ilmselt mitte. Matemaatika ei ole ses mõttes (kattev) keel.

Kui elektron on K-asi, see, mis K-nägemisega nähtavana (identifitseeritavana) luuakse; siis, mis on Diraci võrrand, mis elektroni kirjeldab?

See, et elektron nähtavaks muutub, on ju D-võrrandi abil sündinud.

Seda, et elektron on midagi keelelist, et elektronil kui asjal on essentsiaalselt keeleline koosseis, demonstreeritakse just nimelt D-võrrandiga.

Oluline on see, et elektron kui K-asi astub välja oma rahvuskeelest (ütlemes inglise keelest) k o o s oma Diraci võrrandiga.

D-võrrand käib asjaga kaasas ja rändab keelest, milles ta on sündinud, välja. Rändab välja, n a g u oleks talle absoluutselt ükskõik, millises rahvuskeeles ta sündis. Nagu oleks ta võimeline sündima suvalises (küllaldase võimsusega) keeles. Asjal, olles juba sündinud, on omadus olla keelest sõltumatu.

Kas võib elektron ka D-võrrandist (matemaatikast) välja astuda?

Tuleb vaadata D-võrrandi matemaatikat, milles ta on esitatud.

Kui ütlemes, "see, mis elektron on, on antud D-võrrandiga", mis me siis ütlemes?

See, mis ta on, tähendab: see, millena (kuidas) ta meile nähtavale tuleb, kuidas ta meie võimalikes käitumistes figureerib asjana. Ütleme, et see, mis niimoodi sõnastatakse, on /e/.

/e/=(kõik) see, kuidas e(lektron) meie võimalikes käitumistes figureerib asjana.

Seega, D-võrrand esitab /e/-d (eeldades, et D-võrrand meile seda tõesti esitab).

D-võrrand oma matemaatikas esitab /e/-d.

Kas /e/ võib oma esitusest välja astuda?

Mida tähendab siin "välja astuda"?

Keelest väljaastunud asi tuleb teises keeles sellesamana tagasi neile, kes (seda teist) keelt räägivad.

/e/, välja astununa oma esitusest, peab tagasi tulema välja astununa. Ta peab esinema väljaastununa.

Kuidas saab välja astuda matemaatikast? Mõnda teise matemaatikasse?

Keelest välja astunud asi k u i asi, astub välja astununa tagasi keelde. Ta vahetab keelt, tegelikult ei astu ta kuhugi "välja". See näib ainult nii, s.t keeles on võimalik temast nii rääkida, nagu astunuks ta (keelest kui keelest) välja.

Välja astununa peab ta e s i n e m a välja astununa, s.t olema keeles, et e s i n e d a .

Kuidas astuks /e/ välja oma "võrrandist, mis teda kirjeldab"? Milles ta niisiis "e s i n e b" ?

Kas on olemas mõnda teist matemaatikat kui keelt, millesse ta võib välja astuda, et siiski esineda?

Selles arutluses näib peituvat paheline ring, kuid see on näiline. Ring seisab selles, et ütleme — see, mida me niimoodi (D-võrrandiga) sõnastame, o n /e/.

Mis mõttes ta seda on?

Ta o n selles mõttes, nagu asi o n , ja keelest sõltumatu — väljaastunu: keel võimaldab temast kõnelda kui väljaastunut, sõltumatust temast (keelest) kui keelest. Keel käsitleb teda kui esindatavat.

Ses mõttes peab siis leiduma "teine matemaatika", et /e/ saaks olla "mis tahes" esituses ja on sellepärast sõltumatu, o n midagi.

Kuid ei tohi üle tähtsustada keelt — olulisem keelest (kui abstraktsioonist mõnest rahvuskeelest) on dialoog, ka kõdunud dialoog — selle autokraatika. Võibki keele asemel rääkida sellest, mis annab dialoogiautokraatika — $A(d)$.

Dialoogiautokraatika peab sisaldama ka tegevus-autokraatikat ja loomade puhul ta selleks redutseerubki — ka neile on asi (käitumiseks) esitatud. Dialoog tuleb ainult ümber mõtestada.

Kuid praegu peab küsima, miks ei ole palju matemaatikaid, nagu on palju keeli?

Miks pole a -matemaatikat ja b -matemaatikat, nagu on prantsuse ja saksa keel?

Kui nii keel kui matemaatika esitavad, milles siis vahe?

Või ongi mitu matemaatikat ja D-võrrandit (/e/-d tegelikult) mitmel matemaatilisel kujul. Võrrand on esitatav geomeetrisel ja mitmes teises aspektis. D-matriksitel on lõpmata hulga esitusi (esitusi tavalises, matemaatilises, tähenduses). Kas need ongi erinevad matemaatikad, mis näitavad /e/ sõltumatust?

Ma arvan, et ei ole.

Küsime sirgjoonelisemalt ja banaalsemalt, miks ei ole saksa matemaatikat ja prantsuse matemaatikat?

Mis tähendab, et ei ole? Mida ütleks see eitus matemaatika ja võibolla ka keele kohta?

Miks on saksa keel ja prantsuse keel?

Sellepärast, et inimesed võivad dialoogi astuda mis tahes kokkuleppeliste märkide abil? Dialoog on läbiviidav erinevates märgisüsteemides? Mida sellega öieti üteldakse? Mida tähendab neis küsitavates vastustes dialoog?

Teatud ring inimesi, kes omavahel suhtleb, peab oma käitumisautokraatika kuidagi realiseerima; nad realiseerivad koos käitudes ja loovad keele. Teised, neist eraldatud, loovad omavahel koos käitudes oma — miski ei ütle, et nad oleksid samad.

Aga ometi on nad üksteiseks tõlgitavad. Nad on üksteiseks tõlgitavad, sest asjad — nii osutub — on sõltumatud ja võivad keelest lahkuda.

Asjad on niivõrd sõltumatud, et võivad üle minna keelde, mis kunagi ei ole olnud asja sünnikeelega kontaktis.

Võivad osutada samadeks asjadeks erinevates (eraldatud) keeltes?

Asi sünnib ühes keeles ja sünnib teises (eristatud) keeles ja hiljem(?) osutub, et nad "on samad asjad": kas tähendab see seda, et asjad on siiski *i s e* olemas? Ja ka meie oma arutluses peame seda ise-olemise aspekti nende juures arvestama, sest nemad on need, kes sunnivad peale autokraatika?

Autokraatika surutakse meile kuidagi peale? On miski mittekeeleline(?), mis surub? Seda mittekeelelist peab (isegi siin, selles arutluses) aktsepteerima?

Või tuleb võtta keelest sõltumatust — indiferentsust — kui printsiipi ja ainult seda tunnistada ja asjade iseseisvust võtta kui selle printsiibi tõlgenduslikku järelindust?

Ja kuidas on matemaatikaga? Kas tähendab matemaatika olemasolu lihtsalt seda, et matemaatika on hilis-keel, mis on loodud pärast indiferentsusprintsiibi selgumist ja seepärast *h o i t u d* ühena, et vältida ilmaasjata tõlkeid, mis on nagunii probleemitud?

Kuid kas tõlked on probleemitud?

Ei ole muidugi, kuid ka see probleem ei puuduta praeguse arutelu juurt.

Küsitud küsimustest vaatame seda: matemaatika on hiliskeel.

Mis mõttes on ta hiliskeel ja mis keel (kui üldse) ta sellega on?

Ütleme: "tegelikkuses" ei ole asju, on ainult ta ise, see, mis surub pääle autokraatika. Asjad on autokraatika produktid. Keel on autokraatika instrument, aga ka matemaatika näib olevat autokraatika instrument.

Mis "asjadesse" puutub siis matemaatika? Kas autokraatika loob nad temas või instrumenteeritakse matemaatikas juba loodud asjadega?

Kas peab tõesti minema tagasi fregeliku küsimuse juurde *Was ist die Zahl?*

Kuid võtame enne partikulaarse näite. Mis "asjast" räägib Pythagorase teoreem?

Ta räägib täisnurksest kolmnurgast ja tema külgedest, ta ütleb: "Kaatetite ruutude summa on hüpotenuusi ruut."

Kuid see, mis ma ütlesin, on üteldud eesti keeles, seda võib ütelda kreeka, ladina, saksa jt keeltes.

Mis selles eestikeelses lauses on matemaatikat — seda autokraatika instrumenti, mis pidi olema hiliskeel ja esitama omi(?) "asju"?

Mis on siin matemaatikat rohkem kui lauses "Aristoteles on kreeklane"? Esimene on eukleidilise geomeetria paratamatu tõde. Teine kontingentne tõsiasi. Kuid kas ei leidu mingit Z-d, mille s teine lause on paratamatu tõde? Ja kui on, kas siis teine lause on matemaatika samapalju kui esimene?

Kas asi on selles, et esimest saame esitada matemaatilise valemiga $a^2 + b^2 = c^2$ ja et siin on mängus matemaatika kui keel? Kuid nii oleks asi liigagi lihtne, on võimalik keel, kus $a^2 + b^2 = c^2$ tähendab " \otimes ", või ":", või "kaatetite ruutude summa on hüpotenuusi ruut" jne jne. On palju keeli k u i matemaatikaid ja tõesti üks on valitud "rahvusvaheliseks" keeleks, nagu seda oli kunagi ladina keel ja nüüd inglise. Kuid nii see ju ometi ei ole.

Või on asi asjades enestes: *matemaatika räägib erilistest, o m a asjadest: arvudest, geomeetristest kujunditest, propositsioonidest, algebralistest struktuuridest jne. Need asjad nõuavad oma rääkimiseks erilist keelt.*

Was ist des Esten Philosophie

See keel, mis võimaldab nendest erilistest asjadest rääkida, on matemaatika. Kuid matemaatika ei ammendu matemaatika k u i keelega.

Niisiis oleme ikkagi fregeliku küsimuse juures tagasi — küsimuse juures, mida tahtsime vältida: “mis on arv?”; see eriline objekt (asi), mis teeb rääkimise temast matemaatikaks?

Kust võetakse see asi ja kuivõrd on tema iseseisev? Kuidas ja milles ta luuakse? Kas /e/ on see asi?

Ja kui ta on, mis on siis elektron? Elektron on ju “pärisasi”, see, millest räägitakse “päriskeeles” ja mis on seotud “pärisnäitamisega” (vt /e/ definitsiooni eespool). Käitumine, millest definitsioonis on juttu, e i ole mõeldud matemaatilise käitumisena, seega ei saa /e/ olla too eriline (matemaatiline) asi.

Ometi on tal sellega seos.

Selle seosega on toodud matemaatika “pärisikäitumise” pii-ridesse.

Võime näiteks rääkida kolmnurkse laua servadest ja märkida:

/s/=(kõik) see, kuidas kolmnurkse laua servad meie võimalikes käitumistes figureerivad asjana.

Ja ütelda, et /s/ on Pythagorase lausega esitatud.

Midagi on siiski väga erinevat /s/-is võrreldes /e/-ga. Kolmnurkse laua servad esinevad meie käitumistes pruunidena, teravatena, ümaratena, krobelistena, siledatena jne.

Mitte midagi sellesarnast ei esita “vastav võrrand” (“P-võrrand”). Kuid “peaaegu kõike” /e/ kohta esitab D-võrrand.

Kuid ka e ja /e/ vahekord on keerulisem, kui see paistab D-võrrandi valguses. Kui /e/ on defineeritud võimalikus käitumises figureerimise kaudu, siis tõesti D-võrrand ei anna kätte “kogu /e/-d”, niisama nagu P-võrrand ei anna kätte “kogu /s/-i”, kuid see, mis P-võrrandiga esitamata jääb /s/ juures, on “käegakatsutavam” sellest, mis jääb esitamata /e/ juures D-võrrandiga. Nii et vahe ei ole kvalitatiivne, vaid astmeline ainult (see väide on kahtlane ja vajab järelemõtlemist).

Kui otsime välja selle, mida D-võrrand t õ e s t i esitab, siis see ei lange kokku /e/-ga.

Kuid mida siis esitab D-võrrand?

D-võrrand on siiski ainult metafoor; et küsimusele vastust saada, tuleb metafoor lahti võtta.

Metafoori D-võrrandi all mõtleme teatavaid (kindlaid) matemaatilisi manipulatsioone, mis tsentreerivad D-võrrandi ümber niisugusel kujul, mis lähtuvad nn vabaks D-võrrandiks (esitatud näiteks γ -maatriksite abil) nimetatust.

See võrrand niisugusena esitab üsna vähe. "Teatavate matemaatiliste manipulatsioonide" all tuleb mõelda näiteks selle võrrandi modifitseerimist võrrandiks välises väljas, tema lahendamist, tema kvantiseerimist, interaktsiooni käsitlust jne. Kõik need operatsioonid — matemaatilised — annavad matemaatiliste objektidena (objektid jälle selles juba räägitud lõdvas tähenduses) elektroni spinni, elektroni magneetilise momendi, energiaspektri mingis väljas, pörkelabilõiked jne.

$e(D) = (s, m, \dots)$ on mingi kogum (reaalarve), selle kogumi elemendid on kindlate matemaatiliste operatsioonide produktid, ses mõttes on ta ise matemaatiline "objekt", see, millest matemaatika oma kontekstis räägib. Muidugi kuuluvad nii defineeritud $e(D)$ juurde kõik need operatsioonid ja algoritmid, mida $e(D)$ elementide leidmisel kasutatakse. $e(D)$ peaks andma "ligikaudselt $1/e$ ". Seejuures on $1/e$ "lähedane" "pärisasjale" e (see väide vajab eraldi analüüsi, mida selles kontekstis ei ole võimalik anda), $e(D)$ aga on spetsiaalne matemaatiline asi.

Matemaatiline autokraatika lõikub "elamis-autokraatika" just selliste vahekordade pärast ja kaudu.

Selleks et rääkida $1/e$ -st, tuleb kasutada rääkimist matemaatilises keeles ja saada kätte $e(D)$, ning teha keelekokkupuude (tõlge) $e(D)$ — $1/e$.

Milles aga seisab matemaatilise keele "isamaalikkus"? Miks ei esita me sellist küsimust nagu *Was ist des Esten Mathematik?*, miks tundub see absurdne? Miks võib aga näiteks küsida eestlase ajaloo järele?

Võibolla on küsimus matemaatika isamaast sellepärast absurdne, et vaatamata ta keele võimsusele (ja võimalikule võimetusele) matemaatika ei ole isamaalik. Ta ei puutu kuidagi isamaasse, aga ainult see, mis puutub, kuulub küsimisele *Was ist...*

Miks ei ole siis matemaatika isamaaline ja miks filosoofia (võibolla) on?

Tema keeles puuduvad sõnad, mille osutused asuksid isamaal, või oleksid isamaaga "otseselt" seotud?

Kas filosoofia keele sõnad osutavad isamaal asuvatele või isamaaga "otsest" seotud asjadele? Mis asjad need oleks?

Matemaatika asjad "asuvad" samaväärselt kõigil võimalikel isamaadel — nendel, mille ette üteldakse saksa, prantsuse jne.

Kuid asjad üldse, ka need, mis isamaal räägitavas keeles on märgitavad, pidid ju olema sõltumatud ja asuma piiridest väljas. Milles siis "matemaatiliste asjade" eriline erinevus? Ei saa ütelda, et "harilikud asjad", enne kui välja astuvad, on kusagil isamaal sünnitatud ja matemaatilised ei ole — ka Lie rühmad on kusagil isamaal sünnitatud samavõrra kui elektromi.

Paljude "harilike asjade" kohta võib ütelda, et nad "asuvad" ruumis ja ajas ja "asuma" tähendab nende puhul lihtsalt asuma.

Ükski "matemaatiline asi" ei "asu" ruumis ja ajas, sest ta ei asu üldse. Kui "matemaatiline asi" üldse "kusagil" "asub", siis ei ole see "asumine" asumine.

Paljude "harilike asjade" — asuvate asjade (A-asjade) — hulgas on neid, mis ei lähe liikuma, nagu "see puu seal" või Pariis või Mount Everest jne, nad ei pääse teisiti valla, kui isamaa peab oma piire muutma. Võibolla puu pääseb, kui ta juurtega üles võetakse. Jalgratas pääseb. Kuid ka paljud "harilikud (mittematemaatilised) asjad" on mitte-A-asjad, s.t kuuluvad rahvuskeeles rääkimisele, ei asu aga kusagil, kuigi võibolla "asuvad" isamaal — see on küsimus, millest tuleb filosoofia puhul rääkida. Seepärast ei ole "matemaatiliste asjade" puhul piisav määrang mitte-A-asjad. Kui nad on aga niisugused, et nad üldse ei "asu", siis on muidugi küsimus *Was ist des X-ns Mathematik* absurdne. Kuid sellisel juhul tuleb täpsemalt määratleda "asumine".

Näib, et esialgne küsimus oli liiga kitsalt püstitatud — jääb selgumata paljugi, kui räägime sõnadest ja nende osutustest, tuleb millestki muust (keelelisest) rääkida: Võibolla aitaks, kui räägiksime sõnadest ja nende tähendustest (Frege või mõne teise tähendusteooria mõttes).

Mõned mitte-A-asjad, mis osutuvad elamis-keele sõnade osutusteks, on esitatud sõnadega, mille tähendused ei liigu isamaalt välja. Ei pääse vabaks, nagu pääsevad vabaks mõned mitte-A-asjad ja paljud A-asjad, s.t neid tähistavate sõnade osutused.

Võibolla, aga ka paljusid vabakspääsevaid A-asju tähistavate sõnade tähendused ei pääse vabaks.

Võibolla näiteks isegi sõna "kala" tähendus ei pääse vabaks, ehkki kõigi kalade instantsiatsioonid kui A-asjad on vabakspääsevad?

Võibolla nende lausete tähendused, mis on üteldud elamiskeeles, ei pääse vabaks, ehkki osutused pääsevad. Ainult kõigi matemaatiliste lausete tähendused pääsevad?

Võibolla selles ongi asi?

Kuid mis on "matemaatiline lause"?

Kas tähistab see ainult teoreeme, aksiome, definitsioone jne? Väidet "matemaatilise asja" kohta?

Kuid niisugune väide "matemaatilise asja" kohta ei ole kindlasti "matemaatiline lause": "Arvu π kümnendmurru kohta ei jõua kuigi palju meeles pidada."

Lause "Eesti lapsed tunnevad paremini π kümnendmurruksi kohta kui Uruguai lapsed" on kinni *isama* küljes.

Muidugi on matemaatiline teoreem ja aksiom "matemaatiline lause", kuid ei ole selge, kas tuleb sellega piirduda.

Laused, mis kuuluvad matemaatikas tõestamisele või millest lähtudes matemaatilisi tõestusi läbi viiakse, on matemaatilised laused. Kas tuleb siia lugeda ka definitsioonid — jäägu see lahtiseks.

Ükski väide, mis käib küll "matemaatiliste asjade" kohta, kuid ei kuulu teatavas aksiomaatilises süsteemis tõestamisele (tõestus näiteks I järku predikaatarvutuses), ei ole "matemaatiline lause" (küsimus definitsioonidest jääb siiski lahtiseks).

Matemaatilise lause tähenduse sõltumatus on usutav ja ilmne, kuid kas on see küllaldane "teiste lausete" eristamiseks neist? (Ilmselt mitte.)

Kas "teistes lausetes" jääb tähendus isamaast sõltuma?

See on raske küsimus, sest ei ole veel sugugi teada, mida tähendab — "tähendus sõltub (ei sõltu) isamaast".

Isamaast sõltuvus (sõltumatus) tähendab sõltuvust (sõltumatust) isamaa autokraatikast.

Matemaatika-autokraatika on nähtavasti midagi väga erilist.

Võibolla on asi lihtsalt selles, et matemaatika keel ongi too nimetatud I järku predikaatarvutuse keel (või mõni loogiliselt range täiendus temale) ja see keel ja t e m a autokraatika on igast isamaast tõesti sõltumatu. Ükski matemaatiline lause e i ole sõnastatav rahvuskeele lausetes. Kõik sellised laused on tõestamatud, seega ei saa olla definitsiooni järgi matemaatilised. Kuigi tihti üteldakse neid lauseid rahvuskeeles (kaatetite ruutude summa on hüpotenuusi ruut), siiski ei ole nad l a u s e t e n a üldse matemaatilised väited, vaid nende matemaatiliste väidete s ü m b o l i d , mis viitavad asjakohastele lausetele asjakohases (loogilises) keeles. Kui võtta sulgudes toodud lauset lausena, on ta rahvuskeele lause ja väidab midagi arusaamatut, või hoopis midagi muud.

Võibolla räägib ta millestki “empiirilisest” — ja räägibki, kui üldse räägib.

Temalt saab matemaatika seisukohalt ainult seda nõuda, et ta oleks hea sümbol, et tema järgi on võimalik kätte leida vastav asjakohane lause.

Ka mittematemaatilised laused võiksid olla sümبولid — kuigi nende sümboliksõlemine on hägusem (mõned laused võivad olla ka iseenda sümبولid).

Näiteks filosoofiline lause *Das Sein ist Schein*.

Milline on selle lause isamaalisus? Tema võimsus? Kas ta tähendus pääseb valla või mitte (osutusest Frege mõttes on filosoofiliste lausete puhul hädaohtlik rääkida)?

Selle lause tähendus ei pääse vabaks, sest lause “olemine on näivus” e i tähenda sedasama mis lause *Das Sein ist Schein*. Me ei leia eesti keelest ühtki lauset, mis kannaks sama tähendust. Me ei leia sellist ka inglise ega prantsuse ega suahiili keelest.

Millest seda ära tunda? Kuidas rääkida neist asjust täpselt?

Ma ei tea, seepärast vaatan veel ühte näidet:

Dieser Apfel ist rot.

Kas selle lause tähendus pääseb valla? S.t, kas näiteks lause “See õun on punane” kannab sama tähendust?

(Matemaatilise lause puhul on küsimus lihtne, mõlemad rahvuskeelsed laused on ainult sümبولid, mis viitavad matemaatilise keele lausetele.)

Vaadatud lauseid ei saa võtta sümbolitena (või kui, siis teises ja meile praegu ebaolulises tähenduses). Ehedamaid lauseid neist endist pole.

Täpsemalt küsides tuleb vist lisada: "Kas samades olukordades on neil samad tõeväärtused?". Kui on, siis saame ütelda, tähendus on pääsenud valla, kui mitte, siis ei saa.

Sellele küsimusele vastamisel võib tulla raskusi lõpmatu regressiga, sest iga seletus, mis n ä i t a b , et samades olukordades on tõeväärtused samad, on ise esitatud mingis rahvuskeeles ja tema sõltumatust tuleb näidata, mis nõuab jälle rahvuskeeles näitamist jne — kuid seda raskust ignoreerime, sest see pole meie probleem; vaatame lihtsalt, kas esimeses rahvuskeelses seletuses juba näeme seda, et valla-päästmist pole; kui pole, siis ei saa regressi edasised liikmed asja parandada.

Siin on vallapääsmine tõesti küsitav, sest *rot* ja "punane" ei ole ilmselt sama ulatuvusega.

Võrdleme omavahel kahte paari:

Das Sein ist Schein / Olemine on näivus.

ja

Dieser Apfel ist rot / See õun on punane.

Näeme, et viimase paari korral on võimalik läbi viia uuring (kuigi jääb küsimus regressioonist) tõeväärtuste kohta samadel tingimustel (näitame sama õuna ja sõname algul saksa-keelse lause ja siis eestikeelse, reaktsiooni järgi kontrollime — kas *ja* / *jah* on mõlemal puhul ühine, samuti *nein* / *ei*). Selline kontroll pole võimalik esimese paari puhul. Meil pole siin midagi näidata.

Kuid kas näitamise asemel võiks kasutada mõnda teist viisi?

Vaatame vahenäidet:

Jeder Löwe hat vier Beine / Igal lõvil on neli jalga.

Oluline on ka see küsimus, kas vabakspääsenud asi peab liikuma i g a s s e keelde, sest kui ta ei liigu, kas ta on siis vaba? Näiteks elektronmikroskoop — kas see on vaba asi, kas see võib liikuda mõnda olemasolevasse, kuid primitiivsesse keelde — kui tal puudub sääl autokraatika, kas ta on "selles keeles asi"?

Ka lõvi näite kohta võib seda küsida — tõlgime selle lause eskimo keelde, tšuktši keelde.

Was ist des Esten Philosophie

Jättes selle küsimuse hetkeks kõrvale, vaatame saksa ja eesti lauset — siin on mõlema lause kontroll sama (eskimo keeles, kui lõvi on tundmatu, tekib kontrollis probleeme, kuid antud juhul on arvatavasti kontroll siiski teostatav), seega, kui oleme ühe kontrollinud, on kontrollitud ka teine. Me ei osuta siin kontrollimise juures millelegi, võtame loomad, mis vastavad lõvi tunnustele (kromosoomide poolest näiteks) ja loeme jalad üle.

(Ka siin võib tekkida komplikatsioone, sest kontrollimise protsess ise on oma autokraatikaga ja see viimane on seotud keelega.)

Küsime nüüd, kas on olemas mingi analoogiline protsess esimese paari (filosoofilised laused kahes keeles) tõeväärtuste kontrollimiseks?

Kui saksakeelsel on, tuleb küsida, kas protsess on samasugune eestikeelse jaoks.

Kuid kas saksakeelsele leidub?

Kui see protsess leidub, siis on ta oluliselt keeleline ja toob kaasa küsimuse, millele protsess pidanuks olema vastuseks. Mingil määral on see ka lõvi jalgade juures probleemiks, aga peaküsimuseks on ta siin.

Saksakeelse lause tähenduse uurimiseks peame arvata-vasti uurima (praktiliselt) loendamatu arvu (saksakeelsete) lausete tähendusi. Meie eesmärkidel tuleks siis neid võrrelda (praktiliselt) loendamatu arvu eestikeelsete omadega — ilm-võimatu ülesanne.

Saksakeelse lause puhul tuleb küsida: *Was ist Sein? Wie muss man über Sein sprechen? Wie zeigt sich Sein?* jne jne.

Missugune küsimus neist valida, otsustab e e l h o i a k . Kui me ei taha eelhoiakut võtta, peame lihtsalt igale saksa-keelsele küsimusele ja selle vastusele leidma vastavad eesti-keelsed ja neid saksakeelsetega võrdlema. Kuid kas on igale saksakeelsele küsimusele (ja vastusele) “ v a s t a v a t ” eestikeelset? Võibolla eestikeelne lause ei nõuagi “vastavat” küsimust (isegi kui mingite tunnuste järgi otsustades see lei-dub).

Võibolla tuleb eestikeelse lause puhul küsida küsimusi, millele saksakeelseid “vasteid” ei leidu, või kui “leidubki”, on need ülearused.

Kõik see ongi küsimine *Was ist des Esten Philosophie?*, võrdluses küsimusega *Was ist des Deutschen Philosophie?*; s.t. ainult osa sellest küsimusest.

Kuid olulisem meile on see: kuidas on filosoofia küsimine seotud tolle algse küsimusega — mis on *mo armas isama*? Me peame seda küsima, sest meie arutus näitas, et laused *Sein ist Schein* ja “olemine on näivus” ja teised nendesugused ei pääse isamaast lahti.

VII

Sellega oleme filosoofilised laused sidunud *isama*'ga. S.t, kui küsitakse, *was ist des Deutschen Philosophie?* (PH), t u l e b küsida ka, *was ist des Deutschen Vaterland?* (V).

Kas seekordsel(!) küsimisel *Vaterland*'i kohta on vastuseks piisav too, mille andis laul 1813. aastast?

Kahtlane.

Kuid enne, kui seda kahtlust hajutada (või süvendada), küsime: kuidas on vastupidise suhtega? Kas, olles (esvalt) küsinud küsimuse *Vaterland*'i kohta, p e a b küsima filosoofia kohta sedasama?

Võib kujutleda vastust, et pole kumbki küsimus vajalik; koguni, et mõlemad küsimused on mõttetud, mõne meelest koguni demagoogilised.

Olgu siis.

Me küsime ikkagi, aga "kontrafaktuaalse" asetusega — kui küsitakse (PH), kas tuleks s i i s küsida (V)? Kui küsitakse (V), kas tuleks s i i s küsida (PH)?

Näib, et esimene nõuab jaatavat vastust. Aga teine?

Lihtsamalt ja (jämedamalt): milleks on *isama*'le vaja filosoofiat?

Kuna *isamaa* tähendus on võimsus, võib ka nii küsida (kui pole päris kindel, kas küsitakse sama): milleks on võimsusel vaja filosoofiat?

Kuid võibolla on oluline ja õige küsimus hoopis see: milleks on *autokraton*'ile vaja filosoofiat?

Kui aga *autokraton*'ile midagi on tarvis, siis ainult seda, et ta saaks "tõkestamatult töötada", et ei tekiks autokraatikatorkeid. Et sõlmed ei ummistuks.

Võib tuletada sellest küsimusest haruküsimuse: kui kaugel peab autokraatika minema, et tema tööshoidmine muutuks ilma filosoofiata küsitavaks? Kui tema tööshoidmine ongi filosoofia?

Lihtne pangaautomaat ei vaja mingit filosoofiat. Missugune *automaton* (*autokraton*) vajab?

Kuhuni peab *automaton* (*autokraton*) ulatuma (ja mis *automaton* (*autokraton*) ta siis õieti on), et talle oleks oluline küsimus, kas *Sein ist Schein*? Et ta küsiks seda?

Kuidas niisugune küsimus üldse s a a b puudutada mingit *automaton*'it (*autokraton*'it)?

Kui alustada väga kaugelt ja kaudselt ja väliselt, võib proovida niisuguse vastusega: Kuna ju pärija oli kuulutatud Preisi riigi "ametlikuks filosoofiks", siis riigil — ilmselgel *autokraton*'il — pidi seda pärimist vaja minema, kuna tal läks ju vaja selle pärimise pärijat riigifilosoofina.

Võibolla kujutavad need küsimused endast mingeid "enese-teadvusküsimusi": *autokraton*, töötades ja end oma töös korraldades, peab selgusele jõudma, mida ta üldse teeb. Mis ta üldse kui selline — *autokraton* — on? Mis mõttes ta on *autokraton*? Kui ta ei küsi, muutub horisont häguseks, ta ei tea enam, "mida teha"?

Väga udused sõnad.

Autokraton "teeb" vahetpidamata ja "tehes" muudab enast, täiendab, täiendades ei tea kunagi, kas täiendab end surmale või elule. Ta peab täienemissuunas selgusele jõudma.

Kuid mitte ainult tema ei täienda ennast, teiste *autokraton*'itega koos super-*autokraton*'is "töötades" täiendavad teised teda, kasvõi sellega, et muudavad ta tegevusvälja. Ta peab ka selles selgusele jõudma, mis ta tolles super-*autokraton*'is õieti on — oluline osa, ülearune, ummikusse jooksev?

Kui mingi *autokraton*'i kohta teame, et ta ei vaja filosoofiat, ja mõne kohta arvame, et ta vajab, siis on põhjust jagada *autokraton*'id klassidesse ja küsida, mille poolest üks teisest erineb.

Kuid enne kui jagada "filosoofiavajaduse" järgi *autokraton*'eid klassidesse, on mõtet uuesti (ses uues aspektis) küsida — mis üldse on filosoofia, millele ta on sihitud? Kas seda "teeb" üksik inimene iseendas või "teeb" seda terve *isama*? Ja milleks teeb?

Ma ei ütle, et tegija on *autokraton* (kuigi arvan seda), ma jätan seda küsides *autokraton*'i esialgu täiesti mängust välja. Ma küsin, et saada kätte "algus", et sellest "algusest" jõuda *autokraton*'ini.

Kõige lihtsam on alustada "kõige lähemast algusest", iseen-
dast (ma eeldan, et tean enda kohta "neid asju" ikkagi pare-
mini kui kellegi teise kohta (diagnoosimisel küsitaks diagnoo-
sitavat ennast, mitte mõnda kõrvalist vaatlejat)).

Miks ma aeg-ajalt küsin küsimusi, mis on ilmse filosoofi-
lise "suunaga" (nendesarnaseid võib leida raamatutest, mida
nimetatakse filosoofilisteks).

Ma võtan esialgsed (varajased) solipsismiküsimused, need
ei saa olla ajendatud kokkuleppelisest kirjutatud filosoof-
fiast — nad on nii varajased.

Küsimus mu onu Valterile: "Eks ole ju, inimene ei saa
kunagi teada, kas ta näeb und või ei näe?" Sellest küsimusest,
mis pole küll otse filosoofia küsimus, on selline kergesti abs-
traheeritav; seega võib "algajendit" siit otsida.

On täiesti selge, et seda küsides ma tahtsin "endas selgu-
sele jõuda".

Miks ma küsisin seda onu Valteri käest? Lihtsalt, onu
Valter oli valmis seda küsimust ära kuulama. Oli minu tunde
järgi valmis selle peale mõtlema. Seepärast ma küsisin ka
"inimene", mitte "mina" (ka mitte "sina"). Ma eeldasin end sel
hetkel inimeseks ja kõiki teisi inimesi sellega ka inimesteks
(Valter kaasa arvatud), kuigi mul ju oli sellega "probleeme".

Mis oli mu "endas selgusele saamise" soovi sisu — tookord?

Kas ma lootsin, et vastus toob selgust? Ei lootnud vist.

Kuid mingit siiski, mingis mõttes, või kui mitte selgust,
siis lohutust? Lootust?

Ma tahtsin kuulda, "mida Valter ütleb", näiteks "jah, see
on raske küsimus", s.t kinnitab, et nii küsida on mõtet, et nii
küsitud küsimusest saadakse aru. Et ka tema on valmis sama
küsimise — ta oligi, sest ta vastas (vaatas mulle pikalt otsa ja
ütles): e i s a a g i . Ta oli selle peale mõtelnud ja
nähtavasti "selgusele" jõudnud. Kas see lohutas mind? Andis
lootust? Milleks?

Või ongi filosoofiliste küsimuste ainus mõte — lootus?

Ei ole.

Küsimus Valterile näitab asja ühte aspekti (pealmist, mitte
sisemist).

Ma olin e n n e juba selle küsimuse e n d a l t küsinud,
nüüd õieti "kontrollisin", kas küsimus on "õige", kas tal on
"mõte". Ma küsisin sekundaarse, mitte esmase küsimuse.

Kuid ka esmane küsimus oli mängus — ma tahtsin k u u l d a . Ma ei tahtnud niivõrd vastust, kuivõrd k u u l d a vastust.

Mida see kuulmine mulle andis?

Kuid oluliselt oli mängus kaks küsimust.

Ma küsisin esiteks iseendalt ja teiseks teiselt. Ei piisanud, et ma küsisin ainult iseendalt.

Ma vaatan esimest — iseendalt küsitut —, “iseendas selgusele saamise” küsimust lähemalt:

Mul oli hirm — või mul oli meeles hirm —, et ma ei tea, “kas see on unes või ei”.

Ma tahtsin selgusele saada, kas ma (ise) olen unes või ei ole või kas une ja mitte-une vahel on mingi selge vahe. Ma küsisin küsimuse enese, s.t oma-maailma kohta. Ma tahtsin eneses selgusele saada, mis mõttes ma olen ise, mis teeb mind minuks endaks, minu kui paiga millekski.

See ei olnud ette otsustatud küsimine. Ma olin küsimis-seisundis, mis iseendast viis küsimiseni, ja oleks seda olnud ka ilma küsimuseta. Ma olin selles labiilses tasakaalus, kus iga tõuge viib kukkumiseni, küsimiseni. Ma kukkusin ja küsisin.

Teine küsimine selles küsimises: mis küsimis-seisundis ma olen, kui kukkusin küsimisse Valterilt?

Ma küsisin t e i s e käest, kes algküsimuse valgusel või- nuks olla ka unenäos. Mis mõte oli küsida kelleltki unes, kas uni on uni?

Kuid ma ei mõtelnud sellele küsides. Ma ei küsinud esimese küsimuse loogikat silmas pidades. Valterilt küsides võtsin ma Valterit kui tõelist-teist. Ses mõttes võin ütelda, et lähtusin loomulikust küsimis-seisundist: sest ju ka esimese küsimuse puhul võib — ette juba küsimust teades — kahtlustada, et see m i n a , kellelt ma küsin, on une-mina, s.t et küsimus on küsitud unes. Ma ei ütelnud Valterilt küsides endale “aga Valter on siiski ilmsi” —, ma ei mõtelnud midagi. Ma ei olnud enne küsimist küsimust veel küsinud. Ma võtsin Valterit spontaanselt tõelise teisena ja nii küsisingi.

Mida see küsimus, olles suunatud teisele, küsis? Ma tahtsin siiski ka seekord iseeneses-selgusele-saada, kuid iseene se teises aspektis. Ma tahtsin selgusele saada iseendas kui küsi- jas. Ma tahtsin teada, mis ma oma esimest küsimust küsides olen.

Was ist des Esten Philosophie

1. Ma tahtsin selgusele jõuda iseeneses kui selles, keskusagil-on (unes või mitte-unes).

2. Ma tahtsin selgusele jõuda iseeneses, kes kusagil olemist küsib — kus ma nii küsides olen?

Kas mul oli tarvis neile küsimustele vastust saada või piisas ainult küsimisest?

Esimesel juhul ei tahtnud ma mingit vastust kuulda, vaid lihtsalt välja ronida oma olemise arusaamatusest selgusesse. Ma tahtsin selgust, teadmata, kust see oleks võinud tulla, kuidas see oleks võinud tulla. Ma püüdsin liikuda väljapoole oma küsitavusest ja loomulik "liigutus" paljast püüdmisest kaugemale jõuda osutus olevaks nii küsimine.

Esimeses küsimiseseisundis küsimusele jõudnuna tahtsin teada, kas ma olen mina või une-mina. Millal ma olen üks ja millal teine. Või kas "millal" üldse midagi tähendab.

Teises küsimises tahtsin jõuda selgusele, kes ma niisugune olen teiste hulgas, seda esimest küsimust küsides.

Esimeses küsimises polnud mõtet vastust kuulda, esialgses küsimises oli mõtet küsimust kuulda, see juba pidi mind mu tunde järgi liigutama selguse suunas.

Kas mul oli vaja seda küsimust küsida?

Ma arvan, et mul oli vaja. Mul oli vaja selle küsimisega midagi selgelt eristada.

Selgelt eristada und ja mitteund kui küsitavat. Selgelt eraldada, et kätte saada selle eralduse kui küsitava.

Kuid kas sellel — esialgsel tasemel — üleüldse on vajadusi?

Kas kivil on vaja kukkuda?

Kivi ei kuku millekski, ta lihtsalt kukub. Võibolla kukkusin mina küsimisse niisama lihtsalt, ilma mingi vajaduseta? Ma kukkusin ja olin kukkumises?

Või ma siis ki uurisin? Mul oli vaja endas selgusele saada.

Kas ma tundsin vajadust ja siis küsisin või ma leidsin end küsimisse kukkununa?

Ma leidsin end kukkununa ja alles siis, end küsimise pealt tabanuna, konstrueerisin (või konstrueerin alles nüüd) juurde selle "vaja". Kas ma "töötasin" loomuliku *autokraton*'ina nagu orav pähklit otsides?

Kuid kusagil lähedal varitses siiski too "vajadus": kui ma kordasin seda küsimust Valterile, tollele, keda võtsin sel hetkel "tõelise teisena", ma olin vajaduse juba nii või teisti konstrueerinud. Valterilt ei kukkunud ma küsima, ma küsisin, sest olin enne ületanud küsimise-vastupanu. Ma ei küsinud seda lihtsalt kelleltki teiselt, ma v a l i s i n küsitavaks Valteri. Ma ei paigutanud end enam ise-endas kuidagi (unne ega mitte-unne), ma paigutasin seda küsides end (spontaanselt) teiste vahele.

Kuid arutledes oma kahekordset une-küsimist, ei jõua ma põrmugi lähemale "isama vajadusele filosoofia järele". Miks ma ei jõua?

Kuid kas Aristotelese küsimus oleva olemise järele jõuab?

Ka mina olen oleva järele küsinud, siis varakult, kuid teisiti. Ma võiksin selle praegu umbes nii ümber sõnastada: ma küsisin, mida olev tähendab. Mida tähendab olemas-olla? Aga ka see küsimus on lähedane eelmisele, ka tema on kaudselt solipsismi küsimus, on vähemalt solipsismist rüvetatud.

Kuid arutlegem riskantselt: kui mina kukkusin oma esialgsesse une-küsimisse, siis võib ju arvata, et ka kõik teised kukkusid. Valteri vastusest võib järeldada, et tema kukkus. (Ma ignoreerin siin naiivselt-riskantses arutluses täiesti seda apooriat, mis siin sees istub — pannes küsimuse alla olemise kui unesolemise, panen küsimuse alla kõik teised, kui uneelukad, keda ei saa võtta tõeliste teistena.)

Kui kõik teised "siin isama"l pinna pääl" samuti kukkusid, siis on see ju üks üldine isama'lik kukkumine, teiste sõnadega, tema v a j a d u s selle kukkumise järele.

Muidugi on see arutlus vigane. Kuid milles seisab viga?

Küsimus, mida isamaa vajab, on küsimus sellest, kes ta on; selles on suund selgusele, mis omakorda peab midagi v õ i m a l d a m a .

Selgus selles, kes-ta-on, ja selles selguses mingi võimalus. Võimalus, mis selgusetuses puudub.

Võimalus milleks?

Teoks ilmselt. Selgus valmistab teo ette. T e e b teo ette. Loob teo kui tehtava.

Ja siin oleme autokraton'i juures tagasi.

Loob millegi, "mis ei vaja tõestust", loob tee teoks.

Was ist des Esten Philosophie

Sellega on tegu iseendast juba olemas, et teda teha. Et teda veel v a i d teha.

Tegu ei tule enam selliseks teha. Ta tuleb veel ainult ä r a teha. Ta on i s e e n d a s t juba olemas. Nagu pähkel on oravale iseendast (“ilma tõestuseta”) juba olemas.

Mis võimalus aga selgub uneküsimuses, olgu siis või kollektiivne (isamaa-lik)?

Või on siiski selles (minu enda) uneküsimises tegelikult juba sees kollektiivne küsimus, mille kollektiivsusest pole mul vähimatki aimu, võibolla on see küsimus mu šamaanlikust tagapõhjast?

Sellel tagapõhjal see küsimus ja v a j a d u s selgusele jõuda, kus on *mo kallis isama*?. Ta on seal, kus šamaanid liiguvad mööda uneradu teispoolsusse ja toovad s e a l t s e l g u s e ?

Mu küsimus on šamaanlikust tagapõhjast keelega(?) mulle antud?

Niisugust asja aga ei peaks arutama, sest ei ole võimalik mingitki vastust saada — isegi kui see olekski tõsi, ei saa ma kunagi teada, et see on tõsi.

Küsida ei tule, tuleb lihtsalt väita ja selle väite alusel spekuloida.

Kuid ma ei väida siiski, sest ma ei usu seda väidet: šamaanid on minust liiga kaugel, et minu kaudu veel midagi küsida.

Ma võin ainult selle üle mõtelda — kas meil kõigil (siin isamaal) on kalduvus (kasvõi lapsena) seda küsimust küsida, kas m e i l eriti (tulgu see siis millest tahes)? Kas see küsimus on geneetilist päritolu, nagu on võibolla alkoholism meile geneetiliselt antud? Kalduvus nii selleks kui teiseks.¹

Vajadus end unenäku (nagu joobumussegi) ära peita, sellest siis küsimus: kui kindel on varjupaik?

Ma ei julge sedagi väita.

Aga kui oletamisi võtame, et just nii see on, mis järgneks s i i s *isama* vajaduste kohta filosoofia järele?

Kuidas siis v õ i k s filosoofia sündida ja mis ta oleks, k u i sünniks?

(Järgneb)

¹Või kalduvus suitsiidiks, nagu viimastel päevadel vihjatakse (märkus lisatud korrektuuri ajal).

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemad numbrid (1992 — 1–5, 7–12; 1993 — 1–4, 6–12;

1994 — 3–9, 11, 12; 1995 — 1, 2, 5 –12; 1996 — 1, 2, 3, 5–12; 1997 — 1–12;

1998 1–12 ja 1999 — 1–12) on müügil parimates raamatukauplustes, *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida ka postiga, kui saadate rahakaardi *Akadeemia* postiaadressil (iga numbri eest 35 krooni) ja *märgite lõigendile soovitud numbrid*.

Aadress: *Akadeemia*, Ülikooli 21, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu

Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

E-post: akademia@online.ee

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kiho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 2000:

USD 62, DEM 116, FIM 351, CAD 93, FRF 380, SEK 516, GBP 38, AUD 96.

Back issues for 1994 — 3-9,11,12; 1995 — 1,2,5-12; 1996 — 1,2,3,5-12;
1997 — 1-12; 1998 — 1-12; 1999 — 1-12 and single issues for 2000:

USD 6, DEM 10, FIM 30, CAD 8, FRF 33, SEK 45, GBP 4, AUD 8.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Merita Bank, Helsinki, MRITFIHH; for FRF: BNP, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Deutsche Bank AG, Frankfurt, DEUTDEFF; for GBP: Midland Bank plc, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Bankers Trust Co, New York, BKTRUS33) to Hansapank account (SWIFT code HABAE2X) for crediting the account no 221011384196 of *Periodika AS Ajakiri Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my **AKADEEMIA** subscription for 2000

Back issues for 1999

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1998

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1997

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1996

1	2	3		5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	--	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1995

1	2			5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	--	--	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1994

		3	4	5	6	7	8	9		11	12
--	--	---	---	---	---	---	---	---	--	----	----

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu,
Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

E-mail: akademia@online.ee

CONTENTS

Language and human rights: The accordance of Estonia's linguistic policies with the standards of international law . . . Lauri Mälksoo	451
Foundation and operation of Sillamäe uranium plants from 1946–1952 (1973): Utilisation of Estonian dictyonema shale Ello Maremäe	476
Activities of the Estonian National Independence Party from 1988–1991. II Viktor Niitsoo	514
Goggle-eye August Alle	545
Plato's concept of <i>techne</i> Marju Lepajõe	552
The shadow of the mountain: circling around a shelf . Vilja Küsler	563
Truth and proof Alfred Tarski	579
Tarski, Gödel and who they do not imply Tarmo Uustalu	607
Review: Phosphorite research in Estonia — a feast or an activity triggered by danger. Juhan Aare. <i>Fodsforiüdisõda 1971–1989</i> . Tallinn: OÜ Creare Kirilille Kirjastuse AS, 1999 . Mihkel Veiderma	626
Editorial note. Summaries	634
<i>Was ist des Esten Philosophie</i> . V Madis Kõiv	639

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

9 770235 077719